

समग्र आर्थिक लेखांकन - I

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ लेखांकनाची तत्त्वे
- १.३ साठा आणि प्रवाह
- १.४ संतुलन आणि असंतुलन
- १.५ सारांश
- १.६ प्रश्न
- १.७ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- स्थूल अर्थशास्त्र व स्थूल अर्थशास्त्राची एक शाखा लेखांकन याविषयी माहिती मिळविणे.
- साठा व प्रवाह या दोन संकल्पनांमधील फरक समजून घेणे.
- संतुलनाचे विविध प्रकार अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा अर्थ (Meaning of Macro Economics) :

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र असून समाजातील आर्थिक व्यवहारांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. प्रामुख्याने अर्थशास्त्राच्या सूक्ष्म अर्थशास्त्र व स्थूल अर्थशास्त्र या दोन शाखा आहेत. अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. रॅग्नेर फिश (Prof. Ragner Frisch) यांनी सर्वप्रथम सूक्ष्म अर्थशास्त्र व स्थूल अर्थशास्त्र या संकल्पनांचा वापर १९३३ मध्ये केला. सूक्ष्म अर्थशास्त्राची (Micro Economics) उत्पत्ती ही Mikros या मूळ ग्रीक शब्दापासून झाली आहे, तर स्थूल अर्थशास्त्राची (Macro Economics) उत्पत्ती ही Makros या मूळ ग्रीक शब्दापासून झाली आहे.

स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये एकूणाचा किंवा समग्राचा अभ्यास केला जातो जसे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न, एकूण किंमतपातळी, एकूण उत्पादन, एकूण मागणी, एकूण पुरवठा, एकूण वेतनदर, एकूण रोजगार, एकूण बचत, एकूण गुंतवणूक इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. स्थूल अर्थशास्त्रालाच (Macro Economics) मराठीमध्ये समष्टी अर्थशास्त्र, समग्रलक्षी अर्थशास्त्र या नावांनी देखील संबोधले जाते.

स्थूल अर्थशास्त्राची व्याख्या (Definitions of Macro Economics) :

- प्रा. जे. एल. हॅन्सन यांच्या मते, “स्थूल अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची अशी शाखा आहे की, ज्यामध्ये मोठ्या समुच्चयातील संबंधाचा जसे की रोजगाराचा आकार, एकूण बचत आणि गुंतवणूकीचे प्रमाण, राष्ट्रीय उत्पन्न इत्यादींचा विचार केला जातो.”
- प्रा. के. ई. बोल्डींग यांच्या मते, “स्थूल अर्थशास्त्र हे व्यक्तिगत परिणामांशी संबंधित नसून ते समुच्चय किंवा सरासरी परिणामांशी संबंधित असते, त्याचा संबंध व्यक्तिगत उत्पन्नाशी नसून राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असतो, त्याचा संबंध व्यक्तिगत किंमतीशी नसून सरासरी किंमतपातळीशी असतो.

समग्र आर्थिक लेखांकनाचा अर्थ (Meaning of Macroeconomic Accounting) :

स्थूल किंवा समग्र आर्थिक लेखांकनाचा संबंध एकूण सरासरी व लेखांकिय घटकांशी असतो. स्थूल आर्थिक लेखांकन हे प्रत्येक परिणामामध्ये झालेल्या बदलाचा इतर परिणामातील बदलाशी काय संबंध आहे, हे स्पष्ट करत नाही.

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाचे किंवा लेखांकनाचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे देशातील उत्पादक क्रिया आणि उत्पन्न निर्मिक व्यवहार यांचा लेखाजोगा किंवा नोंदी ठेवणे होय.

समग्र आर्थिक लेखांकन म्हणजे देशाच्या आर्थिक सांख्यिकीय माहितीचे एकत्रिकरण असते. ह्या सांख्यिकीय माहितीच्या संकलनाच्या आधारे देशाच्या विकासाचे अंदाज बांधले जातात तसेच या माहितीच्या आधारे विकासाचे नियोजन साध्य करता येते. तसेच बऱ्याच भविष्यात येणाऱ्या आर्थिक समस्यांचे अंदाज वर्तवून उपाययोजना करता येतात. म्हणून कोणत्याही राष्ट्रासाठी योग्य स्थूल किंवा समग्र आर्थिक लेखांकन किंवा राष्ट्रीय उत्पन्न लेखांकन अतिशय महत्त्वाचे असते.

१.२ लेखांकनाची तत्त्वे (PRINCIPLES OF ACCOUNTING)

- समग्र आर्थिक लेखांकनाची काही मुलभूत तत्त्वे आहेत जी पुढीलप्रमाणे आहेत.
१. लेखे ही आर्थिक अभ्यासाशी संबंधित असावीत.
 २. उत्पादन, उत्पन्न, वस्तूंचा खर्च व सोयी सुविधा यांचा डाटा (आकडेवारी / माहिती) अंदाजित करताना चालू वर्षाचा डाटा विचारात घेतला जावा.
 ३. उत्पादनाला बाजारभावानुसार मुल्य असते.
 ४. कल्याणाच्या वैयक्तिक दृष्टिकोनाशी सुसंगत उपभोग खर्च हा कामगारशक्तीचे आदान (Input) म्हणून न मोजता अंतिम मागणी (Final Demand) म्हणून मोजले जाते.

१.३ साठा आणि प्रवाह (STOCK AND FLOW)

साठा (Stock) आणि प्रवाह (Flow) ह्या समग्र आर्थिक लेखांकनामधील महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहेत. साठा आणि प्रवाह राष्ट्रीय लेखांकनामध्ये कार्यशील अर्थव्यवस्थेच्या चलांची माहिती समाविष्ट असते.

साठा (Stock) :

साठा ही संकल्पना एका विशिष्ट स्थिर बिंदूना मोजली जाते. जेव्हा स्थूल अर्थशास्त्रीय सांख्यिकीय माहितीचे विश्लेषण किंवा मोजमाप केले जाते जसे की भाववाद, राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे मोजमाप. तेव्हा साठा ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची ठरते. आर्थिक वृद्धी मोजण्यासाठी किंवा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये साठा या संकल्पनेचा वापर केला जातो. जेव्हा एखादा विशिष्ट बिंदू, विशिष्ट कालावधीबद्दल चर्चा केली जाते; तेव्हा साठा या संकल्पनेचा अप्रत्यक्षपणे उपयोग होतो.

उदा. एका पाण्याच्या टाकीमध्ये साठलेले पाणी. हे साठा या संकल्पनेचे उत्तम उदाहरण आहे.

प्रवाह (Flow) :

प्रवाह ही संकल्पना दोन बिंदूंमध्ये घडून आलेल्या व्यवहाराचे विश्लेषण करते. प्रवाह ही सतत होणारी क्रिया आहे.

उदा. पाण्याचा नळ, देशातील एका वर्षातील उत्पादन खर्च, व्यक्तीचा एका महिन्यातील अंतिम वस्तू व सेवांचा उपभोग, श्रमिकांनी एक आठवडा केलेल्या कामाचा मोबदला इत्यादी.

प्रवाह या संकल्पनेसोबतच कालावधीचा संबंध येतो. प्रवाह ही संकल्पना गतिमान स्वरूपाची आहे. प्रवाह ही संकल्पना साठा या संकल्पनेला प्रभावित करते. जसे की पैशाचा पुरवठा वाढला असता अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या एकूण साठ्यामध्ये देखील वाढ होते. येथे पैशाचा पुरवठा ही एक प्रवाह संकल्पना आहे तर पैशाचा एकूण साठा ही एक साठा संकल्पना आहे.

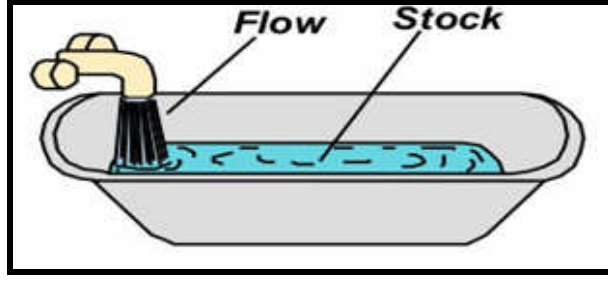
साठा आणि प्रवाह लेखांकन (Stock and Flow Accounting) :

साठा हा एका स्थिर तारखेला असलेला मालमत्ता दर आहे, तर प्रवाह हा लेखांकन कालावधीमध्ये विक्री, खरेदी, महसूल आणि खर्च व्यवहारांचे एकूण शुल्क आहे. नफा किंवा उत्पन्न हे प्रवाह आहेत, तर भांडवलाचे मोजमाप हे साठा तसेच प्रवाह स्वरूपात केले जाते.

साठा आणि प्रवाह या संकल्पना एका पारंपरिक उदाहरणाच्या साहाय्याने अधिक चांगल्या प्रकारे समजून येतील जे पुढील आकृतीच्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

आकृती क्र. १.१

साठा आणि प्रवाह यांचे पारंपरिक उदाहरण



वरील आकृती क्र. १.१ मध्ये बाथटब दाखविला आहे जो साठा आणि प्रवाह या संकल्पनांचे पारंपरिक उदाहरण आहे. बाथटब मधील पाण्याच्या स्थिर मात्रेला साठा असे संबोधले जाते. कारण ते एका विशिष्ट बिंदूला किंवा वेळेला दाखवले जाते. उदा. सकाळी १०.०० वाजता बाथटबमध्ये १०० लीटर पाणी आहे म्हणजेच बाथटबमध्ये १०० लीटर पाण्याचा साठा आहे.

त्याचप्रमाणे प्रवाह संकल्पनेला बाथटबमध्ये बसविलेल्या नळाच्या माध्यमातून समजता येईल. बाथटबमध्ये लावलेल्या नळामधून प्रत्येक तासाला किंवा मिनिटाला बाथटबमध्ये पडणारे पाणी हे प्रवाही आहे. म्हणजेच पाण्याचा नळ हा प्रवाह संकल्पना स्पष्ट करते. थोडक्यात, साठा हे प्रवाहाचे फळ आहे. म्हणजेच प्रवाहातील बदलाचा साठ्यावर परिणाम होतो. साठा हा प्रवाहाच्या संचयाने निर्माण होतो, तर प्रवाह ही एक सतत संकल्पना आहे.

साठा आणि प्रवाह यांची काही उदाहरणे :

- वैयक्तिक संपत्ती ही साठा आहे, उत्पन्न व खर्च हे प्रवाह आहेत.
- बेरोजगार लोकांची संख्या ही साठा आहे, तर नोकरी गमावत असलेल्या लोकांची संख्या प्रवाह आहे.
- अर्थव्यवस्थेतील भांडवल हे साठा आहे, तर गुंतवणूक प्रवाह आहे.

तक्ता क्र. १.१

साठा आणि प्रवाह चले

साठा चले	प्रवाह चले
• भांडवल साठा (k)	• स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP)
• पैशाचा साठा (m)	• उपभोग खर्च
• व्यवसाय साठा	• बचत व गुंतवणूक
• संचयित बचत	• निर्यात व आयात
• श्रमशक्ती	• साठ्यातील बदल
• एकुण रोजगार	• सार्वजनिक महसूल व सार्वजनिक खर्च

वरील तक्त्यामध्ये समग्र आर्थिक लेखांकनातील साठा चले व प्रवाही चले दर्शविली आहे.

साठा आणि प्रवाह यांतील तुलना (Comparison of Stock and Flow) :

साठा आणि प्रवाह ह्या लवचिक स्वरूपाच्या संकल्पना आहेत. यातील महत्त्वाचा फरक पुढीलप्रमाणे आहे. सामान्यतः महत्तम आर्थिक चलाचा अभ्यास हा एकतर साठा आणि दुसरे प्रवाह संकल्पनांचा अभ्यास आहे. साठा आणि प्रवाह या दोन्ही संकल्पना एकमेकांवर आधारीत आहेत. साठा आणि प्रवाह या संकल्पना स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. या संकल्पनांच्या आधारे आर्थिक विकासाची संकल्पना समजण्यास मदत होते.

साठा आणि प्रवाह यांमधील तुलना पुढील मुद्यांच्या आधारे लक्षात येईल.

१. साठा आणि प्रवाह हे भिन्न युनिट आहेत. त्यामुळे यांना मिळवणे, वजा करणे आणि तुलना करणे यामुळे समस्या उद्भवतात. म्हणून गुणोत्तर, गुणाकार आणि भागाकार हे मुल्यमापनासाठी उपयोजनात आणले जातात.
२. साठ्यामध्ये केवळ प्रवाहाच्या माध्यमातून बदल केला जावू शकतो.
३. गणितीयदृष्ट्या, कालांतराने साठ्याला प्रवाहाचे एकत्रिकरण म्हणून पाहिले जावू शकते. उदा. एखाद्या विशिष्ट क्षणी, लोकसंख्येची संख्या किंवा जलाशयातील पाण्याचे प्रमाण.
४. सनातनवाद्यांच्या मते, प्रवाह काही विशिष्ट वेळेच्या अंतराने मोजले जातात. उदा. एखाद्या दिवसांमध्ये किंवा महिन्यामध्ये जन्माला आलेल्यांची संख्या.

१.४ संतुलन आणि असंतुलन (EQUILIBRIUM & DISEQUILIBRIUM)

संतुलन (Equilibrium) :

आर्थिकदृष्ट्या, संतुलन ही संकल्पना अशा स्थितीचा संदर्भ देते की ज्यामध्ये विपरीत आर्थिक शक्ती जसे की मागणी आणि पुरवठा ह्या संतुलनामध्ये असतात आणि त्याठिकाणी या स्थितीपासून दूर जाण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती नसते.

स्थूल किंवा समग्र पातळीला अर्थव्यवस्था ही संतुलनामध्ये आहे, असे तेव्हाच म्हटले जाते, जेव्हा एकूण मागणी ही एकूण पुरवठ्याबरोबर असते आणि एकूण गुंतवणूक ही एकूण बचतीबरोबर असते.

असंतुलन (Disequilibrium) :

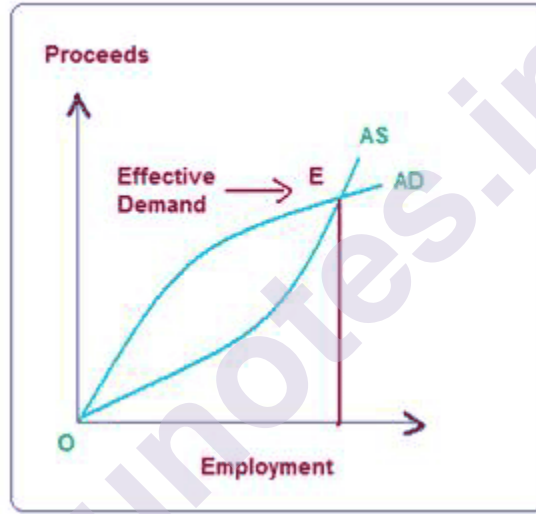
असंतुलन ही एक अशी अवस्था किंवा स्थिती आहे कि ज्यामध्ये विपरीत आर्थिक शक्ती (उदा. मागणी व पुरवठा) ह्या संतुलनामध्ये नसतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या कार्यशील प्रक्रियेमधूनच असंतुलनास कारणीभूत असलेल्या घटकांची निर्मिती होते. बाजार अर्थव्यवस्थेचे कार्य हे इतक्या मोठ्या संख्येने परस्परसंबंधित आणि परस्परसंवादी शक्तीद्वारे नियंत्रित केले जाते, ज्यामुळे बाजारशक्तीमध्ये (मागणी व पुरवठा) संतुलन घडून येण्याची अपेक्षा केली जावू शकत नाही. बाजार अर्थव्यवस्थेमध्ये, आर्थिक शक्तीतील असंतुलन ही नेहमीचीच बाब आहे. कारण आर्थिक क्रिया ह्या लक्षावधी निर्णय घेण्याच्यांकडून जसे की ग्राहक, उत्पादक, कामगार

इत्यादींकडून पार पाडल्या जातात आणि त्यांचा निर्णय नेहमी एकसारखा नसतो. याचा परिणाम म्हणून असंतुलन घडून येवू शकते.

स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये संतुलन आणि असंतुलन (Equilibrium & Disequilibrium in Macroeconomics) :

स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये संतुलन हे समग्र मागणी आणि समग्र पुरवठा या चलाच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येवू शकते. जेव्हा, समग्र मागणी (AD) = समग्र पुरवठा (AS) असतो, तेव्हा अर्थव्यवस्था ही संतुलनामध्ये असते. ज्यामुळे प्रभावी मागणी होते. प्रभावी मागणीच्या (Effective Demand) स्थितीला, अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार पातळीला आहे, याचा अर्थ असा होतो की, उत्पादन संसाधनांचा युक्ततम वापर होत आहे.

आकृती क्र. १.२



$$AD = C + I + G - (X - M)$$

येथे,

$$AD = \text{समग्र मागणी}$$

$$C = \text{उपभोग}$$

$$I = \text{गुंतवणूक}$$

$$G = \text{सार्वजनिक खर्च}$$

$$(X - M) = \text{निव्वळ निर्यात}$$

$$AS = N + L + K + T$$

येथे,

$$AS = \text{समग्र पुरवठा}$$

वरील आकृतीमध्ये, X अक्षावर रोजगार, तर Y अक्षावर प्रक्रिया दर्शविण्यात आली आहे. आकृतीमधील E बिंदूच्या ठिकाणी अर्थव्यवस्था ही संतुलित रोजगार पातळीवर आहे. बिंदू E पासून स्थलांतर हे असंतुलन दर्शविते.

नोट :१) $ADP > ASP$

जेव्हा समग्र मागणी किंमत (ADP) ही समग्र पुरवठा किंमतीपेक्षा (ASP) जास्त असते, तेव्हा रोजगार वाढविण्यास वाव असतो. कारण साधने निरुपयोगी असल्यामुळे रोजगार वाढवता येवू शकतो.

२) $ADP < ASP$

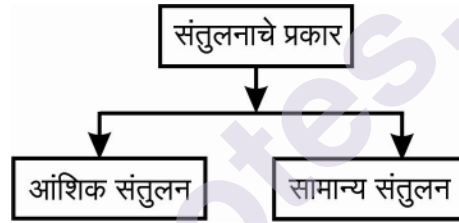
जेव्हा समग्र मागणी किंमत (ADP) ही समग्र पुरवठा किंमतीपेक्षा (ASP) कमी असते, तेव्हा अर्थव्यवस्था सुरक्षित चालविण्यासाठी रोजगार कमी करणे आवश्यक असते.

३) $ADP = ASP$

जेव्हा समग्र मागणी किंमत (ADP) ही समग्र पुरवठा किंमतीबरोबर (ASP) असते, असते, तेव्हा अर्थव्यवस्थेत रोजगाराची इष्टतम पातळी असते.

संतुलनाचे प्रकार (Types of Equilibrium) :

संतुलनाचे प्रामुख्याने पुढील दोन प्रकार पडतात.

१) **आंशिक संतुलन (Partial Equilibrium) :**

आंशिक संतुलन ही आर्थिक संतुलनाची अशी अवस्था आहे की, जी संतुलन पातळीला बाजाराचा काहीच (आंशिक) भाग लक्षात घेते.

२) **सामान्य संतुलन (General Equilibrium) :**

सामान्य संतुलन हे बॉटम-अप विश्लेषणावर आधारीत आहे. सामान्य संतुलन हे समग्र पातळीला मागणी, पुरवठा आणि किंमतीचे संतुलन स्पष्ट करते. ही संकल्पना सामान्यपणे विस्तृत संकल्पना आहे. वास्तविकपणे अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते, याबाबत सामान्य संतुलन हे मुलभूत मार्गदर्शक ठरते.

१.५ सारांश (CONCLUSION)

- स्थूल अर्थशास्त्रामध्ये सामान्य संतुलन या संकल्पनेचा वापर केला जातो.
- सामान्य संतुलन हे कोणत्याही गृहीतावर आधारीत नाही.
- सामान्य संतुलन हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या संतुलित स्थितीशी संबंधित आहे.
- सामान्य संतुलन हे एकाच वेळी आर्थिक व्यवस्थेच्या सर्व चलांशी संबंधित आहे.

१.६ प्रश्न (QUESTIONS)

प्र. १ खालील संकल्पना स्पष्ट करा.

- a) साठा चल
- b) प्रवाह चल
- c) संतुलन
- d) असंतुलन
- e) स्थूल अर्थशास्त्र
- f) समग्र आर्थिक लेखांकन
- g) संतुलनाचे प्रकार

प्र. २ साठा व प्रवाह यांमधील फरक स्पष्ट करा.

१.७ संदर्भ (REFERENCES)

AHUJA, D. (2009). *Macroeconomics theory and policy*. New Delhi - 110 055: S.Chand and Company LTD.

Dwivedi, D. N. (2008). *Macroeconomics Theory and Policy*. New Delhi 110063: Tata McGraw - Hills.

Mankiew, N. G. (2005). *Macroeconomics*. New York, NY 10010: Worth Publishers.



समग्र आर्थिक लेखांकन - II

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ वास्तव उत्पन्न आणि पैशातील उत्पन्न
- २.३ उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे महत्त्व
- २.४ विविध क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे स्पष्टीकरण
- २.५ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : द्विक्षेत्रीय प्रतिमान
- २.६ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : त्रिक्षेत्रीय प्रतिमान
- २.७ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : चार क्षेत्रीय प्रतिमान
- २.८ मुलभूत संज्ञा
- २.९ प्रश्न
- २.१० संदर्भ

२.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

१. उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाची संकल्पना समजून घेणे.
२. बंदिस्त अर्थव्यवस्थेची (द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्था) संकल्पना समजून घेणे.
३. द्विक्षेत्रीय, त्रिक्षेत्रीय व चार क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह अभ्यासणे.
४. वास्तव उत्पन्न व पैशातील उत्पन्न ह्या संकल्पना समजून घेणे.

२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

प्राचीन काळामध्ये, वस्तुविनिमय पद्धती ही वस्तू व सेवांचा विनिमय करण्यासाठी खूप सुप्रसिद्ध होती. परंतु वस्तूच्या विनिमयासाठी लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत होते, त्यामुळे ही वस्तुविनिमय पद्धती यशस्वी होवू शकली नव्हती तेव्हा एखाद्या नवप्रवर्तनाची गरज भासू लागली आणि तेव्हापासून विनिमयाचे सर्वसामान्य मापक म्हणून पैशाचा स्वीकार करण्यात आला. त्यामुळेच आधुनिक अर्थव्यवस्थेला मौद्रिक अर्थव्यवस्था असे देखील संबोधले जावू लागले. या आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पैसा (Money) हा विनिमय प्रक्रियेमध्ये वापरला जावू

लागला. पैसा हा एक विनिमयाचे माध्यम म्हणून कार्य करतो. पैसा अर्थव्यवस्थेमध्ये विविध भूमिका पार पाडतो. या प्रकरणामध्ये, आपण अर्थव्यवस्थेची ओळख करुन घेणार आहोत. अर्थव्यवस्था (Economy) ही उत्पादन, विनिमय आणि उपभोग यांची एकत्रित व्यवस्था म्हणून परिभाषित केली जावू शकते.

उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह ही संकल्पना समाजातून पैसा कशाप्रकारे हालचाली करतो, याचे वर्णन करते. उत्पादकाकडून (उद्योगसंस्था) कामगारांकडे (घरगुतीसंस्था) पैशाचा प्रवाह हा वेतनाच्या रूपात होतो आणि पुन्हा वस्तुच्या किमतीच्या रूपात कामगारांकडून उत्पादकांकडे होत असतो. या घडामोडी किंवा हालचाली उद्योगसंस्था आणि कुटुंबसंस्था यांच्यामध्ये सातत्याने चालू असतात. थोडक्यात, यालाच उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात. उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाची विविध क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रतिमाने या प्रकरणात आपण अभ्यासणार आहोत.

२.२ वास्तव उत्पन्न आणि पैशातील उत्पन्न (REAL INCOME AND MONEY INCOME)

वास्तव प्रवाह (Real Flow) :

“वास्तव प्रवाह म्हणजे भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक या चार घटकांच्या सेवांचा कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे होणारा प्रवाह व त्याचप्रमाणे उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे होणारा वस्तू व सेवांचा प्रवाह होय.” वास्तव प्रवाहालाच वस्तू प्रवाह किंवा असे देखील म्हटले जाते. वास्तव प्रवाह हा राष्ट्राकरीता उत्पन्नाचे संकलन करतो, म्हणून हा राष्ट्राच्या वास्तव उत्पन्नाशी देखील संबंधित असतो.

वास्तव उत्पन्न (Real Income) :

वास्तव उत्पन्न हे उत्पादनाचा आकार मोजते. वास्तव उत्पन्नामध्ये वाढ होणे, याचा अर्थ होतो की, समग्र मागणी ही भाववाढीच्या दरापेक्षा वेगाने वाढली आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये धनात्मक वृद्धी घडून येते.

वास्तव उत्पन्न हे भाववाढीसाठी समायोजित केले जाते व स्थिर किमतीला मोजले जाते. आर्थिक वृद्धीचे मोजमाप करताना वास्तव उत्पन्न (स्थूल देशांतर्गत उत्पादन - GDP) लक्षात घेतले जाते.

पैशाचा प्रवाह (Money Flow) :

पैशाचा प्रवाह हा उत्पादन प्रक्रियेमध्ये योगदान दिल्याबद्दल उत्पादन घटकांना भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक यांना देण्यात येणाऱ्या मोबदल्याचा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे होणारा प्रवाह संदर्भित करतो.

पैशाचा प्रवाह या संकल्पनेमध्ये पुढील दोन मुलभूत तत्त्वांचा समावेश होतो.

- विनिमय प्रक्रियेमध्ये, विक्रेता (उत्पादक) हा तीच समान रक्कम प्राप्त करतो, जी क्रेता (उपभोक्ता) खर्च करतो.

- b) एका मार्गाने / दिशेने वस्तू व सेवांचा प्रवाह आणि दुसऱ्या मार्गाने वस्तू व सेवा प्राप्त करण्यासाठी पैशाचा प्रवाह यामुळे चक्राकार प्रवाहामध्ये वृद्धी घडून येते.

पैशाचा प्रवाह ही संकल्पना वास्तव प्रवाह संकल्पनेच्या अगदी विरुद्ध आहे.

पैशातील उत्पन्न / नाममात्र उत्पन्न (Money Income or Nominal Income) :

पैशातील उत्पन्न किंवा नाममात्र उत्पन्न हे चालू किंमतीला उत्पन्नाचे मापन करते. समजा, रामचे २०१२ मध्ये नाममात्र / पैशातील उत्पन्न हे ४०,००० रु. होते जे पुढील वर्षामध्ये ५% ने वाढले असेल, तर त्याचे उत्पन्न वाढून ४२,००० रु. होईल.

जेव्हा आपल्याला अर्थव्यवस्थेतील वृद्धीचे मोजमाप करायचे असते, तेव्हा आपल्याला भाववाढीचा प्रभाव समायोजित करावा लागतो व वास्तव साधनसामुग्री विचारात घ्यावी लागते.

२.३ उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF CIRCULAR FLOW OF INCOME)

उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह ही प्रवाह संकल्पना अर्थव्यवस्थेचे कार्य संदर्भित करते किंवा दर्शविते. आपल्याला माहित आहे की, अर्थव्यवस्था एकतर कार्यक्षमपणे कार्य करू शकते किंवा अर्थव्यवस्थेच्या सुलभ कार्यामध्ये अडथळे येवू शकतात. अशा परिस्थितीमध्ये उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहास महत्त्व प्राप्त होते. उत्पन्नाच्या चक्रीय प्रवाहाचे स्थूल अर्थशास्त्रामधील महत्त्व पुढील मुद्यांच्या अभ्यासावरून लक्षात येईल.

१) असंतुलनाची समस्या ज्ञात करण्याच्या अभ्यासासाठी :

चक्राकार प्रवाह संकल्पनेच्या साहाय्याने असंतुलन समस्या ओळखण्यास मदत होवून पुन्हा संतुलन स्थापित करणे शक्य होते. जर चक्रीय प्रवाहामध्ये काही विसंगती अस्तित्वात असेल, तर असंतुलन दूर करण्यासाठी त्याला अनुसरून धोरण तयार केले जाते.

२) गळती व प्रवाहाच्या परिणामांच्या अभ्यासासाठी :

उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह ही संकल्पना आर्थिक घडामोडीमध्ये संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. गळतीच्या भूमिकेमुळे राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील त्यांच्या प्रभावांचा किंवा परिणामांचा अभ्यास करणे सोपे जाते. उदा. आयात ही उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहातील गळती आहे, कारण आयात ही आपल्या देशाला परकीय देशांना द्यावी लागणारी देणी आहे. ही गळती थांबविण्यासाठी सरकारने योग्य त्या उपाययोजनांचा अवलंब केला पाहिजे.

३) उत्पादक व उपभोक्ते यांमधील दुवा किंवा साखळी :

उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह हा उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यामध्ये दुवा प्रस्थापित करतो.

४) भाववाढ व भावघटीची प्रवृत्ती :

चक्राकार प्रवाहातील गळतीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या सुलभ कामकाजामध्ये अडथळा निर्माण होतो. उदा. बचत ही खर्चाच्या प्रवाहातील गळती आहे. जेव्हा बचतीमध्ये वाढ होते, याचा

उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहावर वाईट परिणाम होतो. यामुळे रोजगार, उत्पन्न आणि निर्मिती यामध्ये घट होते व त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये भावघटीची प्रवृत्ती उद्भवते. दुसऱ्या बाजूला उपभोगामुळे रोजगार, उत्पन्न, उत्पादन आणि विश्रांतीमध्ये वाढ होवून अर्थव्यवस्थेमध्ये भाववाढीची प्रवृत्ती उद्भवते.

५) गुणकाचा आधार :

जेव्हा अर्थव्यवस्थेमध्ये गळतीपेक्षा अधिक प्रमाणात पैशाचा प्रवाह येत असेल, तेव्हा एकुण उत्पन्न हे एकुण उत्पादनापेक्षा अधिक होईल. हाच केन्सच्या गुणकाचा आधार आहे. याउलट जेव्हा अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्न प्रवाहातील गळती ही पैशाच्या पुरवठ्यापेक्षा मोठी असते तेव्हा एकुण उत्पन्न हे एकुण उत्पादनापेक्षा कमी असते. जेव्हा एकुण उत्पन्नामध्ये वाढ होते, तेव्हा याचा परिणाम म्हणून एकुण संचयी रोजगार पातळी, उत्पन्न, उत्पादन आणि किंमत पातळीमध्ये त्या कालावधीत वाढ होते.

६) मौद्रिक धोरणाचे महत्त्व :

उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह हा मौद्रिक धोरण निश्चितीमध्ये उपयोगी पडतो. उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह हा मौद्रिक धोरणाच्या साहाय्याने देशामध्ये, अर्थव्यवस्थेमध्ये बचत व गुंतवणूक यांच्यामध्ये समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. बचत आणि गुंतवणूक यांमध्ये समानता प्रस्थापित करण्याचे कार्य भांडवल बाजाराद्वारे केले जाते. भांडवल बाजाराला नियंत्रित करण्याचे कार्य हे सरकार / मौद्रिक धोरण करते.

७) राजकोषीय धोरण निश्चितीमध्ये महत्त्वपूर्ण :

उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह आणि खर्च हे अर्थव्यवस्थेमध्ये राजकोषीय धोरणाच्या साहाय्याने स्थैर्य प्रदान करण्याचे काम करते.

८) व्यापार धोरणाचे महत्त्व :

उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह हा बंदिस्त अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थैर्य निर्माण करण्याचे काम करीत नाही, तर खुल्या अर्थव्यवस्थेशी देखील संबंधित आहे. देशामध्ये होत असलेली आयात ही उत्पन्न प्रवाहातील किंवा पैशाच्या प्रवाहातील गळती समजली जाते. कारण आयातीत वस्तुमुळे देशातील पैसा हा विदेशामध्ये जातो. त्यासाठी देशाने एकुण निर्यातीमध्ये वाढ करावी व तसेच आयातीमध्ये घट करावी जेणेकरून उत्पन्नाच्या चक्रिय प्रवाहामध्ये गळतीपेक्षा उत्पन्नाची भर पडेल आणि एकुणच अर्थव्यवस्थेमध्ये रोजगार निर्मिती उत्पादनात वाढ होईल.

२.४ विविध क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे स्पष्टीकरण (ILLUSTRATION OF CIRCULAR FLOW OF INCOME IN DIFFERENT SECTOR ECONOMIES)

आर्थिक क्रियांमध्ये, लोक व्यवहारांमध्ये व्यस्त असतात. म्हणजेच विविध क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तु व सेवांची खरेदी-विक्री चालूच असते.

आर्थिक व्यवहारांमध्ये दोन प्रकारच्या प्रवाहांचा समावेश होतो. एक म्हणजे वस्तू प्रवाह किंवा वास्तव प्रवाह जो की वस्तू व सेवांचा प्रवाह आहे. दुसरा म्हणजे पैशातील प्रवाह होय. वस्तू प्रवाह किंवा वास्तव प्रवाह हा घटक प्रवाह (घटक सेवांचा प्रवाह) आणि वस्तू प्रवाह (वस्तू व सेवांचा प्रवाह) यांच्याशी संबंधित आहे.

मौद्रिक अर्थव्यवस्थेमध्ये, घटक सेवांचा प्रवाह हा घटक व्यवहारांच्या रूपात पैशाचा प्रवाह म्हणून पुरस्कृत केला जातो. त्यालाच उत्पन्न प्रवाह असे संबोधले जाते.

उपभोग्य वस्तू व सेवांवरील घटक पेमेंट व खर्चालाच खर्च प्रवाह असे देखील संबोधले जाते.

खर्च प्रवाह हा पैशाच्या प्रवाहाच्या स्वरूपात असतो. दोन्ही उत्पन्न प्रवाह व खर्च प्रवाह हे चक्राकार रूपात विरुद्ध दिशा दर्शवितात. उत्पन्न प्रवाह व खर्च प्रवाह यांचे विश्लेषण करण्यासाठी अर्थव्यवस्था पुढील चार क्षेत्रांमध्ये वर्गीकृत केली जाते.

- १) कुटुंबसंस्था क्षेत्र
- २) व्यवसाय क्षेत्र किंवा उद्योगसंस्था
- ३) सरकारी क्षेत्र
- ४) परकिय क्षेत्र

वरील चार क्षेत्रांचा वापर हा उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाची विविध प्रतिमाने तयार करण्यासाठी करण्यात आला आहे. जसे की -

- उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : द्विक्षेत्रीय प्रतिमान
- उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : त्रिक्षेत्रीय प्रतिमान
- उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह : चार क्षेत्रीय प्रतिमान

२.५ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : द्विक्षेत्रीय प्रतिमान (CIRCULAR FLOW OF INCOME : TWO SECTOR MODEL)

द्विक्षेत्रीय प्रतिमानामध्ये केवळ कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था या दोन क्षेत्रांचाच समावेश होतो. या प्रतिमानामध्ये सरकार व परकिय क्षेत्राचा समावेश होत नाही. म्हणून या प्रतिमानालाच बंदिस्त अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचे चक्राकार प्रवाह प्रतिमान असे देखील संबोधले जाते.

हे प्रतिमान पुढील गृहितांवर आधारलेले आहे.

१. अर्थव्यवस्थेमध्ये कुटुंबसंस्था (Households) व उद्योगसंस्था (Firms) ही दोनच क्षेत्रे आहेत.
२. कुटुंबसंस्था ह्या उत्पादनाच्या घटकांच्या मालक आहेत.
३. वस्तू व सेवांचे उत्पादन हे केवळ उद्योगसंस्थाच करतात.
४. बचत नसते.
५. अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप नसतो.

६. देशामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार (एका देशातून दुसऱ्या देशामध्ये व्यापार) होत नाही.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे द्विक्षेत्रीय प्रतिमान हे चक्राकार प्रवाह संकल्पनेचे मुलभूत प्रतिमान आहे. या प्रतिमानामध्ये कुटुंबसंस्था आणि उद्योगसंस्था यांच्यामध्ये उत्पन्नाचे कशाप्रकारे चक्राकार गतीने परस्परांमध्ये स्थलांतर होते, याचे विश्लेषण आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाच्या द्विक्षेत्रीय प्रतिमानाच्या विश्लेषणात प्रमुख दोन प्रकारच्या बाजारातील व्यवहाराचे विश्लेषण केले जाते.

- १) वस्तू व सेवा बाजार
- २) उत्पादन घटक बाजार

१) वस्तू व सेवा बाजार (Goods & Services Market) :

उपभोग्य वस्तू आणि सेवांच्या बाजारात कुटुंबसंस्था (Households) हे उपभोक्ते / ग्राहक असतात, तर उद्योगसंस्था (Firms) ह्या उत्पादक किंवा विक्रेते असतात. उद्योगसंस्थेमध्ये उत्पादन घटकांचा (भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक) वापर करून वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. उद्योगसंस्थांना उत्पादनामध्ये मदत करण्यासाठी उत्पादन घटकांचा पुरवठा हा कुटुंबसंस्थेकडून केला जातो व याचा मोबदला म्हणून भूमीला खंड, श्रमाला वेतन, भांडवलाला व्याज व संयोजकाला नफा उद्योगसंस्था प्रदान करतात. येथे उत्पन्नाचा प्रवाह हा खर्च रूपात उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे जातो. उत्पादित वस्तू व सेवांचा उपभोग हा कुटुंबसंस्था घेत असतात व त्याकरिता कुटुंबसंस्था ह्या उद्योगसंस्थांकडून वस्तू व सेवा किंमत देवून खरेदी करतात. याठिकाणी उत्पन्नाचा प्रवाह हा खर्च रूपात कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे जातो.

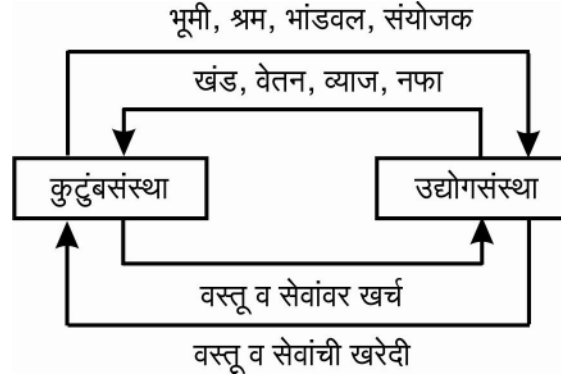
२) उत्पादन घटक बाजार (Market of Factors of Production) :

भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक ही चार उत्पादनाची घटके आहेत. घटक बाजारामध्ये कुटुंबसंस्था ह्या उत्पादन घटकांचा पुरवठा हा म्हणजेच विक्री उद्योगसंस्थेला करते. म्हणजेच याठिकाणी कुटुंबसंस्था ह्या विक्रेता, तर उद्योगसंस्था ह्या ग्राहक किंवा उपभोक्ते असतात. ही उत्पादनाची घटके उत्पादनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात. याचा मोबदला म्हणून उद्योगसंस्था ह्या कुटुंबसंस्थांना जमीनीला खंड, श्रमाला वेतन, भांडवलाला व्याज व संयोजकास नफा प्रदान करीत असतात.

द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह हा पुढील आकृतीच्या माध्यमातून अधिक स्पष्ट होईल.

आकृती क्र. २.१

द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह



वरील आकृतीमध्ये कुटुंबसंस्था (Households) आणि उद्योगसंस्था (Firms) या दोन क्षेत्रांमधील उत्पन्न प्रवाह दर्शविला आहे. या आकृतीवरून पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

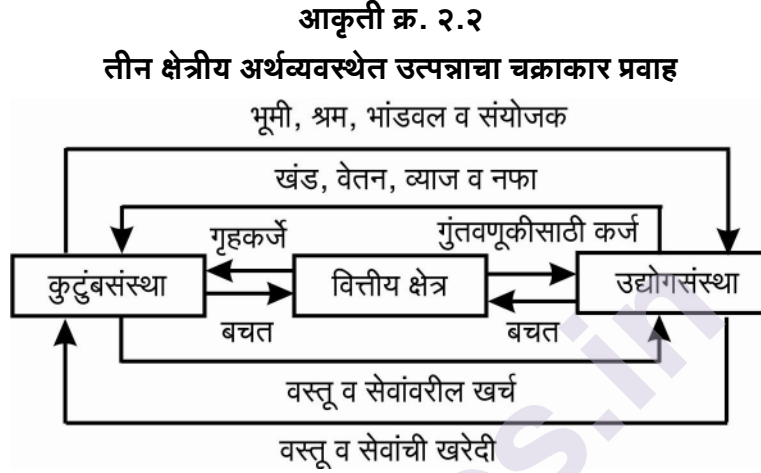
- सुरुवातीला कुटुंबसंस्था (घरगुती क्षेत्र) हे उद्योगसंस्थेला (उद्योगक्षेत्र) वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या उत्पादन घटकांचा जसे की भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक यांचा पुरवठा करते. हे उत्पादन घटक उत्पादन कार्यामध्ये सहभाग देवून वस्तू व सेवांचे अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन करतात.
- अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तू व सेवांचे उत्पादनामध्ये सहभाग दिल्याबद्दल कुटुंबसंस्थांना उद्योगसंस्था ह्या भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक या उत्पादन घटकांना अनुक्रमे खंड, वेतन, व्याज व नफा मोबदला म्हणून प्रदान करते. म्हणजेच याठिकाणी उत्पन्नाचा किंवा पैशाचा प्रवाह हा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे जातो.
- उद्योगसंस्था ह्या कुटुंबसंस्थेकडून उपलब्ध होणाऱ्या उत्पादन घटकांच्या मदतीने वस्तू व सेवांचे उत्पादन करतात व या उत्पादित वस्तू व सेवांची विक्री कुटुंबसंस्थांना करतात.
- कुटुंबसंस्था ह्या त्यांना प्राप्त झालेले उत्पन्न (उद्योगसंस्थेकडून प्राप्त झालेला उत्पादन घटकांचा मोबदला) हे वस्तू व सेवांवर खर्च करते म्हणजेच उत्पन्नाचा किंवा पैशाचा प्रवाह हा कुटुंबसंस्थांकडून उद्योगसंस्थेकडे हस्तांतरित करते.
- उत्पन्नाचा किंवा पैशाचा प्रवाह हा असाच उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे, कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे आणि पुन्हा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे आणि कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे चक्राकार पद्धतीने चालू असतो. हाच द्विक्षेत्रीय (कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था) अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह होय.

२.६ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : त्रिक्षेत्रीय प्रतिमान (CIRCULAR FLOW OF INCOME : THREE SECTOR MODEL)

या प्रतिमानामध्ये कुटुंबसंस्था, उद्योगसंस्था व वित्तीय क्षेत्र या तीन क्षेत्रांचा समावेश आहे. द्विक्षेत्रीय प्रतिमानामध्ये यापैकी वित्तीय क्षेत्राचा समावेश नव्हता जो की या प्रतिमानामध्ये करण्यात आला आहे.

तीन क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहामध्ये सरकारचे अस्तित्व किंवा भूमिका गृहीत धरण्यात आली आहे. तीन क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी सरकारची कर, कर्ज व खर्च याबाबतची भूमिका समजून घेणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

तीन क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह हा पुढील आकृतीच्या साहाय्याने अधिक समजून येईल.



वरील आकृती क्र. २.२ मध्ये कुटुंबसंस्था (Households), उद्योगसंस्था (Firms) व वित्तीय क्षेत्र या तीन क्षेत्रांमधील पैशाचा किंवा उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह दर्शविण्यात आला आहे. वरील आकृतीवरून पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

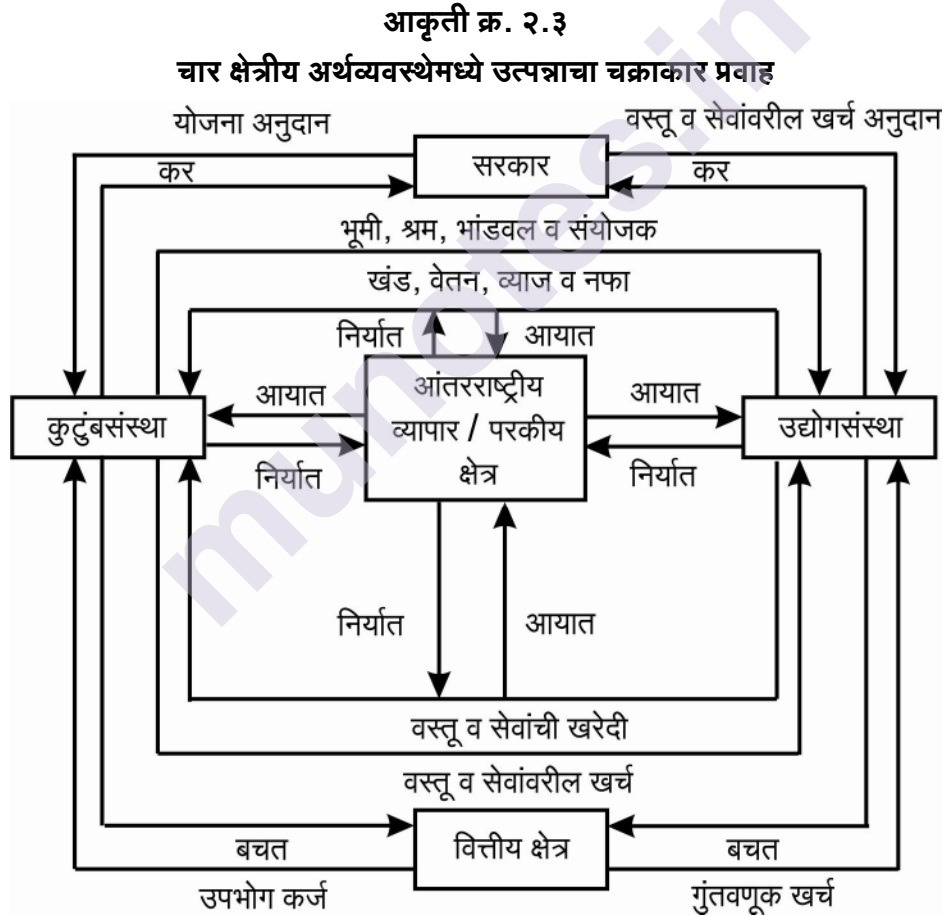
- कुटुंबसंस्था ह्या उद्योगसंस्थेला वस्तू व सेवांच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या उत्पादन घटकांचा (भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक) पुरवठा करतात आणि उद्योगसंस्था याचा मोबदला म्हणून कुटुंबसंस्थांना खंड, वेतन, व्याज व नफा रूपात उत्पन्न किंवा पैसा प्रदान करतात म्हणजेच येथे पैशाचा किंवा उत्पन्नाचा प्रवाह हा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे होतो, याचा अभ्यास आपण द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह प्रतिमानामध्ये केला आहे.
- या प्रतिमानानुसार, उद्योगसंस्था ह्या आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग हा वस्तू व सेवांवर उपभोगासाठी खर्च करतात, तर उर्वरित पैसा किंवा उत्पन्न हे वित्तीय क्षेत्रामध्ये किंवा वित्तीय बाजारामध्ये बचत करतात.
- उद्योगसंस्था ह्या आपल्या उत्पन्नाचा (जे कुटुंबसंस्थांकडून वस्तू व सेवांवरील खर्च रूपात उद्योगसंस्थाना प्राप्त होते) काही भाग हा उत्पादक घटकांना मोबदल्याच्या स्वरूपात खर्च करतात, तर उर्वरित भाग वित्तीय संस्थांमध्ये बचत करतात.
- वित्तीय क्षेत्र हे कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था यांच्याकडून प्राप्त झालेल्या बचतीचा काही भाग हा कुटुंबसंस्थांना गृहकर्जे म्हणून, तर काही उद्योगसंस्थांना गुंतवणूकीसाठी कर्जे म्हणून देते.
- अशाप्रकारे या प्रतिमानामध्ये, उद्योगसंस्थांकडून कुटुंबसंस्थेमध्ये, कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे, कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था यांच्याकडून वित्तीय क्षेत्राकडे आणि वित्तीय

क्षेत्राकडून कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्थाकडे उत्पन्नाचा किंवा पैशाचा प्रवाह हा चक्राकार गतीने हस्तांतरित होत राहतो. म्हणूनच या प्रतिमानाला तीन क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात.

२.७ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह : चार क्षेत्रीय प्रतिमान (CIRCULAR FLOW INCOME : FOUR SECTOR MODEL)

या प्रतिमानामध्ये परकिय क्षेत्राचा देखील समावेश आहे. या प्रतिमानामध्ये कुटुंबसंस्था, उद्योगसंस्था, वित्तीय क्षेत्र, परकिय क्षेत्र व सरकार यांचे विश्लेषण आढळते.

चार क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे योग्य स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने करता येईल.



वरील आकृती क्र. २.३ मध्ये, चार क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा प्रवाह दर्शविला आहे. वरील आकृतीवरून पुढील बाबी निदर्शनास येतात.

- सुरुवातीला कुटुंबसंस्था उद्योगसंस्थांना उत्पादन करण्यासाठी भूमी, श्रम, भांडवल व उद्योजक या चार घटकांचा पुरवठा करते. उद्योगसंस्था ह्या कुटुंबसंस्थांना उत्पादन घटकांचा मोबदला म्हणून खंड, मजुरी, व्याज व नफा या रूपात उत्पन्न प्राप्त होते.

- उद्योगसंस्था ह्या उत्पादीत वस्तू व सेवांची विक्री कुटुंबसंस्थांना करून त्यांच्याकडून उत्पन्न प्राप्त करतात.
- त्यानंतर कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था ह्या प्राप्त उत्पन्नातून काही उत्पन्न किंवा पैसा वित्तीय संस्थांमध्ये आपल्या बचती ठेवतात आणि बचतीचा मोबदला म्हणून वित्तीय क्षेत्र कुटुंबसंस्थांना गृहकर्जे व बचतीवर व्याज देते, तर उद्योगसंस्थांना कर्जे व गुंतवणूक खर्च पुरविते.
- सरकार कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था यांवर कर आकारून महसूल किंवा उत्पन्न प्राप्त करते. सरकार हे प्राप्त झालेले उत्पन्न (कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था) कुटुंबसंस्थांना अनुदाने व संरक्षण देवून आणि उद्योगसंस्थांना उत्पादन करण्यासाठी अनुदाने देवून व वस्तू व सेवांची खरेदी करून खर्च करते.
- कुटुंबसंस्था ह्या परकीय देशातून विविध वस्तू व सेवा आयात करते आणि काही प्रमाणात निर्यात करते. तसेच उद्योगसंस्था देखील परदेशातून कच्चा मालाची आयात करते आणि पक्का मालाची निर्यात करते.

थोडक्यात, उत्पन्न प्रवाह प्रतिमानांच्या आधारे आपल्याला खुली व बंदिस्त अर्थव्यवस्था असताना उत्पन्न किंवा मुद्रा प्रवाहाचे स्वरूप लक्षात येते.

२.८ मुलभूत संज्ञा (KEY TERMS)

१) उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह (Circular Flow of Income) :

“एका घटकाकडून दुसऱ्या घटकाकडे आणि दुसऱ्या घटकाकडून पहिल्या घटकाकडे उत्पन्नाचे किंवा पैशाचे जे चक्राकार गतीने स्थलांतर होत असते, त्यालाच उत्पन्नाचा किंवा पैशाचा चक्राकार प्रवाह असे म्हणतात.”

२) घटक बाजार (Factor Market) :

“घटक बाजार म्हणजे असा बाजार होय की ज्याठिकाणी वस्तू व सेवांच्या उत्पादनासाठी आवश्यक उत्पादन घटकांची (भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक) देवाण-घेवाण होते.”

३) वास्तव प्रवाह (Real Flow) :

“उत्पादन घटकांचा (भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक) कुटुंबसंस्थेकडून उत्पादन संस्थेकडे व तसेच वस्तू व सेवांचा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे होणारा प्रवाह म्हणजेच वास्तव प्रवाह होय.”

४) पैशाचा प्रवाह / मुद्रा प्रवाह (Money Flow) :

“उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेला उत्पादन घटकांचा दिला जाणारा मोबदला व तसेच कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेला दिले जाणारे वस्तू व सेवांचे मूल्य म्हणजेच पैशाचा प्रवाह किंवा मुद्रा प्रवाह होय.”

५) बंदिस्त अर्थव्यवस्था (Closed Economy) :

“बंदिस्त अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था होय की जीचा इतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेशी काहीही संवाद नसतो. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हणजेच इतर राष्ट्रांसोबत आयात-निर्यात होत नाही.”

६) खुली अर्थव्यवस्था (Open Economy) :

“खुली अर्थव्यवस्था ही बंदिस्त अर्थव्यवस्थेच्या अगदी विरुद्ध आहे. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा समावेश होतो.”

२.९ प्रश्न (QUESTIONS)

प्र. १ खालील संकल्पना स्पष्ट करा.

- साठा चल
- प्रवाह चल
- संतुलन
- असंतुलन
- स्थूल अर्थशास्त्र

प्र. २ साठा व प्रवाह यांमधील फरक स्पष्ट करा.

प्र. ३ द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करा.

प्र. ४ त्रिक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करा.

प्र. ५ चार क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह आकृतीच्या साहाय्याने स्पष्ट करा.

२.१० संदर्भ (REFERENCES)

AHUJA, D. (2009). *Macroeconomics theory and policy*. New Delhi - 110 055: S.Chand and Company LTD.

Dwivedi, D. N. (2008). *Macroeconomics Theory and Policy*. New Delhi 110063: Tata McGraw - Hills.

Mankiew, N. G. (2005). *Macroeconomics*. New York, NY 10010: Worth Publishers.



राष्ट्रीय उत्पन्न व किंमत स्तर यांचे निर्धारण

घटक रचना :

- ३.१ उद्दिष्टे
- ३.२ प्रस्तावना
- ३.३ राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये
- ३.४ राष्ट्रीय उत्पन्नाची संकल्पना
- ३.५ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण
 - ३.५.१ निश्चित किंमत पातळीवर द्वीक्षेत्रिय अर्थव्यवस्थेमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण
 - ३.५.२ बचत आणि गुंतवणूकीचा दृष्टिकोन राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण
- ३.६ सरकार आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण
- ३.७ मुक्त अर्थव्यवस्था आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण
- ३.८ प्रश्न
- ३.९ संदर्भ सूची

३.१ उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संकल्पना समजून घेणे.
- २) द्वीक्षेत्रिय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण समजून घेणे.
- ३) त्रीक्षेत्रिय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न निश्चित करणे.
- ४) मुक्त अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाचे निर्धारण समजून घेणे.
- ५) बचत आणि गुंतवणूकीची मूल्ये दिली असताना राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज बांधणे.

३.२ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी निश्चित करणे :

स्थूल अर्थशास्त्र हे अर्थव्यवस्थेचा समग्रपणे अभ्यास करते. एकूण मागणी, एकूण पुरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पादन, राष्ट्रीय खर्च, चलनवाढ, बेरोजगारी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, चालू व भांडवली खात्यावरील तुट किंवा शिल्लक, राजकोषीय व मौद्रिक धोरण इ. हे स्थूल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचे घटक आहेत.

वरील विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते, की राष्ट्रीय उत्पन्न हा स्थूल अर्थशास्त्राचा घटक आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल. द्विरुक्ती टाळून परदेशातून मिळणाऱ्या उत्पन्नासह एका वर्षाच्या कालावधीत एका देशात उत्पादित अंतिम वस्तू आणि सेवांचे पैशातील एकूण मूल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

भारतामध्ये १९५५ पासून केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेने बंद अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करण्याची जबाबदारी घेतलेली आढळते, जेव्हा आपण अर्थव्यवस्थेची द्विक्षेत्रीय रचना अभ्यासतो. तेव्हा पुढील तीन घटकांचा विचार प्रामुख्याने करावा लागतो.

राष्ट्रीय खर्च = राष्ट्रीय उत्पादन = राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा लाभांश.

- अ) राष्ट्रीय खर्च म्हणजे दिलेल्या वर्षात उत्पादित वस्तू आणि सेवांवर करण्यात आलेला एकूण खर्च.
- आ) राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एका वर्षात उत्पादित केलेल्या एकूण वस्तू आणि सेवा यांचे पैशातील मूल्य.
- इ) राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा लाभांश हे एका वर्षाच्या कालावधीत उत्पादन घटकांना उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील सहभागाबद्दल मिळालेला एकूण परतावा होय.

संज्ञा :

- १) ए. सी. पिगू यांच्या मते, “राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे पैशात मोजला जाऊ शकेल असा समाजाच्या उद्दिष्ट उत्पन्नाचा एक भाग होय, यामध्ये परदेशातून मिळणारे उत्पन्न देखील समाविष्ट असते.”
- २) फिशरच्या मते, “राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे अंतिम उपभोक्त्यांना मिळणाऱ्या सेवा. या सेवा त्यांना भौतिक साधनसामग्रीकडून किंवा मानवी साधनसामग्रीकडून मिळू शकतात.”
- ३) मार्शलच्या मते, “एखाद्या देशातील उपलब्ध साधनसामग्रीच्या (भूमी, श्रम, भांडवल, संयोजक) सहाय्याने एका वर्षाच्या कालावधीत उत्पादित होणाऱ्या अंतिम वस्तू व सेवा यांचे पैशातील मूल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.”
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे “विशिष्ट कालावधीत अर्थव्यवस्थेत उत्पादित वस्तू व सेवांचे द्विरुक्ती टाळून मोजलेले पैशातील मूल्य होय.”

३.३ राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये (FEATURES OF NATIONAL INCOME)

१) राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक स्थूल अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे :

स्थूल अर्थशास्त्रीय चले ही संपूर्ण अर्थव्यवस्थेशी संबंधित असतात. ती स्वतंत्र किंवा व्यक्तिगत नसतात. देशाचे एकूण उत्पन्न हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे चित्र स्पष्ट करते म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न ही स्थूल अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे.

२) राष्ट्रीय उत्पन्न ही प्रवाह संकल्पना आहे :

अर्थव्यवस्थेत सहभागी असलेल्या एखाद्या घटकाचे उत्पन्न हे दुसऱ्या घटकाचा खर्च असते व हे उत्पन्न खर्चाचे चक्र सातत्याने प्रवाही असते म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न ही प्रवाह संकल्पना मानली जाते.

३) राष्ट्रीय उत्पन्न हे वस्तूंचे मूल्य आहे :

राष्ट्रीय उत्पन्न नेहमी पैशामध्ये मोजले जाते आणि त्यामध्ये केवळ अशा वस्तू आणि सेवांचा विचार केला जातो ज्या वस्तू व सेवांचा पैशात विनिमय होऊ शकतो.

४) मोजणीतील द्विरुक्ती टाळून :

राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये एका वर्षात उत्पादित केवळ अंतिम वस्तू आणि सेवांचे मूल्य समाविष्ट असते, जेणेकरून दुप्पट मोजणीची त्रुटी किंवा समस्या टाळता येईल.

५) वार्षिक अंदाज :

प्रत्येक आर्थिक वर्षात राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज लावला जातो. भारताच्या संदर्भात १ एप्रिल ते ३१ मार्च या कालावधीत राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज बांधला जातो.

३.४ राष्ट्रीय उत्पन्नाची संकल्पना (CONCEPTS OF NATIONAL INCOME)

१) बाजारभावानुसार एकूण देशांतर्गत उत्पादन (GDP_{MP}) :

एकूण देशांतर्गत उत्पादन हे एका दिलेल्या वर्षात देशाच्या अंतर्गत प्रदेशात उत्पादित सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे एकूण पैशातील मूल्य असते. हे बाजारभावानुसार मोजले जाते.

म्हणून, $GDP = C + I + G (X - M)$

$GDP =$ Gross Domestic Product (एकूण देशांतर्गत उत्पादन)

$C =$ Consumption expenditure (उपभोगावरील खर्च)

$I =$ Investment expenditure (गुंतवणूक खर्च)

$G =$ Government expenditure (शासकीय खर्च)

$(X - M) =$ Export - Import (Net Export) (निर्यात - आयात (निव्वळ निर्यात))

२) बाजारभावानुसार एकूण राष्ट्रीय उत्पादन (GNP_{MP}) :

एकूण राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे उत्पादन घटकांनी परदेशात मिळवलेल्या उत्पन्नासहित दिलेल्या वर्षात उत्पादित सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे एकूण बाजार मूल्य होय.

$GNP = C + I + G (X - M) + (R - P)$

येथे,

$R =$ देशी नागरिकांनी परदेशात मिळवलेला पैसा

$P =$ परदेशी नागरिकांनी देशात मिळवलेला व मायदेशी पाठवलेला पैसा.

३) बाजारभावानुसार निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP_{MP}):

निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन हे एकूण देशांतर्गत उत्पादन पासून घसारा मूल्य वजा करून प्राप्त केले जाते.

$NDP = GDP - Depreciation$

Depreciation = भांडवलावरील घसारा (उदा. उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक प्रकारची यंत्र सामुग्री वापरली जाते परिणामी त्यावर घसारा किंवा तुट निर्माण होते.)

४) बाजारभावानुसार निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP_{MP}):

देशाच्या रहिवाशांनी, एका वर्षाच्या कालावधीत उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे शुद्ध बाजार मूल्य हे बाजारभावानुसार निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन होय.

$NNP = GNP - Depreciation$ (घसारा)

५) घटक किंमतीवर एकूण देशांतर्गत उत्पादन (GDP_{FC}):

$GDP_{FC} = GDP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदाने}$

म्हणून,

$GDP_{FC} = C + I + G (X - M) - IT + S$

घटक किंमतीवर एकूण देशांतर्गत उत्पादन म्हणजे एका वर्षात देशाच्या भौगोलिक सीमेमध्ये उत्पादन प्रक्रियेत सामील झाल्याबद्दल उत्पादन घटकांना भाडे, वेतन, व्याज आणि नफा या स्वरूपात मिळालेल्या उत्पन्नाची बेरीज होय.

६) घटक किंमतीवर एकूण राष्ट्रीय उत्पादन (GNP_{FC}):

घटक किंमतीवर एकूण राष्ट्रीय उत्पादन (GNP_{FC}) मिळविण्यासाठी आपण बाजारभावानुसार एकूण राष्ट्रीय उत्पादन (GNP_{MP}) मधून अप्रत्यक्ष कर वजा करणे व अनुदाने मिळविणे अपेक्षित आहे.

$GNP_{FC} = GNP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदान}$

७) घटक किंमतीवर निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP_{FC}):

एका वर्षाच्या कालावधीत देशाच्या भौगोलिक सिमेंमध्ये उत्पादित सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे घटक किंमतीवर मोजेलेले पैशातील मूल्य म्हणजे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन होय.

घटक किंमतीवर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन हे घरगुती उत्पन्न किंवा घरगुती घटक उत्पन्न म्हणूनही ओळखले जाते.

$NDP_{FC} = GDP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} - \text{भांडवलावरील घसारा}$

किंवा

$$NDP_{FC} = NDP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदाने}$$

८) घटक किंमतीवर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP_{FC}):

वर्षाकाठी देशातील रहिवाशांनी उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे पैशातील निव्वळ मूल्य म्हणजे घटक किंमतीवर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP_{FC}) होय. यामध्ये उत्पादन घटकांनी मिळविलेले निव्वळ उत्पन्न समाविष्ट आहे.

$$NNP_{FC} = NNP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदाने}$$

९) चालू किंमतीवर आणि स्थिर किंमतीवर राष्ट्रीय उत्पन्न :

- चालू किंमतीवरील राष्ट्रीय उत्पन्न हे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन आहे जे सध्याच्या बाजार भावाच्या आधारे मोजले जाते. त्याला नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्न असेही म्हणतात.
- स्थिर किंमतीवरील राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एखाद्या विशिष्ट आधारभूत वर्षाच्या स्थिर किंमतीच्या आधारे मोजले जाणारे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन होय. याला वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न असेही म्हणतात.

१०) वैयक्तिक उत्पन्न :

एका वर्षात सर्व स्रोतांकडून देशातील सर्व व्यक्ती किंवा गृह संस्था यांनी प्रत्यक्ष प्राप्त केलेल्या सर्व उत्पन्नांची बेरीज म्हणजे वैयक्तिक उत्पन्न होय.

११) घटक किंमतीवरील राष्ट्रीय उत्पन्न (NI_{FC}):

घटक किंमतीवरील राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे उत्पादन घटकांच्या पुरवठादारांनी भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक यांच्या उत्पादन प्रक्रियेतील योगदानाच्या बदल्यात मिळवलेल्या भाडे, वेतन, व्याज व नफा या स्वरूपात मिळवलेल्या सर्व उत्पन्नाची बेरीज होय.

$$NI_{FC} = NNP_{MP} - \text{अप्रत्यक्ष कर} + \text{अनुदाने}$$

१२) वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न (PDI) :

वैयक्तिक मालमत्ता कर, आयकर या सारखे प्रत्यक्ष कराची वजा केल्यानंतर शिल्लक राहणाऱ्या व्यक्तिगत उत्पन्नास वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न म्हणतात.

$$\text{वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न} = \text{एकूण उत्पन्न} - \text{प्रत्यक्ष कर}$$

१३) वैयक्तिक बचत :

वैयक्तिक बचत म्हणजे वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न व प्रत्यक्ष खर्च केलेले उत्पन्न यांच्यामधील फरक होय.

$$\text{वैयक्तिक बचत} = \text{वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न} - \text{प्रत्यक्ष खर्च}$$

१४) दरडोई उत्पन्न :

राष्ट्रीय उत्पन्नास देशाच्या एकूण लोकसंख्येने विभागले असता दरडोई उत्पन्न मिळते.

दरडोई उत्पन्न = राष्ट्रीय उत्पन्न / लोकसंख्या

दरडोई उत्पन्न देशातील लोकांच्या सरासरी उत्पन्नावर प्रकाश टाकते.

१५) वास्तविक विरुद्ध नाममात्र एकूण राष्ट्रीय उत्पादन :

- नाममात्र एकूण राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे, चालू वर्षाच्या किंमतीवर मोजल्या जाणाऱ्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे एकूण पैशातील मूल्य होय. म्हणजेच आर्थिक वर्ष सन २०१९-२० साठी नाममात्र एकूण राष्ट्रीय उत्पादन हे आर्थिक वर्ष सन २०१९-२० मध्ये दिलेल्या बाजारभावानुसार मोजले जाईल.
- वास्तव एकूण राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे, आधारभूत वर्षाच्या किंमतीवर मोजल्या जाणाऱ्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे एकूण पैशातील मूल्य होय.

म्हणजेच सध्याच्या किंवा चालू किंमतीवर मोजल्या गेलेल्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादन नाममात्र एकूण राष्ट्रीय उत्पादन म्हटले जाते. तर दूसरीकडे एखाद्या आधारभूत वर्षाच्या स्थिर किंमतीवर मोजल्या जाणाऱ्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनास वास्तविक एकूण राष्ट्रीय उत्पादन म्हणून ओळखले जाते.

नाममात्र राष्ट्रीय उत्पादनावर किंमतवाढ किंवा महागाईचा परिणाम टाळू शकत नाही. परंतु वास्तविक राष्ट्रीय उत्पादनावर महागाईचा परिणाम नसतो. कारण वास्तव उत्पादन हे आधारभूत वर्षाच्या स्थिर किंमतीस मोजले जाते. म्हणजे चलनवाढ समायोजित केली जाते. वास्तव मूल्य हे अर्थव्यवस्थेत उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे वास्तविक बाजार मूल्य देते.

नाममात्र राष्ट्रीय उत्पादन = त्या त्या वर्षीच्या चालू किंमतीवर मोजलेले राष्ट्रीय उत्पादन होय.

वास्तव राष्ट्रीय उत्पादन = आधारभूत वर्षाच्या स्थिर किंमतीस मोजलेले राष्ट्रीय उत्पादन होय.

GNP Deflator = नाममात्र राष्ट्रीय उत्पादन / वास्तव राष्ट्रीय उत्पादन

(Deflator - राष्ट्रीय उत्पन्न मोजत असताना चलनवाढीचा परिणाम काढून टाकण्यासाठी बनविलेले सांख्यिकीय घटक)

वास्तव राष्ट्रीय उत्पादन = नाममात्र राष्ट्रीय उत्पादन / GNP Deflator

१६) क्रयशक्ती समानता (PPP) :

कार्ल गुस्ताव कॅसल या स्वीडिश अर्थतज्ञाने दोन देशांच्या चलनामधील विनिमय दरा व्यतिरिक्त चलनाची खरेदीशक्ती दर्शविण्यासाठी क्रयशक्ती समानता (Purchasing Power Parity) ही संकल्पना सुचविली.

कोणत्याही दोन देशातील महागाई, राहणीमानाचा दर्जा व खर्च, महागाईचा दर यामध्ये विविधता असते यामुळे दोन देशातील चलनाच्या क्रयशक्ती मध्ये तफावत निर्माण होते.

$$PPP = P_F / P_D$$

P_F = परदेशातील वस्तूंची किंमत (Foreign Price)

P_D = स्वदेशातील वस्तूंची किंमत (Domestic Price)

३.५ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण (DETERMINATION OF NATIONAL INCOME)

अल्प काळामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी ही अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी आणि एकूण मागणी पुरवठा यांच्या समतोलपासून ठरते. केन्स यांच्या उत्पन्न निर्धारण प्रतीमानानुसार अर्थव्यवस्थेतील किंमतपातळी मध्ये बदल होत नाही.

३.५.१ निश्चित किंमत पातळीवर द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण (Determination National Income at Fixed Cost in Two sector Economy) :

द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत मागणीचे दोन घटक असतात ते म्हणजे उपभोगासाठी मागणी आणि गुंतवणूकीसाठी मागणी.

एकूण मागणी (Aggregate Demand) :

$$AD = C + I$$

AD = एकूण मागणी, C = उपभोग, I = गुंतवणूक

उपभोग मागणी (Consumption Demand) :

उपभोग मागणी ही लोकांच्या उपभोगाच्या प्रवृत्तीवर अवलंबून असते. उपभोग मागणी ही उपभोगाच्या प्रवृत्तीचे फलित असते.

अल्पकालीन मागणीचे सूत्र $C = a + by$

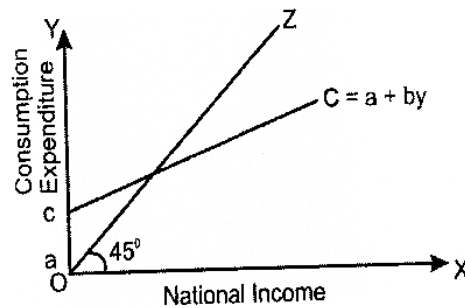
C = उपभोग

a = स्वायत्त उपभोग

b = वक्राचा उतार

आकृती ३.१

OZ = 45° Income Line
On x axis National Income
On y axis consumption expenditure
Curve CC - Consumption function curve



राष्ट्रीय उत्पन्न = उपभोग + बचत

$$Y = C + S$$

ऊर्ध्वगामी उपभोगता वक्र हा उपभोगाचा उत्पन्नाशी असलेला थेट सहसंबंध दर्शवितो. उत्पन्न आणि उपभोगता वक्र यांच्यातील अंतर हे बचत दर्शविते.

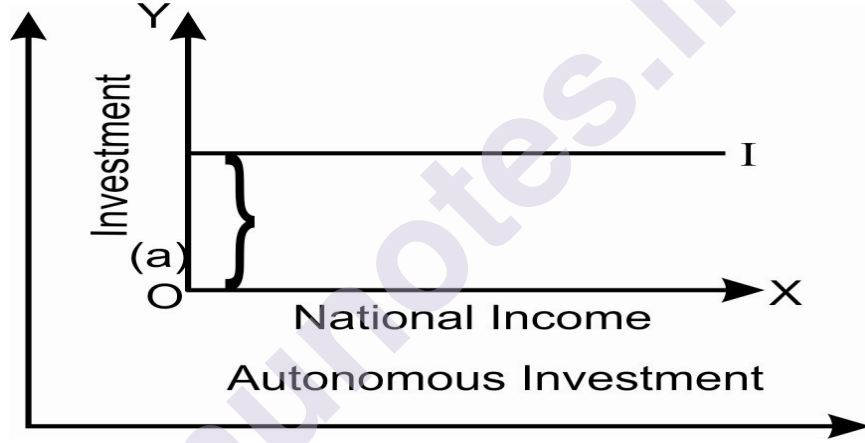
गुंतवणूक मागणी (Investment Demand) :

गुंतवणूक मागणी हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल ठरवत असताना एकूण मागणीचा एक महत्त्वाचा घटक समजला जातो.

गुंतवणूक मागणीवर परिणाम करणारे पुढील दोन महत्त्वाचे घटक आहेत.

- १) भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता
- २) व्याज दर

आकृती क्र. ३.२



एकूण पुरवठा (Aggregate Supply) : एकूण पुरवठा म्हणजे एका वर्षामध्ये अर्थव्यवस्थेत उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे एकूण पैशातील मूल्य होय.

एकूण पुरवठ्याचे घटक :

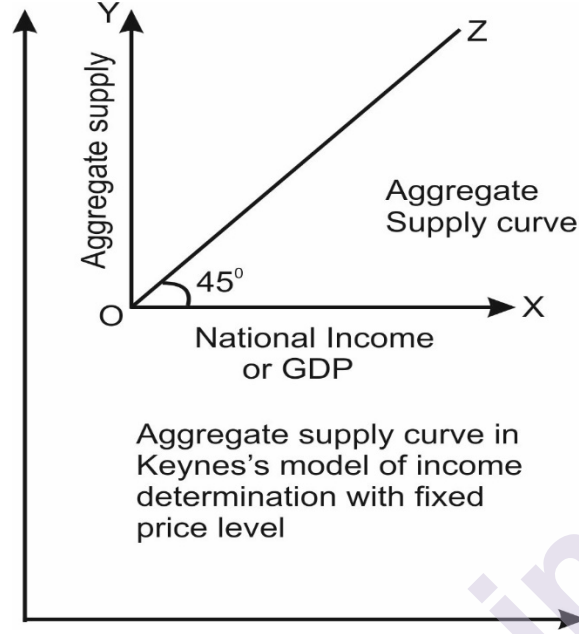
- १) अंतिम वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा किंवा उत्पादन
- २) भांडवली वस्तूंचे उत्पादन

अल्प कालावधीमध्ये श्रम वगळता इतर सर्व घटक स्थिर असतात.

एकूण पुरवठा वक्र म्हणून ४५° वक्र रेषा (स्थिर किंमत) (Aggregate Supply Curve) :

प्रा. केन्स यांचा राष्ट्रीय उत्पन्न निश्चिती प्रारूपामध्ये किंमत स्थिर असल्याचे गृहीत धरले जाते.

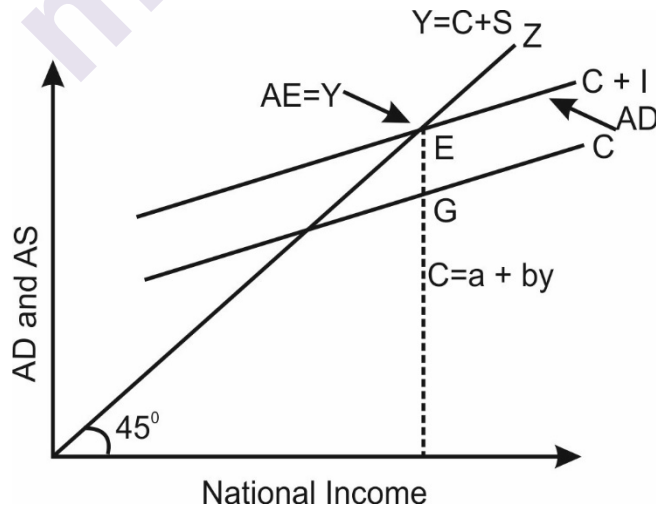
आकृती क्र. ३.३



- 45° रेषेवरील सुरुवातीच्या बिंदूपासून वरती कोणत्याही बिंदुवरून क्ष अक्षावरील अंतर म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न असते. 45° रेषा ही उत्पन्न रेषा म्हणून देखील ओळखली जाते.
- 45° रेषा प्रामुख्याने दोन गोष्टी दर्शविते. १) ही रेषा एकूण पुरवठा किंवा एकूण उत्पादन यामधील बदल दर्शविते. दिलेल्या किंमतीला एकूण मागणी जितकी अधिक असेल तितका एकूण पुरवठा अधिक असतो. २) ही रेषा राष्ट्रीय उत्पन्न दर्शविते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाची समतोल पातळी (Equilibrium Level of National Income) :

आकृती क्र. ३.४



वरील आकृती क्र. ३.४ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे $C + I$ रेषा एकूण मागणी दर्शविते आणि 45° OZ रेषा एकूण पुरवठा दर्शविते. एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्र दोन्ही एकमेकांना E

बिंदूमध्ये छेदतात. व हा बिंदू OY इतके उत्पन्न दर्शवितो. E छेद बिंदूच्या अलिकडे किंवा पलीकडे अर्थव्यवस्था कार्यरत राहिल्यास अर्थव्यवस्थेमध्ये त्रुटी निर्माण होतात.

जर एकूण पुरवठा हा एकूण मागणीपेक्षा जास्त असेल तर याचा अर्थ उत्पादन संस्थेमध्ये वस्तूंचे अतिरिक्त उत्पादन होत आहे. अशा परिस्थितीमध्ये उत्पादन संस्था आपले उत्पादन कमी करतील. ज्यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये OY पर्यंत घट होईल. अपेक्षित उत्पादनाची पातळी (C + I) येथे गाठली जाईल. ज्या ठिकाणी एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा समान असतील.

म्हणून OY हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल (Equilibrium) असेल.

प्रभावी मागणीचे तत्त्व (Principle of Effective Demand) :

ज्या ठिकाणी एकूण मागणी वक्र व एकूण पुरवठा वक्र एकमेकांस छेदतात त्यास प्रभावी मागणी असे संबोधले जाते. प्रभावी मागणीच्या ठिकाणी अर्थव्यवस्थेचा समतोल साधला जातो. केन्स प्रतीमानानुसार पुढीलप्रमाणे प्रभावी मागणीचे तत्त्व अधिक स्पष्ट केले जाऊ शकेल.

$$Y = AD \text{ (Y = राष्ट्रीय उत्पन्न, AD = एकूण मागणी)}$$

$$AD = C + I + G \text{ (C = उपभोग खर्च, I = गुंतवणूक, G = सरकारी खर्च)}$$

$$\text{म्हणून } Y = AD = C + I + G$$

वरील विवेचनातून हे स्पष्ट होते की अल्प कालावधीत उत्पन्न आणि रोजगार हे प्रभावी मागणी द्वारे निर्धारित केले जाते.

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, प्रभावी मागणी (AD = AS) ही पूर्ण रोजगार पातळी गाठण्यास सक्षम असते. परंतु केन्स यांनी त्यांच्या प्रतीमानात प्रभावी मागणी ही पूर्ण रोजगाराची पातळी गाठण्यापूर्वी ठरत असते असे प्रतिपादित केले आहे. अनैच्छिक बेरोजगारीमुळे प्रभावी मागणीचा समतोल व पूर्ण रोजगाराचा समतोल यामध्ये तफावत निर्माण होते.

उत्पन्नाची समतोल पातळी पुढील उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होईल.

उदाहरण क्र. १. समजा अर्थव्यवस्थेत स्वायत्त गुंतवणूक (I) रु. ६०० कोटी आणि उपभोग प्रवृत्ती दिली आहे. उपभोग प्रवृत्ती (C) = २०० + ०.८y

वरील माहितीच्या आधारे उत्पन्नाची समतोल पातळी मोजा.

स्पष्टीकरण : उत्पन्नाची समतोल पातळी.

$$y = C + I$$

$$C = 200 + 0.8y$$

$$I = 600 \text{ कोटी}$$

वरील आकडेवारी सूत्रामध्ये टाकल्यास

$$y = 200 + 0.8y + 600$$

$$y = 800 + 0.8y$$

$$y(1 - 0.8) = 800$$

$$0.2 y = 800$$

$$y = 800/0.2$$

$$\text{म्हणून } y = 4000$$

उत्पन्नाची समतोल पातळी रु. ४०००.

उदाहरण क्र. २. समजा एखाद्या अर्थव्यवस्थेतील उपभोग प्रवृत्ती $c = 0.8y$ इतकी आहे.

उद्योजकांकडून वर्षाकाठी नियोजित गुंतवणूक रु. ५०० कोटी इतकी आहे. तर उत्पन्नाची समतोल पातळी काय असेल ?

$$Y = C + I \quad (C = 0.8y, I = 500 \text{ कोटी})$$

वरील किंमती सुत्रात टाकल्यास

$$y = 0.8y + 500$$

$$y - 0.8y = 500$$

$$y(1 - 0.8) = 500$$

$$y = 500/0.2$$

$$\text{म्हणून } y = 2500 \text{ कोटी}$$

उत्पन्नाची समतोल पातळी रु. २५०० कोटी इतका असेल.

३.७ बचत आणि गुंतवणूकीचा दृष्टिकोन राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण :

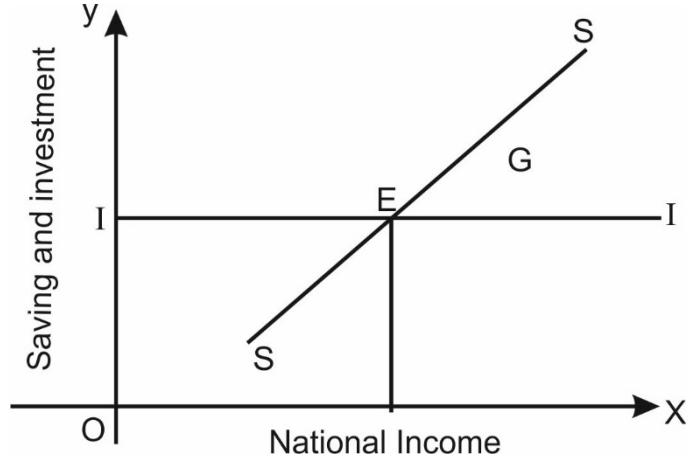
आकृती क्र. ३.४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या समतोलाची पातळी OY, तसेच बचत आणि गुंतवणूकीचा समतोल GE येथे साधला जातो.

बचत म्हणजे पैशाच्या प्रवाहातून काही पैसा बाजूला काढणे, तर गुंतवणूक म्हणजे पैशाच्या प्रवाहात काही पैसा टाकणे.

जर अपेक्षित बचतीपेक्षा अपेक्षित गुंतवणूक अधिक असेल, तर याचा अर्थ अर्थव्यवस्थेतून बाहेर निघणाऱ्या पैशापेक्षा अधिक पैसा अर्थव्यवस्थेच्या प्रवाहात टाकण्यात येत आहे. परिणामी अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा प्रवाह विस्तृत होत आहे. याच्या विरुद्ध अपेक्षित गुंतवणूक ही अपेक्षित बचतीपेक्षा कमी असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होईल.

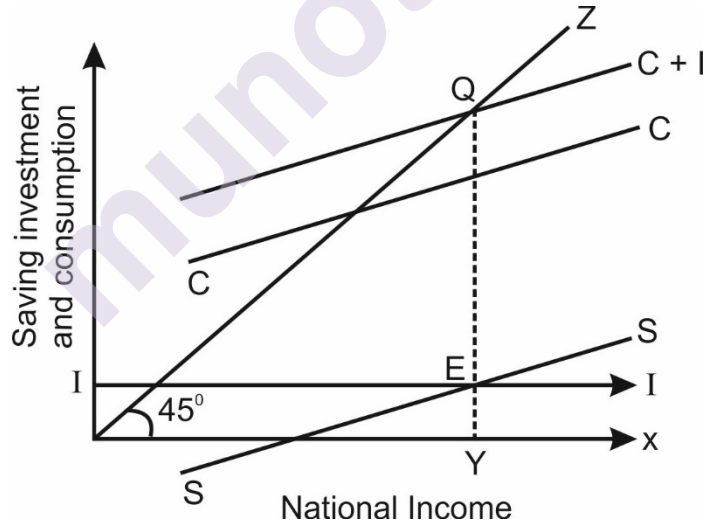
अशाप्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल हा अपेक्षित गुंतवणूक आणि अपेक्षित बचत जेथे समान होतील अशा बिंदूवर साधला जाईल.

आकृती क्र. ३.५



बचत आणि गुंतवणूकीच्या दृष्टीकोन राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण वरील आकृती क्र. ३.५ दर्शविण्यात आले आहे. 'क्ष' अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्न, बचत SS - वक्र जो उत्पन्नाच्या विविध पातळीवर बचत दर्शवितो. II - वक्र गुंतवणूकीची मागणी दर्शवितो. बचत आणि गुंतवणूकीचे वक्र E बिंदूमध्ये एकमेकांस छेदतात. बचत आणि गुंतवणूक हे OY उत्पन्न पातळीवर समतोल साधतात.

आकृती क्र. ३.६



राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण दोन पद्धतींनी आकृती ३.६ मध्ये स्पष्ट केले आहे.

- १) एकूण खर्च किंवा एकूण मागणी = वस्तूंचा एकूण पुरवठा.
- २) अपेक्षित गुंतवणूक = अपेक्षित बचत.

आकृती ३.६ मध्ये एकूण मागणीचा वक्र OZ वरील Q बिंदू वर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल साधला आहे. आकृतीच्या खालील भागावर अपेक्षित बचतीचा वक्र SS व अपेक्षित गुंतवणूकीचा वक्र II रेखाटण्यात आला आहे. आकृतीमध्ये महत्त्वाचा भाग म्हणजे बचतीचा वक्र SS हा उपभोग प्रवृत्तीचा वक्र C ध्यानात घेऊन रेखाटण्यात आला आहे. ज्याच्या मदतीने उत्पन्न

आणि उपभोग यामधील अंतर मोजता येईल. पुढे गुंतवणूकीचा वक्र II हा बचत आणि उपभोगता यामधील अंतर मोजण्यास मदत करेल. बचत आणि उपभोग यामधील अंतर हे अपेक्षित गुंतवणूकी इतके असेल.

उदाहरण १. समजा अर्थव्यवस्थेमध्ये स्वायत्त गुंतवणूक २०० कोटी रुपये आहे. व बचत प्रवृत्ती $S = -80 + 0.25y$ इतकी आहे. अशा परिस्थितीत उत्पन्नाची समतोल पातळी मोजा.

स्पष्टीकरण : बचत आणि गुंतवणूक दृष्टीकोनातून उत्पन्न पातळीचा समतोल $S = I$ असेल. म्हणजेच बचत व गुंतवणूक समान होणे अपेक्षित आहे.

$$S = -80 + 0.25y$$

$$I = \text{रु. } 200 \text{ कोटी}$$

वरील किंमती सूत्रामध्ये टाकल्यास $S = I$

$$-80 + 0.25y = 200$$

$$0.25y = 200 + 80$$

$$y = 280/0.25$$

म्हणून $y = 1120$ कोटी.

३.६ सरकार आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण (GOVERNMENT & DETERMINATION OF NATIONAL INCOME)

आर्थिक क्रिया कालापांमध्ये सरकार अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पडत असते. सरकारने केलेल्या विविध खर्चांना स्वायत्त खर्च संबोधले जाते. सरकारी खर्च G या अक्षराने दर्शविला जातो. त्रीक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत सरकारी खर्चाचा उत्पन्नावरील परिणाम अभ्यासत असताना आपणास पुढील सूत्र मिळते.

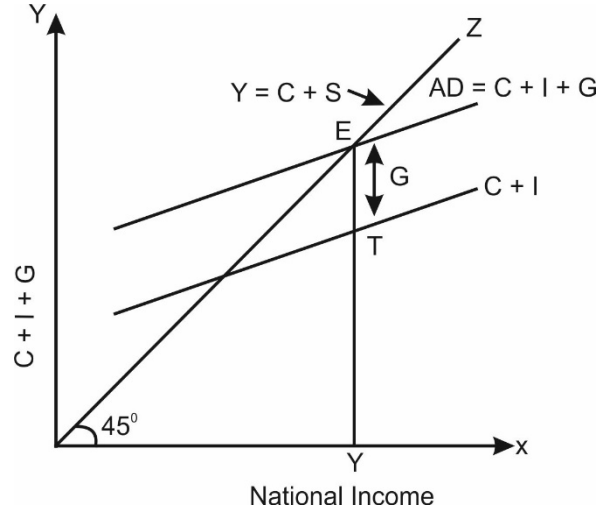
$$Y = C + I + G$$

$Y =$ राष्ट्रीय उत्पन्न

$C + I + G =$ एकूण मागणी

त्रीक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारित करत असताना, $C + I + G$ ही परिणामी मागणी असते. राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल OY बिंदूवर साधला जातो. ज्याठिकाणी एकूण मागणी व एकूण पुरवठा समान होतात. या पातळीवरील कोणतीही विसंगती शेवटी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या OY स्तरावर पुनर्संचयित होईल.

आकृती क्र. ३.७



अर्थव्यवस्थेत सरकारी खर्च होत असताना, बचतीमुळे निर्माण झालेली तुट ही खाजगी गुंतवणूक व सरकारी खर्च यांच्या बेरजेइतकी असणे अपेक्षित आहे (I + G).

समतोल पातळीवर $Y = C + I + G$

$$Y - C = I + G$$

$$Y - C = \text{Saving (S)}$$

Therefore, in equilibrium $S = I = G$

$Y =$ राष्ट्रीय उत्पन्न $C =$ उपभोग $I =$ गुंतवणूक $G =$ सरकारी खर्च

३.७ मुक्त अर्थव्यवस्था आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण (OPEN ECONOMY AND DETERMINATION OF NATIONAL INCOME)

मुक्त अर्थव्यवस्था ही फक्त इतर देशांशी व्यापारापुरती मर्यादित नसते, तर इतर देशांतून वित्त व भांडवलाचा प्रवाह सुद्धा मुक्तपणे अर्थव्यवस्थेतून वाहत असतो.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत परकीय व्यापार आणि राष्ट्रीय उत्पन्न :

राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारणाच्या चार क्षेत्रिय प्रतीमानानुसार आपण विदेश व्यापार गृह संस्था, उत्पादन संस्था आदी सरकार या तीन विभागामध्ये विभागला आहे. आयात व निर्यातीचे आकारमान हे राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम करत असते.

प्रा. केन्स यांच्या उत्पन्न निर्धारण प्रतीमानानुसार आयात व निर्यात ही उत्पन्नापासून स्वायत्त असते. आयात व निर्यातीमधील वृद्धी किंवा घट ही एकूण खर्चावर परिणाम करत असते.

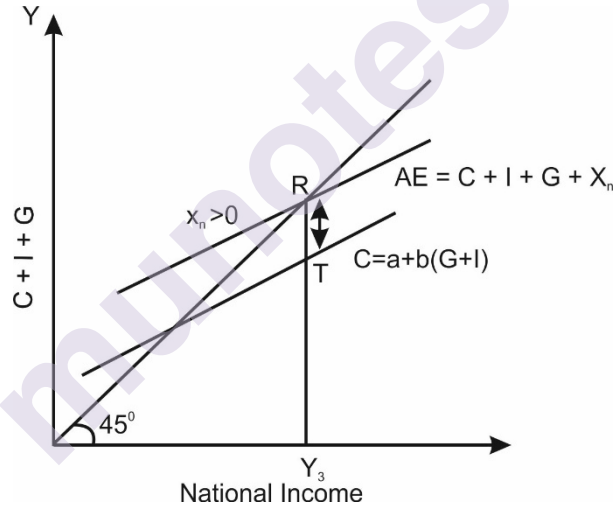
जेव्हा आपण आपल्या परिक्षणामध्ये निव्वळ निर्यात (X_n) मिळवू, तेव्हा आपणास समतोल उत्पन्नाचे पुढील सूत्र मिळेल.

$$\begin{aligned} Y &= C + I + G + (X - M) \\ C &= a + b(Y - T) = a + by - bT \\ Y &= a + by - bT + I + G + X_n \\ Y(1 - b) &= a - bT + I + G + X_n \\ Y &= \frac{1}{1 - b}(a - bT + I + G + X_n) \end{aligned}$$

अशाप्रकारे उत्पन्नाची समतोल पातळी ही निश्चित स्वायत्त खर्चाच्या बेरजेइतकी असेल. (i.e. $a + bT + I + G + X_n$) गुणकाची किंमत $(1/(1-b))$.

चार क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्नाची समतोल पातळी ही उत्पन्न आणि उपभोग यामधील अंतर हे गुंतवणूक, सरकारी खर्च आणि निव्वळ निर्यातीच्या बेरजे इतके असेल.

आकृती क्र. ३.८



आकृती क्र. ३.८ निव्वळ निर्यात ही धन असते, तेव्हा उत्पन्न निर्धारण दर्शविण्यात आले आहे. जेव्हा निर्यात आयातीपेक्षा जास्त असते $X - M > 0$, निर्यात सकारात्मक असते तेव्हा उच्च उपभोगता वक्र रेखाटण्यासाठी ती उपभोग, गुंतवणूक व सरकारी खर्च यामध्ये मिळवली जाते, व एकूण खर्चाचा वक्र $C + I + G + X_n$ असा बनतो. जो 45° रेषेला R बिंदूमध्ये छेदतो व उत्पन्न पातळी निश्चित करतो. जेव्हा निव्वळ निर्यात नकारात्मक किंवा ऋण असते, म्हणजेच निर्यातिपेक्षा आयात जास्त असते $X - M < 0$ एकूण मागणी वक्र निव्वळ निर्यातीच्या प्रभावामुळे $C + I + G$ च्या खाली येईल व कमी उत्पन्न पातळी निश्चित करेल.

३.७ प्रश्न (QUESTIONS)

१. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट करा.
२. राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये कोणती ?
३. द्वि क्षेत्रिय प्रतीमानात राष्ट्रीय उत्पन्न कसे ठरवले जाते ?
४. मुक्त अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण स्पष्ट करा.

३.११ संदर्भ सूची

- Ahuja, D (1986). Macroeconomics Theory and Policy. New Delhi : S. CHAND & Company Ltd.
- Dwivedi, D. N. (2008). Macroeconomics Theory and Policy. New Delhi 110063 : Tata McGraw - Hills.
- Mankiew, N.G. (2005). Macroeconomics. New York, NY 10010 : Worth Publishers.



आयएस - एलएम विश्लेषण

घटक रचना :

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रस्तावना
- ४.३ वस्तू बाजार समतोल वक्र (IS)
- ४.४ वित्त बाजारातील समतोल वक्र (LM)
- ४.५ वस्तू बाजार आणि वित्त बाजारातील समतोल (IS-LM)
- ४.६ प्रतीमानाची बीजगणितीय मांडणी
- ४.७ प्रतिमान व धोरण विश्लेषण (राजकोषीय व वित्तीय धोरणाचा IS-LM वरील परिणाम)
- ४.८ प्रश्न
- ४.९ संदर्भसूची

४.१ उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) IS-LM संकल्पना समजून घेणे.
- २) वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार समजून घेणे.
- ३) बचत आणि गुंतवणूकीच्या समतोलतेची पातळी शोधणे.
- ४) वित्त बाजारातील समतोलासाठी जबाबदार घटक अभ्यासणे.
- ५) पैशाचा पुरवठा वाढविणे तसेच पैशाचा सापळा ही संकल्पना समजून घेणे.

४.२ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

वस्तू बाजार आणि पैसा बाजार व त्यामधील दुवा :

सुरुवातीच्या प्रकरणामध्ये आपण अभ्यासल्याप्रमाणे स्थूल किंवा समग्रलक्षी अर्थशास्त्र हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करते. जे. एम. केन्स यांच्या १९३६ साली प्रकाशित झालेल्या “General Theory of Employment, interest and money” या पुस्तकामध्ये, एखादी अर्थव्यवस्था जेव्हा उदासीन कामगिरी करत असते त्या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी परिणाम कर्क मागणीचे तत्त्व योग्य आहे, याचे विवेचन उत्तम प्रकारे केले आहे. केन्स यांच्या मते, बहुतांश स्थूल अर्थशास्त्रीय घटक हे एकमेकांवर अवलंबून असतात.

उदा. व्याजदरामध्ये केलेला बदल हा अर्थव्यवस्थेतील उपभोग, गुंतवणूक, राष्ट्रीय उत्पन्न यामध्ये सुद्धा बदल घडवून आणतो.

पुढे १९३७ मध्ये प्रा. हिक्स यांनी IS-LM प्रतिमान विकसित केले, ज्याद्वारे वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार हे एकाचवेळी एकाच उत्पन्न व व्याज दरावर समतोल साधतात, हे स्पष्ट केले जाऊ शकते. म्हणून IS-LM प्रतीमानास केन्स प्रतीमानाचे विस्तारित स्वरूप मानले जाते. राजकोषीय तसेच मौद्रिक धोरणांचा अभ्यास करत असताना IS-LM प्रतिमान हे एक महत्त्वाचे स्थूल अर्थशास्त्रीय साधन आहे.

IS-LM प्रतिमानामध्ये,

I = Investment (गुंतवणूक)

S = Saving (बचत)

L = Liquidity preference (पैशाची मागणी)

M = Money Supply (पैशाचा पुरवठा)

हिक्स यांनी आपल्या प्रतीमानात दोन वक्र दर्शविले आहेत.

१) IS वक्र

२) LM वक्र

IS वक्र हा वस्तू बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो. तर LM वक्र वित्त बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो. नव केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ हिक्स, हॅन्सन आणि लर्नर यांच्या मते, बचत, गुंतवणूक, तरलता प्राधान्य (रोख पैशाची मागणी) आणि पैशाचा पुरवठा हे चार प्रमुख घटक उत्पन्नाशी जोडले गेले आहेत. IS-LM प्रतिमान व्याजाचा दर आणि उत्पन्न यांच्या परिमाणातून वस्तू बाजार व वित्त बाजार यांचा समतोल कशाप्रकारे साधला जातो हे स्पष्ट करते.

४.३ वस्तू बाजार समतोल वक्र (IS CURVE)

जेव्हा बचत आणि गुंतवणूक ($I = S$) समान असतात तेव्हा वस्तू बाजार समतोल साधतो. बचत आणि उत्पन्न यांच्यामध्ये धन संबंध असतो. म्हणजेच जेव्हा उत्पन्न वाढते तेव्हा बचत देखील वाढत असते.

$$S = f(Y) \text{ (बचत = उत्पन्नाचे फलन)}$$

तसेच गुंतवणुकीवर व्याज दराचा प्रभाव असतो. व्याज दर व गुंतवणूक यांच्यात ऋण सहसंबंध असतो. उदाहरणार्थ व्याज दर वाढल्यास गुंतवणूक कमी होते, तर व्याजाचा दर घटल्यास गुंतवणूक वाढते.

$$I = f(r) \text{ (गुंतवणूक = व्याजदराचे फलन)}$$

बचत आणि गुंतवणूक पुढील सूत्रानुसार समान होईल.

$$Y = C + S \quad (i)$$

उत्पन्न म्हणजे आपण ज्याचा उपभोग घेतो ते आणि आपण ज्याचा उपभोग घेत नाही. उत्पन्नाचा असा हिस्सा बचत म्हणून ठेवला जातो. या दोघांची बेरीज होय. यापैकी कोणत्याही दोन घटकांची किंमत दिली असता तिसऱ्या घटकाची किंमत मोजता येते.

$$C = Y - S,$$

$$S = Y - C$$

द्विक्षेत्रिय बंदिस्त अर्थव्यवस्थेत, जेथे फक्त गृहसंस्था आणि उत्पादनसंस्था बचत आणि गुंतवणूक करतात तेथे,

$$Y = C + I \quad (ii)$$

समीकरण (i) आणि (ii) वरून आपणांस पुढील समीकरण मिळते.

$$C + S = C + I \quad (iii)$$

समीकरणाच्या दोन्ही बाजूतून C वजा केल्यास

$$S = I \quad (iv) \text{ हे चौथे समीकरण मिळते.}$$

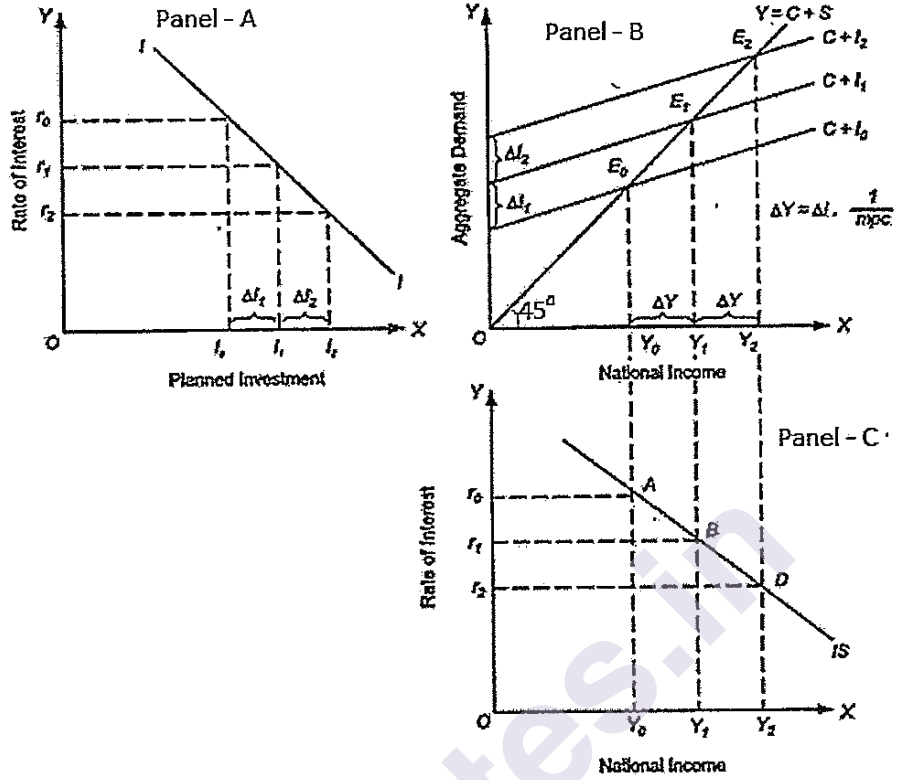
अल्प काळात बचत आणि गुंतवणूक समान असणे आवश्यक आहे.

४.३.१ IS वक्राचे आरेखन :

IS वक्र हे वस्तू बाजाराच्या समतोलाचे आकृती प्रारूप आहे. IS वक्र हा उत्पन्न, उत्पादन, उपभोग आणि व्याजाचा दर यासारख्या अंतर्गत घटकातून निर्माण होतो. जेव्हा व्याजाचा दर कमी होतो तेव्हा गुंतवणूकदार गुंतवणूकीस प्रवृत्त होतात. कारण व्याज दर घटल्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो. वाढीव गुंतवणूक एकूण मागणीला पूरक ठरते. परिणाम स्वरूप राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. म्हणजेच IS वक्र हा विविध व्याज दरावर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या समतोल पातळीशी निगडित आहे.

IS वक्र हा व्याजदर आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या समतोलाच्या विविध बिंदुना जोडणारी रेषा आहे. जी रेषा वस्तू बाजाराचा समतोल दर्शविते.

आकृती ४.९



वरील आकृती मधून Panel A मध्ये 'क्ष' अक्षार गुंतवणूक 'य' अक्षार व्याजाचा दर दर्शविला आहे. जेव्हा व्याजाचा दर r_0 अपेक्षित गुंतवणूक I_0 आहे. Panel B मध्ये, 45° रेषेवरील प्रत्येक बिंदू हा एकूण मागणी आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी यांची समानता दर्शवते. $AD=Y$ एकूण मागणी $C+I_0$ आणि समतोल बिंदू E_0 अर्थव्यवस्थेचे राष्ट्रीय उत्पन्न Y_0 आहे. म्हणून Panel C मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी Y_0 ही व्याजदराच्या विरुद्ध दर्शविली आहे.

पुढे व्याज दर r_1 पर्यंत कमी झाल्यास, उद्योजकांना उत्पादन प्रकल्पाचा खर्च कमी लागेल. परिणामी ते जास्त गुंतवणूक करतील (ΔI) व गुंतवणूक I_1 इतकी होईल व अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी वक्र वरच्या बाजूस सरकेल. $C+I_1$ सूत्रानुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल व राष्ट्रीय उत्पन्नाचा समतोल उच्च पातळीवर म्हणजेच Y_1 वर साधला जाईल. परिणामी Panel C वर राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून Y_1 इतके होईल.

व्याज दर पुढे r_2 पर्यंत खाली आल्यास गुंतवणूक सुद्धा I_2 पर्यंत वाढेल. परिणामी एकूण मागणी वाढून $C+I_2$ होईल. समतोल उत्पन्नाची पातळी E_2 होईल व राष्ट्रीय उत्पन्न Y_2 पर्यंत वाढेल.

Panel C वरील A, B आणि बिंदू C जोडले असता, व्याज दर कमी झाल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये वाढ होते, हे दर्शविणारा अधोगामी IS वक्र प्राप्त होईल.

४.३.२ IS वक्राचा उतार :

IS वक्राचा उतार अधोगामी असतो जो व्याज दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यातील ऋण संबंधाचा निर्देशक आहे.

IS वक्राच्या उताराची तीव्रता (Steepness) ही पुढील घटकांवर अवलंबून असते :

१) **गुंतवणूक मागणी वक्राची लवचिकता** - जर गुंतवणूक मागणी व्याज दराच्या बाबतीत अधिक लवचिक असेल तर व्याजदरामध्ये थोडी कपात झाल्यास गुंतवणूकीमध्ये मोठा बदल होतो. ज्यामुळे एकूण मागणीचा वक्र देखील जास्त प्रमाणात विस्तारीत होतो व वरील बाजूस सरकतो. परिणामी IS वक्राच्या उताराची तीव्रता कमी होऊन तो आडवा होतो.

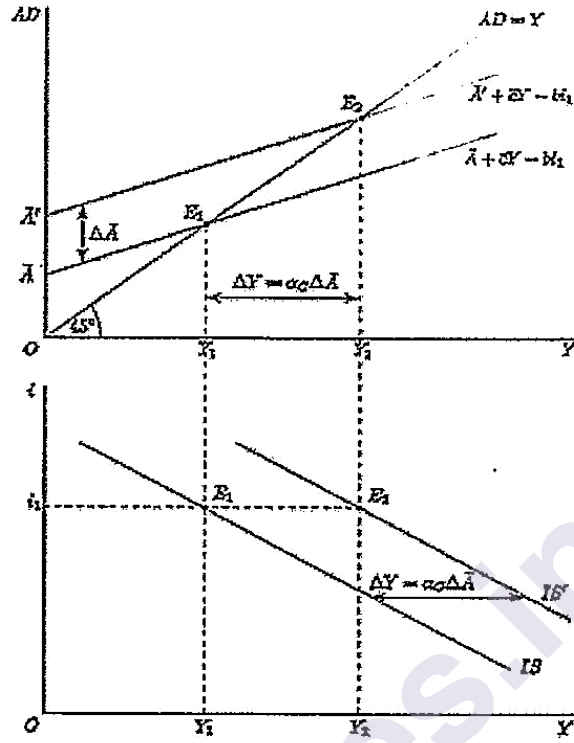
२) **गुणकाची किंमत** - IS वक्राच्या उताराची तीव्रता ही गुणकाच्या किंमतीवर देखील अवलंबून असते. ग्राहकांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) ही गुणकाची किंमत निर्धारित करत असते. उदा. जर ग्राहकांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) उच्च असेल तर व्याज दर कमी होत असताना गुंतवणूक वाढते. वाढीव सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) मुळे एकूण मागणी गुणकाच्या किंमतीच्या पटीत वाढेल व IS वक्राच्या उताराची तीव्रता कमी होईल. गुणकाची किंमत कमी असल्यास तो समतोल उत्पन्न पातळीत कमी बदल घडवेल ज्यामुळे IS वक्राच्या उताराची तीव्रता जास्त राहील.

४.३.३ IS वक्राचे स्थलांतर :

वक्राचे स्थान हे स्वायत्त खर्चाच्या पातळीवर ठरत असते. स्वायत्त खर्च म्हणजे असा खर्च जो उत्पन्नावर अवलंबून नसतो. बहुतेक कल्याणकारी सरकारी योजना व धोरणा नुसार केला जाणारा खर्च हा उत्पन्न आणि व्याज दरावर अवलंबून नसतो.

उदाहरणार्थ : वाढत्या लोकसंख्येबरोबर शाळा, आरोग्य, रस्ते, वाहतूक, निवारा वाढत असतात. या सुविधांमधील वाढ ही उत्पन्नावर अवलंबून नसते. परिणामी अशा स्वरूपाच्या स्वायत्त गुंतवणूकीमुळे IS वक्र वरच्या दिशेने स्थलांतरित होतो किंवा उलट परिस्थितीत खालच्या दिशेने स्थलांतरित होतो.

आकृती ४.२



- अ) आकृती क्र. ४.२ नुसार उच्च स्वायत्त खर्चामुळे IS वक्र उजवीकडे सरकेल.
 आ) स्वायत्त खर्चामधील घट IS वक्र आपली मूळ स्थानापासून डावीकडे सरकेल.
 इ) स्वायत्त खर्च वाढल्यास IS वक्रामध्ये गुणकाच्या किंमतीच्या पटीत स्थलांतर होईल.

४.४ वित्त बाजारातील समतोल वक्र (LM CURVE)

LM वक्र व्याज दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्यातील संबंध दर्शवतो. LM हा वित्त बाजारातील समतोलातून मिळवला जातो.

$$M^S = M^d$$

M^S = पैशाचा पुरवठा.

M^d = पैशाची मागणी.

नव केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ (हिक्स, लर्नर आणि हॅन्सन) यांनी LM वक्राची संकल्पना मांडली. प्रा. केन्स यांच्या मते, पैशाची मागणी, व्यवहार, सावधगिरी आणि सट्टेबाजी या हेतूंनी प्रेरित असते. यापैकी व्यवहार, सावधगिरी हे हेतू उत्पन्नाशी निगडित असतात, तर सट्टेबाजीचा हेतू व्याज दरावर अवलंबून असतो. पैशाची मागणी ही उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते. कारण लोकांना त्यांच्या दैनंदिन व्यवहाराच्या गरजा पूर्ण करावयाच्या असतात. तसेच व्याजदर देखील पैशाच्या मागणीवर प्रभाव टाकतो. कारण पैसा जवळ बाळगण्याचा संधी त्याग खर्च व्याज दरा इतका असतो.

या पैशाची मागणी आपण पुढीलप्रमाणे मांडू शकतो.

$$M^d = L(Y, r)$$

येथे,

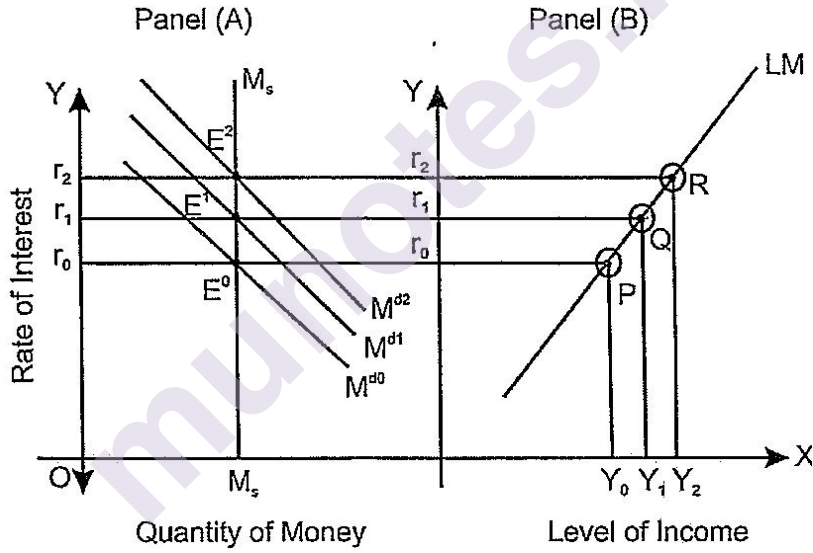
M^d = पैशाची मागणी

Y = उत्पन्न

r = व्याजाचा दर

पैशाची मागणी हे उत्पन्न आणि व्याजाचा दर याचे फलित असते. हॅन्सन यांच्या मते, म्हणण्यानुसार केन्स यांच्या सूत्रानुसार आपल्याला विविध उत्पन्नाच्या पातळीवर तरलता प्राधान्याच्या विविध जोड्या मिळतात. विविध उत्पन्नाच्या पातळीवर वित्तीय संस्थेकडून पैशाचा पुरवठा स्थिर असतो.

आकृती ४.३



उत्पन्नाच्या विविध स्तरावर वित्त बाजारातील समतोल.

वरील आकृतीमध्ये आपण LM वक्राचे विविध घटक अभ्यासू शकतो. यामध्ये पैशाची मागणी, पैशाचा पुरवठा, व्याज दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा समावेश होतो. केन्स यांच्या तरलता प्राधान्य सूत्रानुसार व्याजाचा दर हा पैशाची मागणी आणि पुरवठा जेथे समान होतो अशा ठिकाणी निश्चित होत असतो.

अर्थव्यवस्थेत पैशाची मागणी ही १. व्यवहार, २. सावधगिरी, ३. सट्टेबाजी या हेतूनी प्रेरित असते. व्यवहार हेतू L_t अक्षराने दर्शवला जातो, सावधगिरी हेतू L_p अक्षराने दर्शवला जातो, तर सट्टेबाजी हेतू L_s अक्षराने दर्शवला जातो.

$$M_d = L_t + L_p + L_s \dots\dots\dots (i)$$

ज्यामध्ये $L_t + L_p = L_1$ ज्यावर उत्पन्नाचा परिणाम होतो.

$$\boxed{L_1 = f(y)} \dots\dots\dots (ii)$$

केन्स च्या सूत्रानुसार, L_0 हे L_2 समजले जाते.

$$L_2 = f(r) \dots\dots\dots (iii)$$

म्हणून एकूण पैशाची मागणी

$$L = L_1 + L_2 \dots\dots\dots (iv)$$

जर L ला M_d समजल्यास.

$$\therefore M_d = L_1 + L_2$$

म्हणजेच पैशाची मागणी ही उत्पन्नाबरोबर वाढत असते. वास्तव पैशाची मागणी व्याजदराशी ऋण संबंध दर्शवते तर उत्पन्नाशी धन संबंध दर्शवते. म्हणून केन्स यांच्या तरलता प्राधान्य वक्राचा अभ्यास केल्यास आपणास उत्पन्नात बदल झाल्यास समतोल व्याजदरातील बदलाचे विश्लेषण करता येईल.

LM वक्र आकृतीचे विश्लेषण :

Panel A मध्ये 'क्ष' अक्षावर पैशाचा पुरवठा व 'य' अक्षावर व्याजाचा दर दर्शविण्यात येतो. Panel B मध्ये 'क्ष' अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्न तर 'य' अक्षावर व्याज दर दर्शविण्यात आला आहे. Panel B नुसार जेव्हा उत्पन्न Y_0 वरून Y_1 होते व शेवटी Y_2 वर जाते. तेव्हा वाढीव उत्पन्न पैशाची मागणी वक्र उजवीकडे सरकतो. वास्तव पैशाचा साठा स्थिर राहतो. अशा परिस्थितीत व्याज दर r_0 पासून r_1 पुढे r_2 पर्यंत वाढणे अपेक्षित आहे. ज्यामुळे वित्त बाजारात समतोल निर्माण होईल.

म्हणून तरलता प्राधान्य प्रतीमानानुसार उत्पन्न वाढल्यास व्याजदर देखील वाढतो.

Panel B वरील बिंदू A, B आणि बिंदू C जोडल्यास आपल्याला ऊर्ध्वगामी LM वक्र मिळतो.

LM वक्र उत्पन्न आणि व्याजाचा दर यांच्यातील संबंध दर्शवतो. उच्च उत्पन्नाच्या स्थितीत, वास्तव पैशाची मागणी उच्च असते व समतोल व्याजाचा दर देखील उच्च राहतो. LM परिणामी वक्र आकृती ४.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे ऊर्ध्वगामी असतो.

४.४.२ LM वक्राचा उतार :

LM वक्राचा उतार प्रामुख्याने पुढील दोन घटकांवर अवलंबून असतो.

१) तरलता प्राधान्य व बदलते उत्पन्न :

उदा. Panel B मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे जर उत्पन्न Y_0 वरून Y_1 झाले, तर पैशाची मागणी M_0 वरून M_1 होईल हा उत्पन्न वाढीचा परिणाम असेल. पैशाची मागणी व्यवहार हेतू साठी वाढेल. $L_1 = f(y)$ याचा परिणाम वित्तीय बाजाराच्या समतोलावर होईल. परिणामी व्याजाचा दर वाढणे अपेक्षित आहे.

२) पैशाच्या मागणीची लवचिकता किंवा व्याजदरातील बदलास पैशाच्या मागणीचा प्रतिसाद (सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी) :

LM वक्राचा उतार हा पैशाच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता व व्याजदर लवचिकता यावर अवलंबून असते. पैशाच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता जास्त असेल आणि पैशाच्या मागणीची व्याजदर लवचिकता कमी असल्यास LM वक्राचा उतार तीव्र असतो.

समजा, पैशाची मागणी व्याज दराशी तुलनेने असंवेदनशील असेल तर LM वक्र हा लंब / उभी रेषा असते व पैशाची मागणी व्याजदराशी तुलनेने अतिसंवेदनशील असेल, तर LM वक्र क्ष अक्षाला समांतर आडवी रेषा असते.

व्याज दराच्या बदलांच्या संदर्भात सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी कमी लवचिक असते. LM वक्र हा तीव्र उताराचा असतो, तर व्याज दराच्या बदलांच्या संदर्भात सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी पैशाची मागणी जास्त लवचिक असते, तेव्हा LM वक्र हा क्ष अक्षाला समांतर आडवी रेषा असते.

४.४.३ LM वक्राचे स्थलांतर :

पैशाची मागणी ही विविध हेतूनी प्रेरित असते, ती उत्पन्नाच्या वाढी बरोबर पैशाची मागणी वाढते. LM वक्र, वित्त बाजारातील समतोल पुढील दोन कारणामुळे बदलू शकतो.

१) पैशाच्या मागणीतील बदल

२) पैशाचा पुरवठा

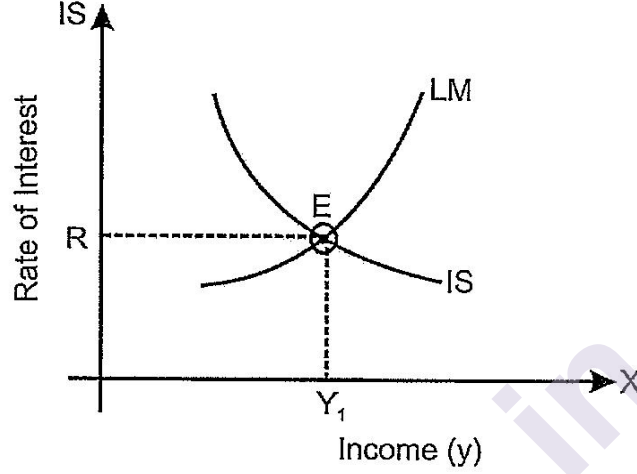
आपणास माहितीच आहे कि प्रा. केन्स यांच्या तरलता प्राधान्य सिद्धांत व व्याजदराचे निर्धारण यानुसार जर पैशाचा पुरवठा वाढला व पैशाची मागणी स्थिर राहिली तर व्याजाचा दर कमी होतो. अशा परिस्थिती मध्ये LM वक्र उजवीकडे सरकतो. याच्या विरुद्ध पैशाचा पुरवठा कमी झाला किंवा दिलेल्या उत्पन्न पातळीवर व्याज दर कमी झाल्यास LM वक्र मूळ स्थानाच्या डावीकडे सरकेल.

४.५ वस्तू बाजार आणि वित्त बाजारातील समतोल (IS-LM)

IS वक्र हा वस्तू बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो, तर LM वक्र वित्त बाजाराचे प्रतिनिधित्व करतो. IS वक्र हा व्याज दर व राष्ट्रीय उत्पन्न यामधील ऋण सहसंबंध निर्देशित

करतो. IS वक्र हा अधोगामी असतो. तर दुसरीकडे LM वक्र ऊर्ध्वगामी स्वरूपाचा असतो. IS-LM वक्रांचा छेदन बिंदू हा वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार यांचा समतोल निर्देशित करतो. ज्याठिकाणी व्याजाचा दर आणि उत्पन्नाचा स्थर निर्धारित होतो.

आकृती क्र. ४.४ व्याजदर आणि उत्पन्नाचे निर्धारण



IS-LM वक्राचा छेदन बिंदू E व्याजाचा दर OR निर्धारित करतो तसेच उत्पन्नाचा स्थर OY देखील निर्धारित करतो.

या बिंदूवर उत्पन्न आणि व्याजाचा दर पुढीलप्रमाणे संबंधित असतो.

- १) गुंतवणूक आणि बचत समतोल पातळीवर असेल.
- २) जेव्हा पैशाची मागणी पैशाच्या पुरवठ्याशी समतोल पातळी साधेल. अशाप्रकारे वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार एकेमकांशी संबंधित आहेत.

४.६ IS-LM प्रतीमानाची बीजगणितीय मांडणी (MATHEMATICAL FORMATION OF IS-LM MODEL)

४.६.१ IS सूत्राची बीजगणितीय मांडणी (Derivation of IS Function : Algebra Method) :

सूत्र वस्तू बाजाराच्या दोन्ही समतोल अटींचा वापर करून मिळविता येतो. त्या अटी पुढील प्रमाणे (i) $AD = AS$ and (ii) $I = S$.

$$AD = Y = C(Y) + I(i) \dots\dots\dots (i)$$

$$C(y) = a + by \dots\dots\dots (ii)$$

$$I = I - hi \dots\dots\dots (iii)$$

C = उपभोग (Consumption), a = स्वायत्त उपभोग (autonomous consumption)
b = सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (Marginal propensity to consume), y = उत्पन्न (Income)

I = स्वायत्त गुंतवणूक (autonomous investment), i = व्याज दर (interest rate) and
 $h = \Delta I / \Delta P$.

$$Y = a + by + \bar{I} - hi \dots\dots\dots (iv)$$

$$Y = \frac{1}{1-b} (a + \bar{I} - hi)$$

समजा, उपभोगाचे सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

$$C(y) = 10 + 0.5y \dots\dots\dots (v)$$

गुंतवणूकीचे सूत्र पुढीलप्रमाणे

$$I(i) = 200 - 2000i \dots\dots\dots (vi)$$

वस्तू बाजारातील समतोलाचे सूत्र (IV) ची उकल (V) आणि (VI) नुसार...

$$y = 10 + 0.5y + 200 - 2000i \dots\dots\dots (vii)$$

$$= \frac{1}{1-0.5} (10 + 200 - 2000i)$$

$$= 2(210 - 2000i)$$

$$\boxed{y = 420 - 2000i}$$

४.६.२ समतोल स्थिती $I = S$ द्वारे IS वक्राची निर्मिती :

IS वक्राची निर्मिती वस्तू बाजारातील समतोलाच्या इतर स्थितीनुसार सुद्धा करता येते.

$$S(y) = y - c(y) \dots\dots\dots (viii)$$

उपभोगाच्या सूत्रामध्ये किंमती टाकल्यास :

$$S = y(10 + 0.5y) \dots\dots\dots (ix)$$

दिलेल्या गुंतवणूक आणि बचत सूत्रानुसार वास्तू बाजाराचा समतोल $I = S$ पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होईल.

$$200 - 2000i = -10 + 0.5y \dots\dots\dots (x)$$

$$210 = 2000i + 0.5y$$

सूत्राच्या दोन्ही बाजूस २ ने गुणल्यास, आपणास

$$420 = 4000i + y \dots\dots\dots (xi)$$

$$\boxed{y = 420 - 4000i} \dots\dots\dots (x)$$

४.६.३ LM सूत्राची बीजगणितीय मांडणी (Derivation of LM schedule : Algebraic Method) :

जेव्हा $M_d = \bar{M}_s$ असेल तेव्हा वित्तीय बाजार समतोलालाच्या स्थितीत असेल.

$$M_d = M_t + M_{sp}$$

$$M_t = kY, (k > 0)$$

$$M_{sp} = L(i)$$

केन्स यांच्या प्रतीमानानुसार, पैशाचा मागणी वक्र खाली येत असताना बाकदार होऊन पुढे क्षितिज समांतर होईल. ज्याला पैशाला सापळा (liquidity trap) म्हटले जाते.

$$M_{sp} = \bar{L} - Ii \dots\dots\dots (xi)$$

येथे \bar{L} आणि I स्थिर आहेत. I म्हणजे व्याजाचा दर.

दिलेल्या M_t आणि M_{sp} सूत्रानुसार एकूण पैशाच्या मागणीचे सूत्र पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

$$M_d = kY + (I - Ii) \dots\dots\dots (xii)$$

संपूर्ण वित्तीय बाजाराचा अभ्यास करत असताना पैशाचा पुरवठा (\bar{M}_s) स्थिर असणे अपेक्षित आहे. तसेच किंमत पातळी (P) देखील स्थिर असणे अपेक्षित आहे. तेव्हा नाममात्र पैशाचा पुरवठा (\bar{M}_s) हा वास्तव पैशाच्या पुरवठ्याइतका असेल \bar{M}_s / p . आकृतीमध्ये दिलेला वित्तीय बाजाराचा समतोल सूत्र क्र. (xii) नुसार स्पष्ट होईल.

$$M_s = M_d$$

$$\bar{M} = kY + (\bar{L} - Ii) \dots\dots\dots (xiii)$$

सूत्र क्र. (xiii) उत्पन्नाच्या विविध स्थिती मध्ये व व्याजाच्या दरावर वित्त बाजाराचा समतोल दर्शवतो.

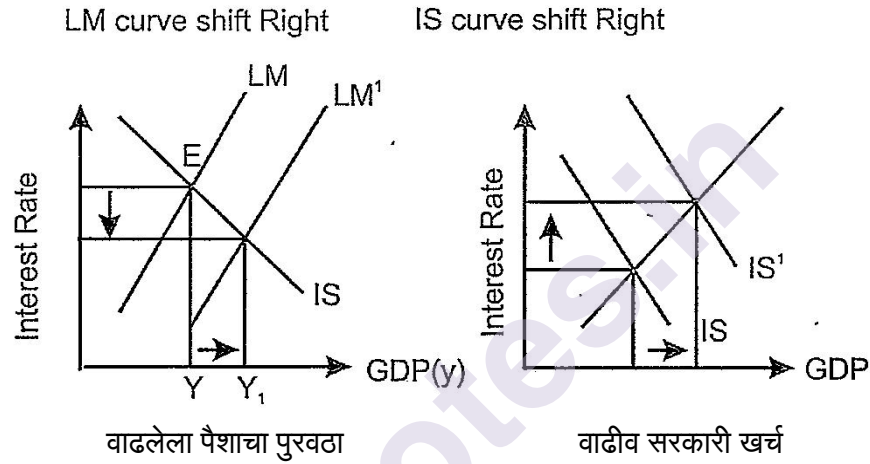
$$Y = \frac{1}{k} (\bar{M}_s - \bar{L} - Ii) \dots\dots\dots (xiv)$$

४.७ IS-LM प्रतिमान व धोरण विश्लेषण (राजकोषीय व वित्तीय धोरणाचा IS-LM वरील परिणाम)

४.७.१ वित्तीय धोरण :

जेव्हा सरकार किंवा मध्यवर्ती बँक पैशाचा पुरवठा वाढवते ते वाढलेला पैशाचा पुरवठा, पुरवठा वक्रास उजवीकडे स्थलांतरित करतो. हा बदल आकृती क्र. ४.५ मध्ये दर्शविण्यात आला आहे.

आकृती ४.५



आकृतीची डावी बाजू असे निर्देशित करते कि, जेव्हा पैशाचा पुरवठा वाढतो तेव्हा व्याजाचा दर कमी होतो व राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते.

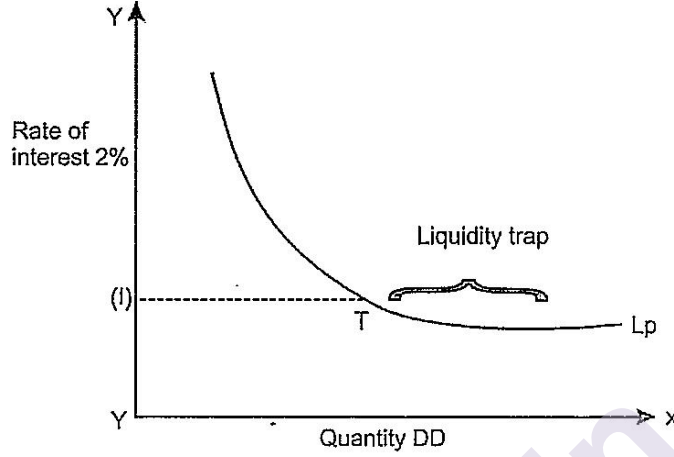
४.७.२ वित्तीय व राजकोषीय धोरणाचा परिणाम :

आकृती ४.५ च्या डाव्या बाजूस पाहता पैशाचा पुरवठा वाढल्यास LM वक्र उजव्या बाजूस सरकेल. परिणामी राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल व व्याजाचा दर कमी होईल. आकृतीच्या उजव्या बाजूस सरकारी खर्च वाढल्यास IS वक्र उजव्या बाजूस सरकेल. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ व व्याज दरातील वाढ यामध्ये मुलभूत स्वरूपाचा फरक आहे. पैसा पुरवठ्याचे विस्तृत धोरण व्याज दरामध्ये कपात करतो तर विस्तृत राजकोषीय धोरण व्याजदर वाढीस पोषक ठरते.

४.७.३ पैशाचा सापळा :

पैशाचा सापळा म्हणजे दिलेल्या व्याज दरावर उपलब्ध पैसा आपल्याजवळ रोख स्वरूपात ठेवण्यास लोक प्रवृत्त होतात. अशा स्थितीत वक्र 'क्ष' अक्षाला समांतर होतो. कमी व्याज दराच्या स्थितीत अर्थव्यवस्थेतील सर्व रोख रक्कम लोकांच्या हातात अडकते. अशा प्रकारे पैशाच्या सापळाचात रोखता अडकल्यास मौद्रिक धोरण व्याजदरावर परिणाम करण्यास निष्फळ ठरते.

म्हणून आकृती क्र. ४.६ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 'क्ष' अक्षावरील आकडे पैशाची मागणी दर्शवितात. व 'य' अक्षावर व्याजाचा दर दर्शविण्यात आला आहे. व्याजाचा दर कमी असताना उदा. २% असताना लोक पैसा आपल्या जवळ ठेवणे पसंत करतील.



आकृती क्र. ४.६

४.७.४ राजकोषीय धोरण आणि पैसा बाहेर काढणे (Fiscal Policy and Crowding out) :

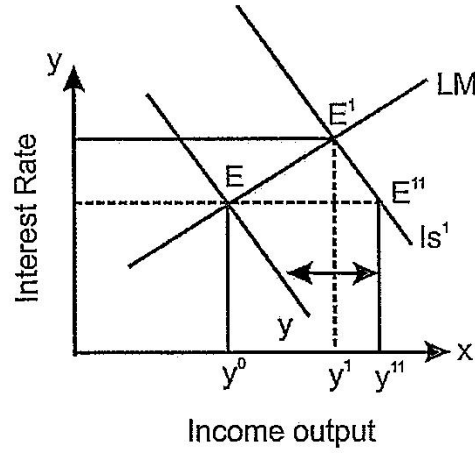
वरील IS वक्राच्या विश्लेषणानुसार आपणास हे समजले आहे की IS प्रतिमान हे वस्तू बाजाराचे प्रतिमान आहे आणि IS वक्रावर सरकारी धोरणांचा परिणाम होतो म्हणजेच सरकारच्या राजकोषीय धोरणानुसार आकारणी किंवा खर्च यानुसार IS वक्र आपल्या मूळ स्थानापासून डावीकडे किंवा उजवीकडे सरकत असतो.

IS वक्राचे सूत्र $Y = \alpha G(\bar{A} - bi)$

वाढता सरकारी खर्च :

विस्तारणाच्या राजकोषीय धोरणामुळे समतोल उत्पन्नाची पातळी, व्याजाचा दर उंचावेल व उंचावणारी एकूण मागणी, एकूण पुरवठ्यात वाढ घडवून आणेल. परिणामी IS वक्र मूळ स्थानाच्या उजवीकडे सरकेल. आकृती मधील विश्लेषणानुसार प्रत्येक समतोल व्याजाच्या पातळीवर उत्पन्नाच्या पातळीमध्ये गुणकाच्या किंमतीच्या पटीमध्ये वाढ होईल. प्रारंभी अर्थव्यवस्थेचा समतोल बिंदू E असेल. व्याजाचा दर स्थिर असल्यास वाढीव सरकारी खर्च IS वक्रास उजवीकडे स्थानांतरीत करेल व नवा समतोल बिंदू E^1 प्रस्थापित होईल. E^1 बिंदू वर वस्तू बाजाराचा समतोल साधला जाईल व नियोजित खर्च हा एकूण उत्पादन इतका असेल. पण वित्त बाजार समतोलात नसेल, कारण वाढीव उत्पन्नामुळे पैशाची मागणी वाढलेली असेल व वाढीव व्याजदरामुळे उत्पादन संस्था गुंतवणूक कमी करतील व एकूण मागणी कमी होईल.

आकृती क्र. ४.७



आकृती क्र. ४.७

वाढीव सरकारी खर्च एकूण मागणीमध्ये वाढ घडवून आणतो व IS वक्रास जोखीम निर्माण होते.

म्हणून सरकारी खर्चाच्या विस्तारामुळे व उच्च व्याज दराच्या ओघात खाजगी खर्च कमी होतो. आकृतीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे फक्त E^{11} बिंदूमध्ये दोन्ही वस्तुबाजार आणि वित्तीय बाजार समतोल पातळीत असतील म्हणून E^{11} बिंदू मध्ये वास्तव पैशाची मागणी ही पैशाच्या पुरवठ्याइतकी असेल.

४.७.५ तरलता शोषण (Crowding out) :

वरील आकृती क्र. ४.७ नुसार वाढीव सरकारी खर्च, उत्पन्न आणि व्याजाचा दर या दोघांना समतोलाच्या उच्च पातळीवर ढकलतो. पण E आणि E^{11} बिंदूची तुलना केल्यास, जेव्हा आपण व्याजाचा दर दुर्लक्षित करतो तेव्हा वस्तू बाजाराचा समतोल E^{11} बिंदूवर साधला जातो. E^{11} ची तुलना E बिंदूशी केल्यास हे स्पष्ट होते की व्याजदराचे समायोजन आणि त्याचा एकूण मागणीवरील विपरीत परिणाम होतो. वाढीव सरकारी खर्चाचा विस्तारक परिणाम वाढीव उत्पन्न पातळी Y^{11} , ऐवजी Y^1 वर स्थिर होईल.

उत्पन्नाच्या पलीकडे जबाबदार घटक केवळ Y^1 ऐवजी Y^{11} पर्यंत वाढतो तो म्हणजे I_0 ते I_1 व्याज दरामध्ये होणारी गुंतवणूक, गुंतवणूकीची पातळी कमी करते. अशा प्रकारे सरकारी खर्च वाढीमुळे गुंतवणूकीचा खर्च वाढेल. तरलता शोषण तेव्हाच होते जेव्हा विस्तारित राजकोषीय धोरणामुळे व्याजाचा दर वाढतो परिणामी खाजगी खर्च विशेषतः गुंतवणूक कमी होते.

तरलता पातळीचे निर्धारण करणे अर्थात वाढीव सरकारी खर्चामुळे व व्याजाच्या उच्च दरामुळे उत्पादन कमी होण्यामुळे समतोलाची समायोजन पातळी वाढते.

- जर उत्पन्न जास्त प्रमाणात वाढले व व्याजाचा दर कमी प्रमाणात वाढल्यास LM वक्र क्षितिज समांतर होईल.

२. उत्पन्न कमी प्रमाणात वाढल्यास आणि व्याज दर देखील कमी प्रमाणात वाढल्यास IS वक्र क्षितिज समांतर होईल.
३. उत्पन्न आणि व्याजाचा दर दोन्ही अधिक वाढल्यास गुणकाची किंमत वाढेल परिणामी IS मध्ये क्षितिज समांतर वाढ होईल.
४. प्रत्येक परिस्थितीत तरलता शोषणाची गरज असते तेव्हा व्याजाचा दर जास्त असतो व सरकारी खर्चात वाढ होते.

४.८ प्रश्न (QUESTIONS)

१. IS वक्र कसा काढला जातो ?
२. IS वक्र खाली जाण्यासाठी कोणते घटक जबाबदार आहेत ?
३. LM वक्र कसा काढला जातो ?
४. LM वक्राचे स्थलांतर समजावून सांगा.
५. पैशाच्या सापळ्याची संकल्पना समजावून सांगा.
६. IS वक्रावर राजकोषीय धोरणाचा प्रभाव कसा पडतो ?
७. तरलता शोषणाची संकल्पना समजावून सांगा.

४.९ संदर्भसूची (REFERENCES)

- AHUJA D. (2009), Macroeconomics Theory and Policy, New Delhi - 110055 : S. Chand and Company Ltd.
- Blanchard (2000), Macroeconomics 2nd Edition, ed. Prentice Hall : Olivier.
- Dwivedi, D. N. (2008), Macroeconomics Theory and Policy, New Delhi 110063 : Tata McGraw - Hills.
- Mankiew, N.G. (2005), Macroeconomics, New York, NY 10010 : Worth Publishers.



एकूण मागणी व एकूण पुरवठा

घटक रचना :

- ५.१ उद्दिष्टे
- ५.२ प्रस्तावना
- ५.३ एकूण मागणी
- ५.४ एकूण मागणी वक्राची निर्मिती
- ५.५ एकूण पुरवठा
- ५.६ दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र
- ५.७ स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल
- ५.८ महागाई आणि बेरोजगारी
- ५.९ महागाई आणि बेरोजगारीचा दर
- ५.१० फिलीप वक्र
- ५.११ दीर्घकालीन फिलीप वक्र
- ५.१२ दीर्घकालीन फिलीप वक्र आणि तर्कसंगत अपेक्षा
- ५.१३ निष्कर्ष
- ५.१४ प्रश्न
- ५.१५ संदर्भ

५.१ उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) एकूण मागणी व पुरवठा वक्राची निर्मिती समजून घेणे.
- २) महागाई व बेरोजगारीच्या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- ३) फिलीप वक्र अभ्यासणे.

५.२ प्रस्तावना

एकूण मागणी व एकूण पुरवठा प्रतिमान :

स्थूल अर्थशास्त्राच्या सनातनवादी सिद्धांतानुसार उत्पादनाचे आकारमान हे अर्थव्यवस्थेच्या वस्तू व सेवांच्या पुरवठा क्षमतेवर अवलंबून असते व पुरवठा क्षमता ही भांडवल,

श्रम व उत्पादनाचे तंत्रज्ञान यावर अवलंबून असते. किंमत लवचिकता हे सनातनवादी अर्थशास्त्राची महत्त्वपूर्ण धारणा आहे. या सिद्धांतानुसार मागणी व पुरवठा यांचे समायोजन करण्यासाठी किंमती मध्ये बदल होत असतो. जेव्हा किंमती ताठर असतात तेव्हा अर्थव्यवस्था वेगळ्या मार्गाने काम करते. किंमत ताठर असल्यास मौद्रिक धोरण आणि राजकोषीय धोरण उत्पादनावर दीर्घकाळात प्रभाव टाकू शकतात. किंमत ताठरता अल्पकालावधीमध्ये अर्थव्यवस्था स्थिर राखण्यामध्ये धोरणांच्या प्रभावाचा अभ्यास करत असताना तर्क पुरवते.

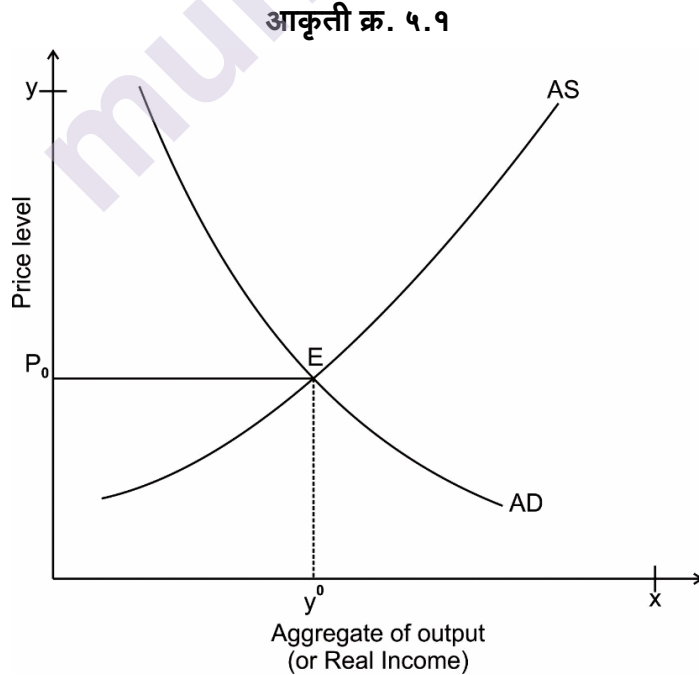
५.२.१ एकूण मागणी व एकूण पुरवठा प्रतिमान (AD-AS model) उत्पादनातील बदल, किमान पातळी आणि महागाईचा स्तर स्पष्ट करण्यासाठी केला जातो.

एकूण मागणीचा वक्र उत्पादन संस्थांच्या एकूण वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन दर्शवितो. जे उत्पादन सरकार किंवा गृह संस्था विविध किंमत पातळीवर मागणी करू शकतात.

५.२.२ एकूण मागणी वक्र किंमत आणि एकूण उत्पादन यांच्या विविध पातळ्या दर्शवितो ज्या ठिकाणी वस्तू बाजार आणि वित्त बाजार समतोलालात असतो.

- एकूण पुरवठा वक्र हा अर्थ व्यवस्थेत उत्पादन संस्थांनी दिलेल्या किंमत पातळीवर उत्पादित केलेले एकूण वस्तू आणि सेवांचे प्रमाण दर्शवितो.

५.२.३ एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्राच्या सहाय्याने उत्पादन आणि किंमत निश्चिती :



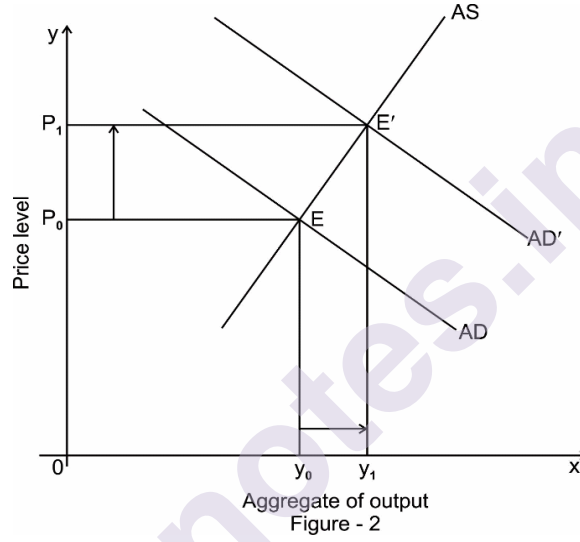
वरील आकृती क्र. ५.१ मध्ये 'क्ष' अक्षावर एकूण उत्पादन दर्शविण्यात आले आहे. तर 'य' अक्षावर किंमत दर्शविण्यात आली आहे. AD आणि AS वक्राचा संयोग समतोल बिंदू E

मध्ये होतो. E बिंदू समतोल किंमत P_0 आणि Y_0 समतोल उत्पन्न यामध्ये होणारा बदल किंमत पातळी आणि उत्पन्नावर परिणाम करतो.

५.२.४ एकूण मागणीतील बदलाचा व्याजदर आणि उत्पादनावरील परिणाम :

सरकारी खर्चात वाढ झाल्यास एकूण मागणी (AD) वक्र उजवीकडे सरकतो (आकृती क्र. ५.२ पहा) परिणामी उत्पादन Y_0 वरून Y_1 पर्यंत वाढले तर किंमत पातळी P_0 वरून P_1 होते.

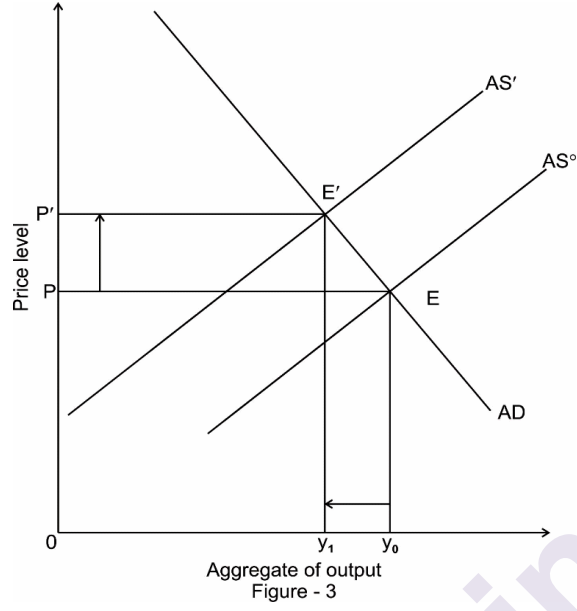
आकृती क्र. ५.२



५.२.५ एकूण पुरवठ्यामध्ये झालेली घट आणि किंमत पातळी व उत्पादन यावर होणारा परिणाम :

जर अदानांची किंमत उदा. मजुरी, कच्चा माल यांची किंमत वाढल्यास एकूण पुरवठा वक्र डावीकडे सरकतो (आकृती क्र. ५.३ पहा) उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे एकूण पुरवठा वक्र (AS) डावीकडे सरकतो ज्या मुळे किंमत पातळी P_0 वरून P_1 पर्यंत वाढते तर उत्पादन Y_0 वरून Y_1 पर्यंत खाली येते.

आकृती क्र. ५.३



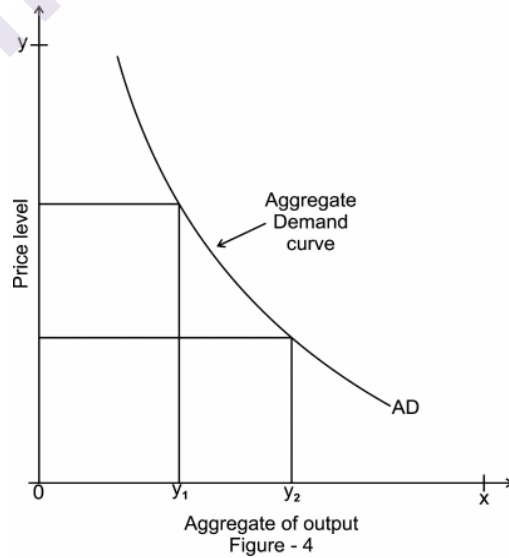
५.३ एकूण मागणी (AGGREGATE DEMAND - AD)

एकूण मागणी हा उत्पादनांनी एकूण मागणी व एकूण किंमत पातळी यातील सहसंबंध आहे.

५.३.१ एकूण मागणी वक्र :

एकूण मागणी वक्र अधोगामी असतो. उच्च किंमत पातळी असताना वास्तव शिल्लक कमी असते परिणामी वस्तू आणि सेवांची मागणी कमी असते.

आकृती क्र. ५.४



आकृती क्र. ५.४ मध्ये 'क्ष' अक्षावर एकूण उत्पादन तर 'य' अक्षावर किंमत पातळी दर्शविण्यात आली आहे. या ठिकाणी आपण एकूण मागणी वक्र अधोगामी असण्याची कारणे पुढील प्रमाणे -

१) वास्तव शिल्लक परिणाम :

किंमती मध्ये होणारा बदल हा वास्तव मूल्यावर परिणाम करणारा असतो (उपलब्ध पैशाची खरेदी शक्ती) व स्थिर किंमत असलेल्या मौद्रिक संपत्तीचे अवमूल्यन होत असते. ज्यामुळे गरीब लोक पूर्वी पेक्षा अजून गरीब होत जातात. ज्यामुळे उपभोग कमी होतो व अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवांची मागणी घटते. याच्या बरोबर उलट परिस्थितीमध्ये किंमत पातळी घटल्यास पैशाचे वास्तव मुल्य वाढून खरेदी शक्ती वाढते व उपभोगास प्रवृत्त करते. याला बदलत्या किंमत पातळीवर वास्तव शिल्लक परिणाम असे म्हटले जाते.

२) व्याज दर :

उच्च किंमत पातळीवर लोकांना अपेक्षित व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत अधिक पैशाची गरज भासते. ज्यामुळे पैशाची मागणी वाढते. पैशाची मागणी वाढल्यास पुरवठा स्थिर ठेवण्यासाठी IS-LM प्रतीमानामध्ये अभ्यासल्याप्रमाणे वाढीव पैशाची मागणी व्याज दर वाढीस कारणीभूत ठरेल. वाढलेल्या व्याज दरामुळे भांडवली गुंतवणूक कमी होईल. दुसऱ्या बाजूस पैशाचा पुरवठा स्थिर असताना किंमत पातळी खालावल्यास पैशाची मागणी कमी होईल. कारण किंमत पातळी कमी झाल्याने अपेक्षित व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक रक्कम कमी लागेल. परिणामी व्याज दर खालावतील. म्हणजेच गुंतवणूकीची मागणी आणि सामान्य किंमत पातळी यामध्ये ऋण सहसंबंध असतो.

३) परकीय व्यापाराचा परिणाम :

भारतातील सर्वसाधारण किंमतीची पातळी कमी झाल्यास निर्यात स्वस्त होईल व वाढेल. वाढलेली निर्यात आणि घातलेली आयात, स्वदेशी वस्तूंच्या एकूण मागणीचा विस्तार करेल. या उलट भारतामध्ये किंमत वाढ झाल्यास निर्यात कमी होईल व आयात वाढेल. अशाप्रकारे चलवाढीच्या काळात किंमत पातळी वाढल्यामुळे निर्यातीत घट होईल.

म्हणूनच थोडक्यात, किंमत पातळीत घसरण झाल्यास उपभोग, गुंतवणूक आणि निव्वळ निर्यातीचे प्रमाण वाढते व किंमत पातळीत वाढ झाल्यास उपभोग, गुंतवणूक आणि निव्वळ निर्यातीचे प्रमाण घटते.

अशाप्रकारे आकृती क्र. ५.४ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण मागणी वक्र हा एकूण उत्पादनाची मागणी आणि सामान्य किंमत पातळी यामधील ऋण सहसंबंधामुळे डावीकडून उजवीकडे उतरत जातो.

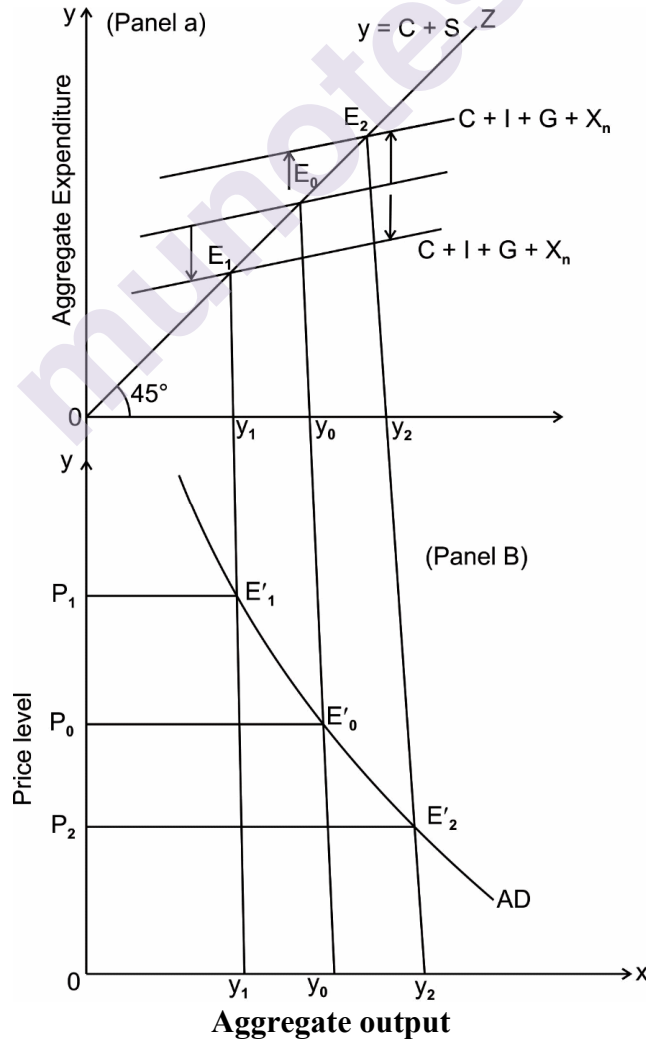
५.४ एकूण मागणी वक्राची निर्मिती (DERIVATION OF AD CURVE)

एकूण मागणीचे निर्धारक $(C + I + G + (X - M))$ एकूण समतोल खर्चाच्या देखील विविध पातळ्या दर्शवत असतात. कमी किंमत पातळीवर लोकांकडे असणाऱ्या पैशाची खरेदी शक्ती वाढत असते. कमी किंमत पातळीमुळे लोक राष्ट्रीय उत्पादनाच्या प्रत्येक स्तरावर जास्त उपभोग करतात. म्हणून उपभोगता वक्र वरच्या बाजूस सरकेल ज्यामुळे एकूण खर्च $(C + I + G + X - M)$ देखील वरच्या बाजूस सरकेल.

आकृतीचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, P_0 किंमत पातळीवर एकूण खर्चाचा वक्र $(C + I + G + X_n)$ 45° रेषेला E_0 बिंदूमध्ये छेदतो याचा अर्थ Y_0 हा वास्तव राष्ट्रीय उत्पादनाचे समतोल आकारमान किंवा एकूण उत्पादनाची मागणी निर्धारित करतो. अशाप्रकारे प्रारंभिक किंमत पातळी P_0 वर एकूण उत्पादनाची मागणी Y_0 असेल. म्हणून panel (B) मध्ये किमान एकूण उत्पादन Y_0 हे थेट P_0 किंमत पातळीच्या विरुद्ध असेल.

एकूण मागणी वक्र

आकृती क्र. ५.५



दुसऱ्या उदाहरणाचा विचार केल्यास, समजा किंमत पातळी P_0 वरून P_2 पर्यंत खाली आल्यास लोकांकडील उपलब्ध पैशाची खरेदी शक्ती वाढेल व उपभोगता वक्र ($C_2 + I + G + x_n$) वरच्या बाजूस सरकेल. म्हणून panel (B) मध्ये P_2 किंमत पातळीवर उत्पादनाची समतोल पातळी (E_2) वर एकूण मागणी उच्च उत्पादन पातळी Y_2 वर असेल.

आत परिस्थिती उलट झाल्यास म्हणजेच किंमत P_0 पासून P_1 पर्यंत वाढल्यास, लव्हाची असी संभावना होईल की ते गरीब झाले आहेत. कारण त्यांची क्रय शक्ती कमी झालेली असेल. परिणामी ते आपला उपभोग कमी करतील व उपभोगता वक्र ($C_1 + I + G + x_n$) खालच्या दिशेने स्थलांतरित होईल. उपभोगता वक्र 45° रेषेला E_1 बिंदूमध्ये छेदेल व E_1 बिंदू Y_1 इतकी एकूण मागणी P_1 किंमत पातळीवर निर्धारित करेल.

पुढे विविध किंमत पातळीवरील समतोलाचे बिंदू जोडल्यास (E_1^1, E_0^1, E_2^1) आपणास एकूण मागणी वक्र मिळेल.

अशाच प्रकारे किंमती मध्ये वाढ झाल्यास पैशाच्या मागणीमध्ये वाढ होईल व पैशाचा पुरवठा कायम राहील. यामुळे व्याजाचा दर वाढेल परिणामी गुंतवणूक कमी होईल. आणि एकूण खर्चाचा वक्र खालच्या दिशेने विस्थापित होईल व एकूण उत्पादनाची मागणी कमी होईल.

उलट परिस्थिती मध्ये कमी किंमत असताना पैशाची मागणी कमी असेल. अशा परिस्थितीमध्ये पैशाचा पुरवठा स्थिर ठेवल्यास व्याजारा दर कमी होईल. परिणामी गुंतवणूक वाढेल व एकूण खर्चाचा वक्र वरती सरकेल व एकूण उत्पादनाची मागणी वाढेल.

त्याच पद्धतीने किंमत पातळीमधील बदल हा आयात आणि निर्यातीवर देखील परिणाम करत असतो त्यामुळे निव्वळ निर्यात बदलत असते. देशात जेव्हा किंमती कमी होत असतात तेव्हा निर्यात वाढत असते व किंमत वाढ झाल्यास आयात वाढत असते व अशाच पद्धतीने एकूण उत्पादन वाढत किंवा घटत असते.

५.४.१ एकूण मागणी वक्राचे स्थलांतर किंवा गुणकाचा परिणाम :

वरील विश्लेषणातून असे लक्षात येते की, किंमत पातळी मधील बदलामुळे एकूण खर्च वरच्या किंवा खालच्या दिशेने विस्थापित होत असतो. आपण शासकीय कर (G) गुंतवणूक (I) आणि पैशाचा पुरवठा (M) स्थिर आहे. आपण हे घटक किंमतीमधील बदलापासून स्वतंत्र आहेत असे समजतो.

आता हे किंमती व्यतिरिक्त घटक आहेत यामध्ये बदल झाल्यास एकूण मागणीचा वक्र आपली जागा बदलेल.

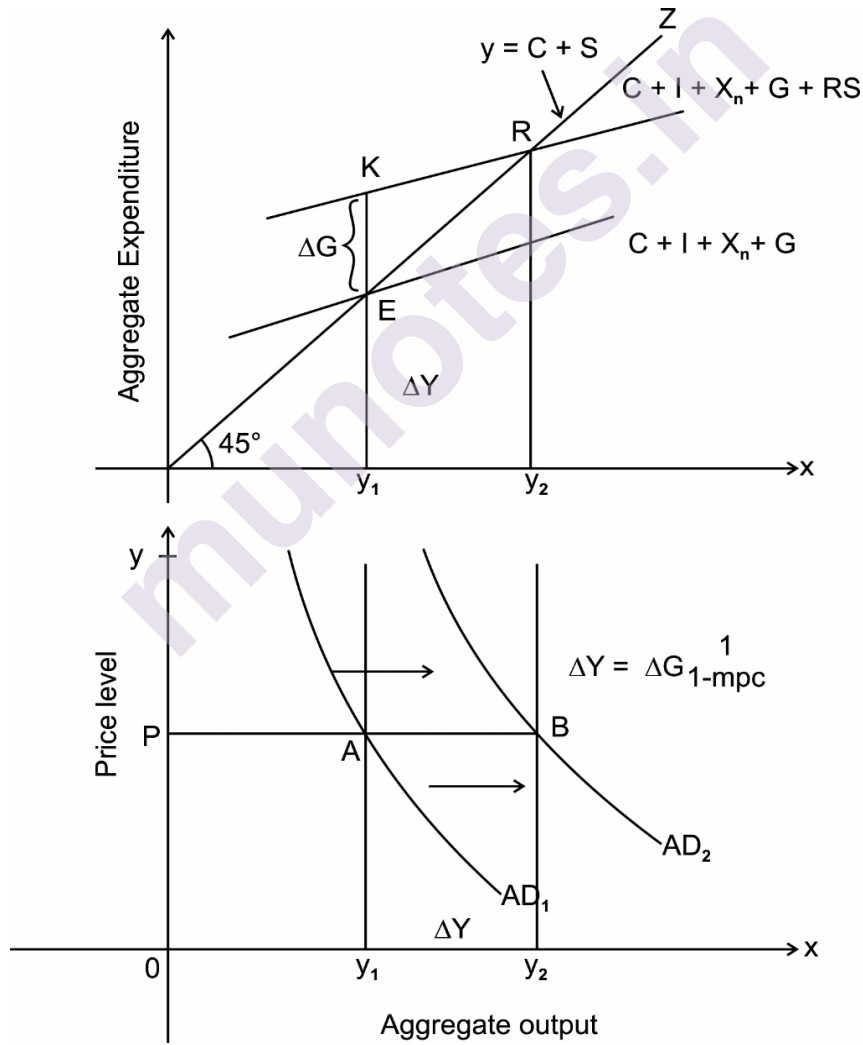
१) समजा सरकारी खर्चात वाढ झाली, तर एकूण खर्चाचा वक्र वरती सरकेल ज्यामुळे दिलेल्या किंमतीवर समतोल एकूण उत्पादन वाढेल. एकूण मागणीचा वक्र जागा बदलेल.

आकृती क्र. ५.६ च्या वरच्या भागात दिलेल्या किंमतीवर एकूण खर्च (P) हा $C_1 + I + G + x_n + G$, 84^0 रेषेला (E) बिंदूमध्ये छेदलेल्या ठिकाणी राष्ट्रीय उत्पन्न आणि एकूण उत्पादन यांचा समतोल साधला जाईल.

समजा सरकारी खर्चात ΔG इतकी वाढ झाली, परिणामी एकूण खर्चाचा वक्र वरती सरकेल. एकूण खर्चाचा वक्र म्हणजेच $C + I + x_n + G + \Delta G$ जो उच्च समतोल पातळीवर P_1 बिंदूमध्ये 84^0 रेषेला छेदेल व अधिकचे उत्पन्न Y_2 पर्यंत वाढेल. सरकारी खर्च वाढल्यामुळे एकूण खर्च वाढण्याची प्रक्रिया किंमत स्थिर राहिल्यास वाढीव उत्पादन एकूण मागणी वक्रास उजवीकडे ढकलेल हे आकृती क्र. ५.६ च्या खालील भागात दर्शविण्यात आले आहे.

एकूण मागणी वक्रातील स्थलांतरण

आकृती क्र. ५.६



५.४.२ गुणकाचा परिणाम :

विस्तारित शासकीय धोरण म्हणजे कर कपात व शासकीय खर्चात वृद्धी होय. जर सरकारी खर्च किंवा गुंतवणूक वाढली तर त्यावर गुणकाचा परिणाम दिसून येतो. अशाप्रकारे एकूण मागणी ही गुणकाच्या आकारमानावर अवलंबून असते.

$$\Delta Y = Y_1 Y_2 = AB = \Delta G \frac{1}{1-MPC}$$

$\Delta Y \Rightarrow$ उत्पन्नातील बदल ABY_1 वरून Y_2 पर्यंत वाढणे. आकृती क्र. ५.६ पहा.

$\Delta G =$ सरकारी खर्चातील वृद्धी

$MPC =$ सीमांत उपभोग प्रवृत्ती आणि $1/1-MPC$ सूत्र वापरल्यास गुणकाची किंमत कळेल. हे सूत्र आकृती क्र. ५.६ वरून घेण्यात आले आहे. सुत्रानुसार वाढलेला सरकारी खर्च गुणकाच्या किंमतीच्या पटीत एकूण उत्पादनामध्ये वाढ घडवून आणते. यास गुणकाचा परिणाम असे संबोधले जाते.

याचप्रकारे करामध्ये झालेली कपात सुद्धा एकूण उत्पादन वाढीस प्रवृत्त करते व एकूण मागणी वक्र उजवीकडे सरकतो.

५.४.३ एकूण मागणी वक्राचे स्थलांतर हे पैशाच्या पुरवठ्यातील बदलावर देखील अवलंबून असते.

- **वाढलेला पैशाचा पुरवठा :** वाढलेला पैशाचा पुरवठा, किंमत पातळी व व्याजाचा दर स्थिर ठेवण्यात यशस्वी होत नाही. ज्यामुळे अर्थ व्यवस्थेत अधिक गुंतवणूक होते. अशावेळी एकूण उत्पादनाची मागणी उच्च असेल म्हणून वित्त पुरवठ्याचा विस्तार एकूण मागणी वक्रास उजवीकडे ढकलेल.
- **घटलेला पैशाचा पुरवठा :** वरील विवेचनाच्या उलट स्थितीमध्ये दिलेल्या किंमत पातळीवर जर पैशाचा पुरवठा घटला तर परिणामी व्याजाचा दर वाढेल व गुंतवणूक कमी होईल व एकूण मागणी कमी होईल. परिणाम स्वरूप एकूण मागणीचा वक्र डावीकडे सरकेल.

निष्कर्ष :

एकूण मागणीच्या विवेचनानातून आपणास पुढील निष्कर्षापर्यंत येत येईल. राजकोषीय तसेच वित्तीय धोरणाचा परिणाम एकूण मानवी वक्राच्या स्थानावर होत असतो. ज्यामुळे व्याजदर वाढतो व गुंतवणूक कमी होऊन एकूण मागणी घटते व एकूण मागणी वक्र डावीकडे सरकतो.

उलट स्थिती मध्ये राजकोषीय तसेच वित्तीय धोरणामुळे एकूण मागणी वक्र डावीकडे सरकतो.

५.५ एकूण पुरवठा (AGGREGATE SUPPLY)

एकूण पुरवठा याचा अर्थ एकूण उत्पादन असा ही होती. दिलेल्या किंमत पातळीवर दिलेल्या कालावधीत अर्थ व्यवस्थेमध्ये उत्पादित एकूण वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा होय.

लोकसंख्येतील वाढ, वास्तव भांडवल वृद्धी आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे एकूण पुरवठा वाढत असतो.

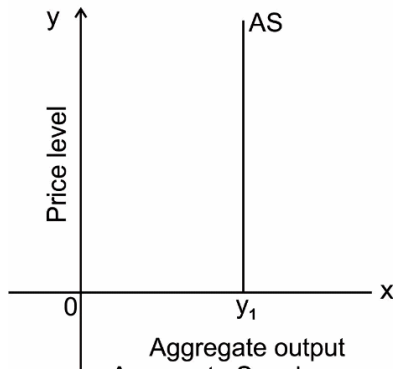
एकूण पुरवठा आकृतीद्वारे देखील दर्शविला जातो.

५.५.१ अल्प मुदतीत एकूण पुरवठा वक्र (बदलत्या किंमत पातळीनुसार)

५.५.१.१ अर्थशास्त्राच्या सनातन वादी अभ्यासकांच्या मते अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी अस्तित्वात असते. परिणामी एकूण पुरवठा वक्र पूर्ण अलवचिक असतो. (उर्ध्वगामी 'य' अक्षाला समांतर)

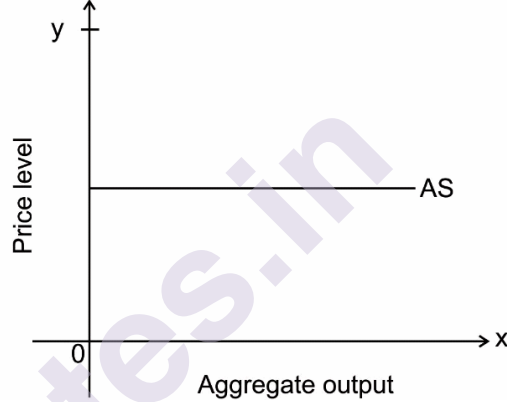
आकृती क्र. ५.७

एकूण पुरवठा वक्र : परंपरागत मत



आकृती क्र. ५.८

एकूण पुरवठा वक्र : केन्सीय मत



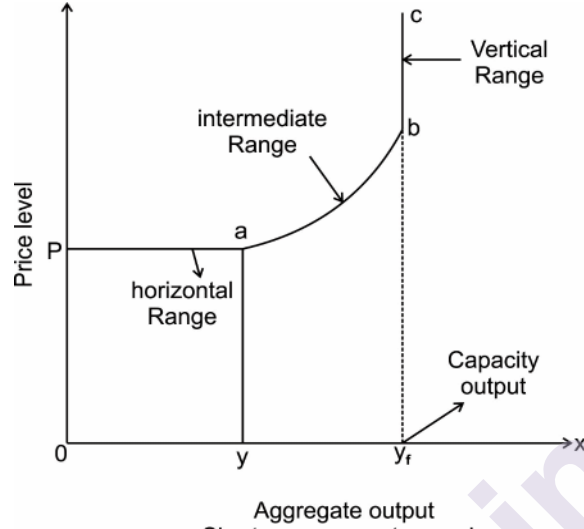
आकृती क्र. ५.७ सनातन वादी अर्थशास्त्रज्ञांचा दृष्टीकोन स्पष्ट करते तर आकृती ५.८ केन्सचा दृष्टिकोन स्पष्ट करते.

५.५.१.२ केन्स : केन्स यांचा एकूण पुरवठा वक्र किंमत पातळी व एकूण उत्पादन (पुरवठा) यांचा सहसंबंध स्पष्ट करतो. मंदीच्या काळात अनैच्छिक बेरोजगारी अस्तित्वात असते जेव्हा अर्थव्यवस्थेत अधिकची उत्पादन क्षमता असते. आकृती क्र. ५.८ एकूण पुरवठा वक्र आडवा 'क्ष' अक्षाला समांतर असतो व पूर्ण लवचिक असतो. एकूण मागणीत झालेली वाढ एकूण उत्पादन व पुरवठा यामध्ये वाढ घडवते.

अल्पकालीन एकूण मागणी वक्राच्या तीन श्रेणी :

- क्षैतिज समांतर श्रेणी (Horizontal Range)
- ऊर्ध्वगामी उतार श्रेणी (Intermediate upward sloping range)
- अनुलंब श्रेणी (Vertical Range)

तीन क्षेत्र श्रेणीतील अल्पकालीन पुरवठा वक्र
आकृती क्र. ५.९



अ) क्षैतिज समांतर श्रेणी (Horizontal Range) :

केन्स आणि केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, एकूण पुरवठा वक्र बिंदू P पासून a पर्यंत क्षैतिज समांतर असेल. केन्स यांच्या मतानुसार, अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगाराच्या स्थितीमध्ये इष्टतम पातळीवर असेल. वरील आकृतीचे विश्लेषण केल्यास केन्स यांच्या श्रेणीनुसार अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन हे सातत्याने पूर्ण क्षमतेपेक्षा y_f कमी आहे. y आणि y_f यामधील फरक हे निर्देशित करतो की उत्पादनाचा विस्तार हा उत्पादन खर्च न वाढवता करता येऊ शकेल. ही तफावत बेरोजगार कामगार, निरुपयोगी मशीनरी आणि इतर भांडवली उपकरणांच्या स्वरूपात बरीच निष्क्रिय असणारी तीव्र मंदी किंवा नैराश्याची अर्थव्यवस्थेवरील पकड दर्शवते.

ब) मध्यवर्ती ऊर्ध्वगामी उतार श्रेणी (Intermediate upward sloping range) :

आकृती क्र. ५.९ मध्ये दर्शविल्या नुसार बिंदू a आणि b बिंदू यांच्यामध्ये ऊर्ध्वगामी उतार श्रेणी (Intermediate upward sloping range) आढळून येते. याठिकाणी उत्पादन y आणि y_f पर्यंत वाढते. परिणामी किंमत पातळी वाढते. ऊर्ध्वगामी एकूण पुरवठा वक्राची कारणे पुढीलप्रमाणे -

- १) उपलब्ध संसाधने आणि पूर्ण रोजगार पातळी - उदा. राष्ट्रीय उत्पादन विस्तारत असताना इलेक्ट्रॉनिक वस्तू उत्पादन क्षेत्रात कुशल कामगारांची कमतरता भासते, तर कापड उद्योग व त्यासारख्या इतर उद्योगामध्ये बेरोजगारी आढळते. अशा घटकांमुळे उत्पादन प्रक्रियेत अडचणी उद्भवतात. ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या पूर्ण स्तरावरील कामकाजाच्या पातळीवर कार्यरत असताना उत्पादन खर्च वाढेल.
- २) उत्पादनांच्या विस्तारीत प्रकारच्या कच्च्या मालाला जास्त मागणी असल्याने उत्पादनाची किंमत वाढेल.
- ३) स्थिर मजुरी दर आणि मजुरांची घटती सीमांत उत्पादकता उत्पादन खर्च वाढवते.

वरील कारणांमुळे उत्पादन खर्च, रोजगार पातळी, पूर्ण रोजगार पातळीच्या खाली असताना वाढत जाते. परिणामी वस्तूंची किंमत वाढते कारण त्याशिवाय उत्पादन खर्च परत मिळवला जाऊ शकत नाही.

क) अनुलंब श्रेणी (Vertical) :

आकृती क्र. ५.९ दर्शविल्याप्रमाणे सनातन वादी श्रेणी अनुलंब असते. पूर्ण अलवचिक असते. सनातन वादी अभ्यासकांच्या मते, अर्थव्यवस्था नेहमी पूर्ण रोजगाराच्या पातळीवर कार्यरत असते. अनुलंब एकूण पुरवठा वक्र हे दर्शवितो कि यापुढे किंमतीमध्ये वाढ झाल्यास एकूण उत्पादनामध्ये कोणतीही वाढ होणार नाही. कारण सर्व घटक पूर्णपणे वापरात आहेत.

५.६ दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र (LONG RUN AGGREGATE SUPPLY CURVE - LRAS)

श्रम, भांडवल आणि तंत्रज्ञान हे दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्राचे निर्धारक आहेत.

$$Y = F(L, K, T)$$

दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र हा ऊर्ध्वगामीलंब रूप असतो. एकूण मागणी मधील बदल हा अल्पकालीन असतो. परिणामी उत्पादनावर कमी कालावधीसाठी परिणाम करतो.

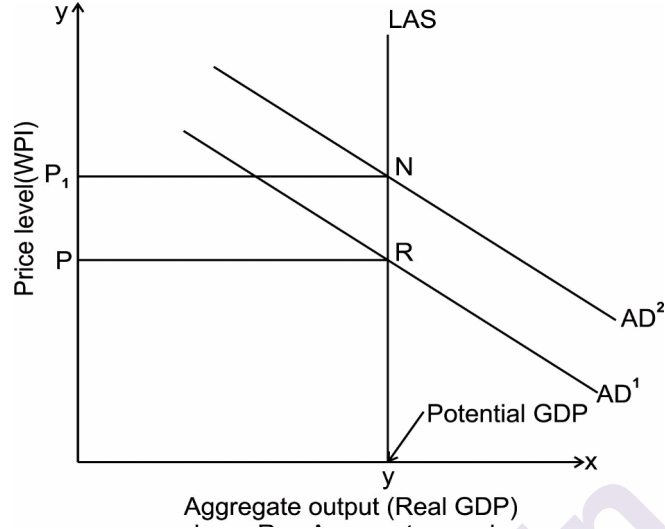
वरील दिलेल्या निर्धारकांमध्ये श्रम हा घटक सतत बदलणारा आहे आणि कामगार आपले श्रम मजुरीच्या समतोल दरावर देण्यास तयार होतील जेथे संपूर्ण रोजगार पातळी गाठली जाईल. पण पूर्ण रोजगाराच्या पातळीवर देखील काही कामगार हे नवीन आणि चांगल्या रोजगाराच्या शोधात असतील.

परिणामी अर्थव्यवस्थेत घर्षणात्मक व संरचनात्मक बेरोजगारी अस्तित्वात येईल. अशा प्रकारची बेरोजगारीस बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर असे म्हणतात. जेव्हा अर्थव्यवस्थेत ४% ते ५% बेरोजगारी अस्तित्वात असते, तेव्हा त्यास पूर्ण रोजगार पातळी असे संबोधले जाते.

⇒ दीर्घकालीन पुरवठा वक्र हा वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतो. ज्या ठिकाणी राज्यस्तरीय उत्पन्न व अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्न समान होतात.

दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र

आकृती क्र. ५.१०



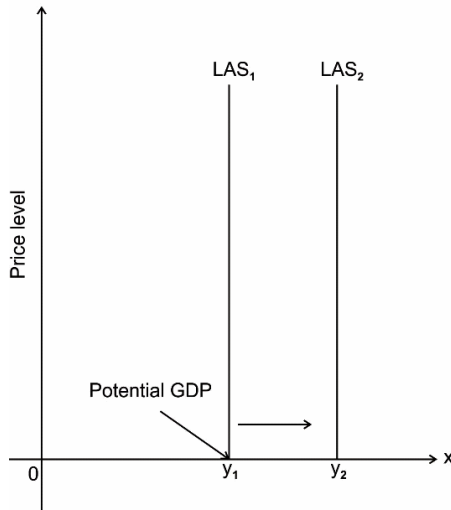
वरील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र ऊर्ध्वगामी लंब रूप आहे. त्यामुळे अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्न किंमतीबरोबर बदलत नाही.

हे दाखविण्यासाठी आकृती क्र. ५.१० ची मदत घेता येईल, जेथे एकूण मागणी वक्र वरच्या बाजूस AD^2 पर्यंत सरकतो. किंमत पातळी P^1 पर्यंत वाढते. एकूण उत्पादन व मजुरीचा दर हे किंमतीतील बदलापेक्षा जास्त बदलते. म्हणून दीर्घ कालावधी मध्ये एकूण पुरवठा वक्रामध्ये बदल होत नाही.

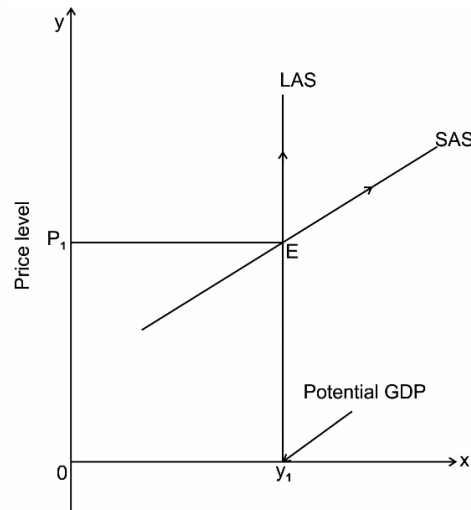
५.६.१ एकूण पुरवठा वक्रामधील बदल :

अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्नामधील बदल हा एकूण पुरवठा वक्रामध्ये बदल घडवून आणत असतो. एकूण पुरवठा वक्रामध्ये बदलास कारणीभूत घटक १. पूर्ण रोजगार पातळी गाठण्यासाठी कामगारांच्या संख्येतील बदल. २. भांडवल साठ्यामधील बदल. ३. तंत्रज्ञानाचा विकास.

आकृती क्र. ५.११



आकृती क्र. ५.१२



वरील आकृती क्र. ५.११ चा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, जर आपल्या जवळ प्रशिक्षित, कुशल, सुशिक्षित कामगारांचा पुरवठा असेल व त्याच्या जोडीला मुबलक प्रमाणात भांडवल व आधुनिक तंत्रज्ञान असल्यास एकूण पुरवठा वक्र उजवीकडे सरकतो आणि राष्ट्रीय उत्पन्न \bar{Y}_1 ते \bar{Y}_2 पर्यंत वाढते.

आकृती क्र. ५.१२ नुसार अल्प कालावधीत फक्त श्रमाचा पुरवठा बदलता येतो. भांडवल आणि तंत्रज्ञान स्थिर राहते. तसेच वेतन देखील स्थिर राहते. जेव्हा खरी किंमत पातळी वाढते तेव्हा वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते व पुरवठा देखील वाढतो. जरी चालू वेतन स्थिर असले तरी किंमत पातळी उंचावल्या मुळे वास्तव वेतन कमी होत जाते व वास्तव मजुरी दर कमी झाल्यामुळे उत्पादन संस्था अधिक कामगार कामास ठेवण्यास प्रवृत्त होतात. परिणामी रोजगार वाढतो. वाढलेला रोजगार उत्पादनात वाढ घडवून आणतो. त्यामुळे अल्प कालावधीत एकूण पुरवठा वक्र उर्ध्वगामी असतो.

अल्प कालावधी मधील उत्पादनाचे सूत्र :

$$Y = F(L, \bar{K}, \bar{T})$$

Y = एकूण उत्पादन (Aggregate output)

L = श्रम (Labour is variable)

\bar{K} = स्थिर भांडवल (Constant capital in short run)

\bar{T} = तंत्रज्ञान (Technology also is constant in short run)

५.७ स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल (MACRO ECONOMIC EQUILIBRIUM) :

एकूण मागणी - एकूण पुरवठा प्रतिमान (AS - AD)

जेथे एकूण मागणी - एकूण पुरवठा प्रतिमान (AS - AD) एकत्र येतात यालाच परिणामी मागणी किंवा समतोल म्हणतात. जे. एम. केन्स यांच्या म्हणण्या नुसार, अर्थव्यवस्थेत उत्पन्नाची पातळी व उत्पादन हे रोजगाराच्या पातळीवर अवलंबून असते. रोजगाराची पातळी परिणामी मागणीवर अवलंबून असते. परिणामी मागणीवर जास्त असल्यास रोजगाराची पातळी देखील उच्च असते.

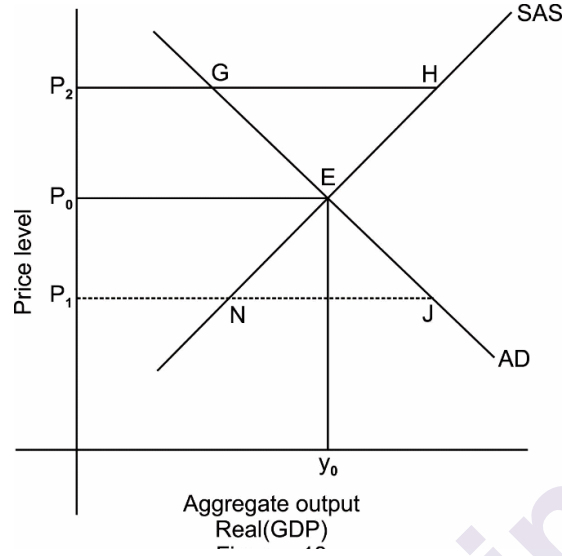
स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल अल्प कालावधी आणि दीर्घ कालावधी दोन्ही साठी पुढील प्रमाणे.

५.७.१ अल्पकालीन स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल :

अल्पकालीन स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल हा एकूण मागणी एकूण पुरवठा प्रतिमान (AS - AD) समान झाल्या नंतरच साधला जातो.

अल्पकालीन स्थूल अर्थशास्त्रीय चले

आकृती क्र. ५.१३

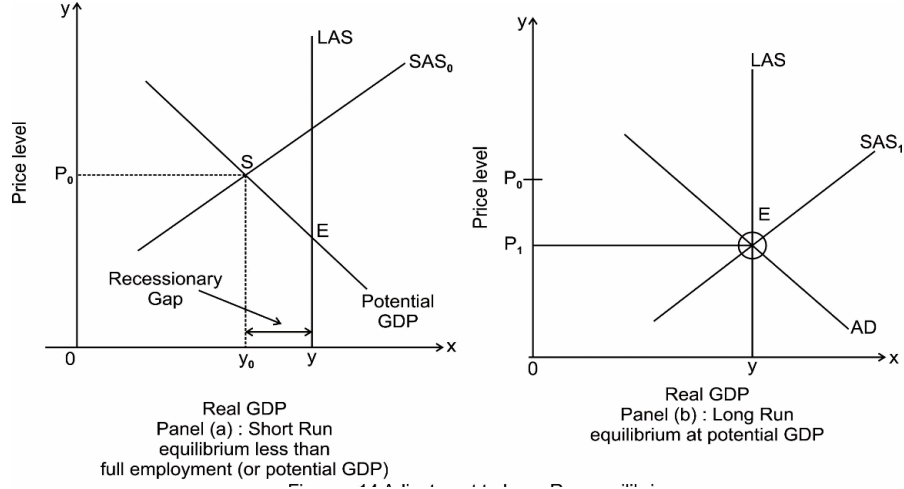


आकृती क्र. ५.१३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे E_1 बिंदू पासून झालेले विचलन हे अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण करू शकते. समजा किंमत P_1 पासून P_2 पर्यंत वाढल्यास एकूण मागणी $G <$ एकूण पुरवठा H पेक्षा कमी असेल. ज्यामुळे उत्पादन संस्थांचा खर्च वाढेल व उत्पादन संस्था P_1 किंमत पातळीवर समतोल साधतील. या विरुद्ध जेव्हा किंमत पातळी P_1 असेल एकूण मागणी $J >$ एकूण पुरवठा N पेक्षा जास्त असेल. ज्यामुळे उत्पादन संस्था उत्पादन वाढवतील आणि किंमत देखील वाढेल. यावर आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा यावर परिणाम करणारे घटक बदलल्यास समतोल बिंदू बदलतो.

५.७.२ दीर्घकालीन स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल :

अर्थव्यवस्थेत दीर्घकालीन समतोल साधण्यासाठी वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न व अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्न समान पातळीवर असणे अपेक्षित आहे. दीर्घकालीन किंमत समतोल आणि वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा समतोल साधण्यासाठी चालू मजुरी दरास तडजोड करावी लागते. ज्यामुळे अल्पकालीन एकूण मागणी स्थलांतरीत होईल व दीर्घकालीन पुरवठा वक्रास छेदेले. ज्या बिंदूमध्ये एकूण मागणी वक्र पुढे छेदणार असतो.

आकृती क्र. ५.१४



वरील आकृती क्र. ५.१४ Panel (a) मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अल्पकालीन एकूण पुरवठा वक्र अल्पकालीन एकूण मागणी वक्रावर बिंदू S वर Y^0 इतके वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न असेल व किंमत पातळी P_0 इतकी असेल जी अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्ना पेक्षा (\bar{Y}) कमी असेल. Y_0 व \bar{Y} यातील फरक हा क्षमतेपेक्षा कमी उत्पादनामुळे निर्माण होतो. चक्रीय बेरोजगारी निर्माण झाल्यामुळे बेरोजगारीचा दर वाढतो कि जो नैसर्गिक बेरोजगारी पेक्षा जास्त असतो.

जर चालू मजूरीचा दर लवचिक असेल तर सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, अल्प काळात समतोल बिंदूमध्ये साधला जाईल. जेथे बेरोजगारी नैसर्गिक दर पेक्षा जास्त असेल. चालू मजूरीचा दर कमी होईल. परिणामी अल्प कालीन एकूण पुरवठा वक्र उजवीकडे सरकेल. हे स्थलांतर पुढे सुरु राहिलेले जो पर्यंत बिंदू E मध्ये दीर्घकालीन पुरवठा वक्र छेदत नाही. पुढे नवीन समतोल किंमत पातळी P_1 बिंदू पर्यंत खाली येईल आणि एकूण मागणी अपेक्षित राष्ट्रीय उत्पन्नापर्यंत वाढेल.

उलट परिस्थितीत जर अल्पकालीन समतोल अपेक्षित उत्पादन पातळीपेक्षा जास्त असल्यास तो महागाई वाढीस कारणीभूत ठरेल.

म्हणून इस्टिम पातळीवर एकूण मागणी वक्र दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्रास छेदेल जेथे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न पूर्ण रोजगार पातळी \bar{Y} गाढेल.

५.८ महागाई आणि बेरोजगारी (INFLATION AND UNEMPLOYMENT)

महागाई : ढोबळ मनाने महागाई म्हणजे दीर्घ काळात किंमत पातळी मध्ये झालेली सातत्यपूर्ण व लक्षात घेण्या इतपत वाढ होय.

- ए. सी. पिगु यांच्या मते, महागाई तेव्हा अस्तित्वात येते तेव्हा पैशातील उत्पन्न उत्पादन प्रक्रिये पेक्षा अधिक वेगाने वाढत जाते.
- अवले यांच्या मते, महागाई ही सर्वसाधारण पातळीवर किंवा किंमतीच्या सरासरीमध्ये कायम आणि सातत्यपूर्ण वाढ आहे.
- सॅम्युल्सन यांच्या मते, महागाई किंमतीच्या सर्वसाधारण स्तरात वाढ दर्शविते.

५.८.२ महागाई दराची मोजणी :

महागाई दराचे मोजमाप दोन प्रकारे होते :

- १) किंमत निर्देशकांच्या टक्केवारीतील बदल (Percentage change in price index number) (PIN)
- २) GNP डीफ्लेटर मधील बदल (Change in GNP Deflator)

$$\text{Rate of Inflation} = \frac{\text{PIN}_{t-1}}{\text{PIN}_t} \times 100$$

$$\text{GNP deflator} = \frac{\text{Nominal GNP}}{\text{Roal GNP}}$$

५.८.३ महागाईचे प्रकार :

- १) **मध्यम महागाई (Moderate Inflation)** : वार्षिक चलनवाढीचा एक अंकी दर म्हणजे मध्यम महागाई.
- २) **सरपटणारी महागाई (Galloping Inflation)** : बौमोल आणि ब्लिन्डेर यांच्या मते सरपटणारी चलनवाढ ही अपवादात्मक परिस्थिती मध्ये उच्च दरावर जाते.
- ३) **अति प्रमाणात महागाई (Hyper Inflation)** : दरवर्षी तीन अंकी दरापेक्षा जास्त दराने वाढ होणे याला हायपर चलनवाढ असे म्हणतात. ५०% महिन्यापेक्षा जास्त चलनवाढ. अत्यधिक महागाईच्या काळात कागदी चलन निरर्थक होते आणि पैशांची मागणी मोठ्या प्रमाणात कमी होते.

५.८.४ बेरोजगारी (Unemployment) :

बेरोजगारी अशी परिस्थिती आहे ज्यामध्ये प्रचलित वेतन दरावर काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या लोकांना नोकरी मिळत नाही.

कार्यकारी लोक संख्या : वय वर्ष १५ ते ६५ मधील लोकसंख्या कार्यकारी लोकसंख्या म्हणून मोजली जाते.

कामगार शक्ती (Labour force) = रोजगार मिळालेली लोकसंख्या + बेरोजगार लोकसंख्या

बेरोजगारीचा दर = कामगार शक्ती - रोजगार मिळालेली लोकसंख्या / कामगार शक्ती x १००

बेरोजगारीचा दर = रोजगार मिळालेली लोकसंख्या / कामगार शक्ती x १००

$$\text{Unemployment rate} = \frac{\text{Labour force} - \text{employment}}{\text{Labour force}} \times 100$$

$$\text{Unemployment rate} = \frac{\text{Number of employed}}{\text{Labour force}}$$

५.८.५ बेरोजगारीची संकल्पना :

- i) बेरोजगारीची सामान्य स्थिती
- ii) सध्याची बेरोजगारीची साप्ताहिक स्थिती
- iii) बेरोजगारीची दैनिक स्थिती

५.८.६ बेरोजगारीचे प्रकार

- i) घर्षण बेकारी
- ii) संरचनात्मक बेरोजगारी
- iii) नैसर्गिक बेरोजगारी
- iv) चक्री बेरोजगारी

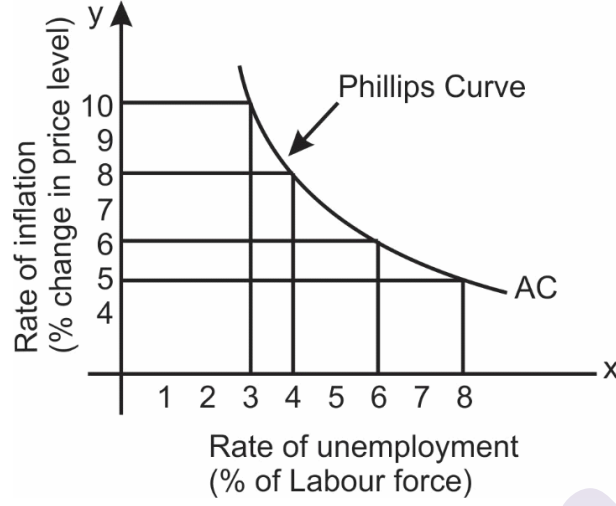
५.९ महागाई आणि बेरोजगारीचा दर (INFLATION AND THE RATE OF UNEMPLOYMENT)

नव सनातनी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते महागाई, बेरोजगारीवर कोणताही परिणाम करत नाही. पण सन १९५८ मध्ये ब्रिटिश अर्थतज्ञ London School of Economics येथील प्राध्यापक, ए.डब्ल्यू. फिलिप्स यांनी १८६२ ते १९५८ पर्यंत ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासातून बेरोजगारी व चालू मजुरीच्या दरातील बदल यातील संबंध स्पष्ट केला. बेरोजगारी व चालू मजुरीचा दर यांच्या मध्ये ऋण संबंध असून त्यामध्ये समतोल साधला जातो. बेरोजगारीचा दर कमी करण्यासाठी महागाई मध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे.

५.१० फिलीप वक्र

फिलिप्स यांच्या अभ्यासानुसार बेरोजगारी आणि महाचालू मजुरीचा दर यांच्यामध्ये ऋण सहा संबंध आहे. हे पुढील आकृती क्र. ५.१५ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

आकृती क्र. ५.१५



वरील आकृती क्र. ५.१५ मध्ये फिलीप वक्र दर्शविण्यात आला आहे. 'क्ष' अक्षावर बेरोजगारीचा दर तर 'य' अक्षावर महागाईचा दर दर्शविण्यात आला आहे व AC हा फिलीप वक्र आहे. फिलीप वक्र हा अधोगामी उतार असून तो बेरोजगारीचा दर आणि महागाईचा दर यातील ऋण सहसंबंध स्पष्ट करतो. उच्च किंमत पातळीवर उदा. १०% बेरोजगारीचा दर ३% असतो. तर कमी किंमत पातळीवर ५% बेरोजगारीचा दर ८% राहिल.

हा समतोल धोरण कर्त्यासमोर पेचप्रसंग निर्माण करतो. त्यांना उच्च महागाई दरावर कमी बेरोजगारी किंवा कमी महागाई आणि जास्त बेरोजगारी यापैकी एक सूत्र निवडावे लागेल.

फिलीप वक्राचे स्पष्टीकरण :

फिलीप वक्राकडे केन्सवादी दृष्टिकोनातून पाहिल्यास मध्यम श्रेणीत एकूण पुरवठा उर्ध्वगामी आहे व तो रोजगाराच्या पूर्ण पातळीच्या नजीक आहे.

केन्स यांच्या मते एकूण पुरवठा वक्र उर्ध्वगामी असण्यासाठी पुढील दोन घटक कारणीभूत आहेत.

- १) अर्थव्यवस्थेत उत्पादन संस्थानी एकूण पुरवठा उत्पादन वाढवल्यास बदलत्या उत्पादन साधनाच्या घटत्या सीमांत उत्पादन फलानुसार (विशेषता श्रम). श्रमाचे भौतिक सीमांत उत्पादन (MPP_L) दिलेल्या स्थिर वेतनावर घटत्या सीमांत उत्पादन फलानुसार सीमांत

$$\text{उत्पादन खर्च वाढत जाईल. } \left(MC = \frac{w}{MPP_L} \right)$$

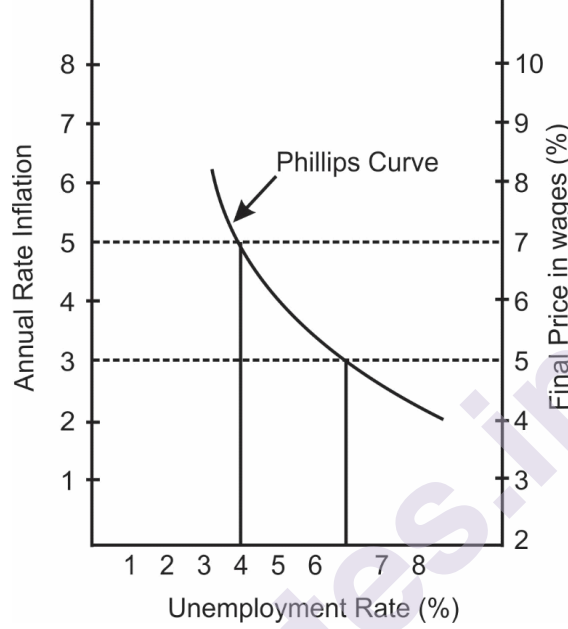
- २) रोजगार आणि उत्पादन वाढल्यास, आकृती क्र. ५.१४ मध्ये अभ्यासल्यानुसार श्रमाची मागणी वाढेल व मजुरीचे दर वाढत जातील व एकूण पुरवठा वक्र उर्ध्वगामी होईल.

महागाई आणि बेरोजगारी यातील संबंध स्पष्ट करत असताना फिलीप वक्राच्या एकाबाजूस मजुरीच्या दरातील वाढ आहे तर बेरोजगारी दुसऱ्या बाजूस आहे.

बेरोजगारी - मजुरी - किंमत वाढ यांचा समतोल :

फिलीप वक्र हा फक्त मजुरीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यातील संबंध दाखवत नाहीत तर किंमत पातळी आणि बेरोजगारी यातील सहसंबंध देखील स्पष्ट करतो.

आकृती क्र. ५.१६



फिलीप वक्र महागाई आणि बेरोजगारी यांची सैधान्तिक रचना :

विशिष्ट महागाई दरावर विशिष्ट बेरोजगारीचा दर समान होणे याला समतोल असे म्हणतात. आकृती क्र. ५.१६ मध्ये डावीकडील 'य' अक्ष बेरोजगारीचा दर मोजतो व उजवीकडील 'य' अक्ष वार्षिक मजुरी दरातील वाढ दर्शवितो.

उदाहरण : आकृती क्र. ५.१६ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे २.५% बेरोजगारी (६.५% - ४%) २% (=५% - ३%) महागाई बरोबर समतोल साधते. यावरून असे दिसते की धोरण करते हे बेरोजगारी ६.५% वरून २.५% ने कमी करून ४% करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यासाठी त्यांना महागाईचा दर ३% वरून ५% करावा लागेल. उलट स्थिती मध्ये महागाई ५% वरून ३% पर्यंत कमी करण्याचे उद्दिष्ट असल्यास आपणास बेरोजगारी मधील वाढ (४% वरून ६.५%) स्वीकारावी लागेल.

उजव्या बाजूच्या 'य' अक्षावरून देखील आपणास समान निष्कर्ष काढता येईल.

फिलीप्स वक्र हा अल्पकालीन आहे. दीर्घ काळात फिलिप्स वक्र स्थलांतरीत होत राहतो. फिलिप्स वक्र हा १९६१ ते १९६९ या कालावधीसाठीच योग्य होता. कारण १९७० साली अर्थव्यवस्था फिलिप्स वक्रापेक्षा विपरीत होती. कारण अर्थव्यवस्था उच्च महागाई आणि उच्च बेरोजगारी यामुळे त्रस्त होती. परिणामी अर्थव्यवस्थेचा विकास दर कमी होतो. उच्च बेरोजगारी आणि उच्च महागाई या स्थितीस यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास मंदावतो यास "स्थब्धता" असे म्हणतात.

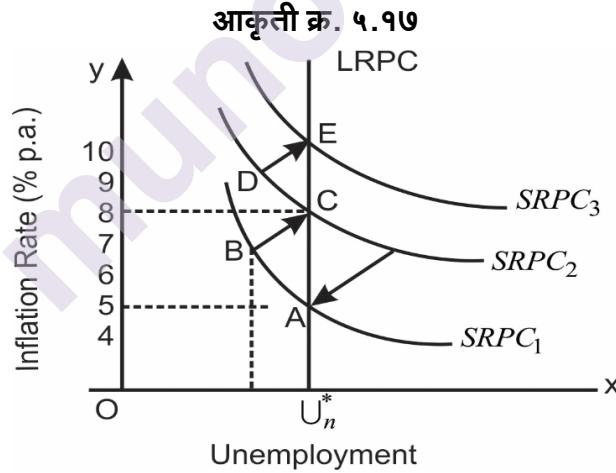
म्हणूनच असा निष्कर्ष काढला जातो की दीर्घकाळ महागाई आणि बेरोजगारी यांच्यात कोणताही संबंध नाही किंवा असेल तर कमकुवत संबंध आहे.

५.११ दीर्घ कालीन फिलीप वक्र (LONG-RUN PHILLIP CURVE)

फ्राईडमन यांचा नैसर्गिक बेरोजगारी दराचा सिद्धांत :

मिल्टन फ्राईडमन यांनी अल्पावधीच्या फिलिप्स वक्राचा तर्क स्थूल अर्थशास्त्राच्या सिद्धांतामध्ये समायोजित केला आणि आवर्तनाचे स्पष्टीकरण दिले. फिलिप्स वक्र प्रक्रियेत त्याने दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र तयार केले. त्यांच्या अभ्यासानुसार त्यांचा असा विश्वास आहे की दीर्घ कालावधीत महागाईचा दर कितीही असला तरी बेरोजगारीचा दर एकच असतो. बेकारीच्या या दराला “बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर” म्हणतात. “बेरोजगारीचा वेग न वाढवणारा महागाई दर” असेही म्हणतात.

नैसर्गिक बेरोजगारीचा दर Natural rate of unemployment (NAIRU) ही अशी स्थिती आहे जिथे उत्पादन संभाव्य पातळीशी सुसंगत असतानाही बेरोजगारी अस्तित्वात आहे. फ्राईडमन असा युक्तिवाद आहे की सरकारच्या विस्तारित आर्थिक आणि वित्तीय धोरणांच्या माध्यमातून नैसर्गिक बेरोजगारी कायमची काढून टाकता येणार नाही. विस्तार धोरण केवळ महागाई वाढीस कारणीभूत ठरेल आणि फिलिप्स वक्र वरती सरकेल व उच्च बेरोजगारी दर्शवेल व शेवटी फिलिप्स वक्र सरळ उभी रेषा बनेल.



आकृती क्र. ५.१७ नुसार फ्राईडमन यांचा दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र ‘क्ष’ अक्षावर बेरोजगारीचा दर टक्केवारी मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. तर ‘य’ अक्षावर महागाईचा दर टक्केवारी मध्ये दर्शविण्यात आला आहे. विविध बेरोजगारी आणि महागाई दरावर $SRPC_1, SRPC_2, SRPC_3$ हे अल्पकालीन फिलिप्स वक्र आहेत. समजा अर्थव्यवस्था बिंदू A वर कार्यरत असताना बेरोजगारी U_n^* आणि महागाईचा दर π इतका आहे, हे दर उत्पादनाच्या संभाव्य पातळीशी सुसंगत आहेत. जर धोरण कर्त्यांनी बेरोजगारी कमी करण्याचे ठरवले तर ते विस्तार धोरण स्वीकारतील. आकृती क्र. ५.१७ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अर्थव्यवस्था संभाव्य उत्पादनाच्या पातळीवर असेल तर किंमत वाढ मजुराचे वास्तव उत्पन्न कमी होण्यास कारणीभूत

ठरेल. ज्यामुळे उत्पादन अधिक श्रमाची मागणी करतील परिणामी बेरोजगारी कमी होऊन रोजगार पातळी वाढेल. म्हणून वाढती किंमत आणि कमी होणारी बेरोजगारी यांचा समतोल बिंदू A पासून बदलून बिंदू B होईल. अल्पकालीन फिलिप्स वक्र $SRPC_1$ पाहावा. जर बेरोजगारी U_n^* पासून U पर्यंत खाली आणल्यास असे होईल. पण नैसर्गिक दराच्या खाली बेरोजगारी आणावयाची झाल्यास हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा वास्तव मजुरीचा दर कमी होईल. चालू वेतन आणि किंमत वाढ होण्यासाठी काही कालावधीची (मंदण कालावधी - time lag) गरज असते. हा कालावधी महागाई दरात अल्प वाढ झाल्यामुळे आवश्यक असतो.

पण पुढे उच्च महागाई वाढ होण्यास सुरुवात होते व भाववादीमुळे लोक अधिक वेतनाची मागणी करतात.

मजुर जास्त वेतनासाठी वाटाघाटी सुरु करतील, या सौदेबाजीचा परिणाम वास्तव वेतन वाढण्यात होईल. वाढलेले वास्तव वेतन मजुरांची मागणी कमी करेल. ज्यामुळे श्रम बाजाराचा समतोल उच्च स्तराकडे म्हणजेच बिंदू C कडे सरकेल. बिंदू B पासून बिंदू C पर्यंतची वाढ बेरोजगारी आणि महागाई यांच्या मध्ये वाढ होत असल्याचे दर्शविते. परिणामी $SRPC_1$ हा स्थलांतरित होऊन $SRPC_2$ होईल व बेरोजगारीचा दर वाढून नैसर्गिक स्थरावर U_n^* स्थिर होईल. महागाईचा दर π पासून π_2 होईल. यापुढे जर बेरोजगारी कमी करण्यासाठी प्रयत्न झाल्यास अशीच परिस्थिती पुढे उद्भवेल व बिंदू C पासून बिंदू D पर्यंतची वाढ बेरोजगारी आणि महागाई यांच्या मध्ये होईल व तशीच पुढे बिंदू D पासून बिंदू E मध्ये सुद्धा अशीच वाढ होईल. विस्ताराचे धोरण वापरून नैसर्गिक बेरोजगारीचा दर कमी करण्याच्या प्रयत्नामुळे फिलिप्स वक्र वरतीच सरकत राहिल आणि नैसर्गिक बेरोजगारीचा दर आहे तिथेच राहिल. जेव्हा आपण दीर्घ कालावधीमध्ये फिलिप्स वक्र आणि त्याचे वरच्या दिशेने होणारे स्थलांतर अभ्यासतो. तेव्हा आपणास समतोल बिंदू वरच्या दिशेने सरकत असल्याचे आढळते. A पासून C पुढे E जे अल्पकालीन फिलिप्स वक्रावर आहेत व आपण हे बिंदू जोडतो. A, C आणि E तेव्हा आपणास एक सरळ उभी रेष मिळते जिला आपण फ्राईडमन यांचा दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र असे संबोधतो.

५.१२ दीर्घ कालीन फिलीप वक्र आणि तर्कसंगत अपेक्षा

तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांत हा नाव सनातनवादी सिद्धांत म्हणून देखील लोकप्रिय आहे. तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांतानुसार चालू वेतन आणि किंमत पातळी यांच्या समायोजनामध्ये कोणतेही अंतर नाही. तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांत हा पुढील दोन गृहीतकांवर आधारित आहे.

- १) कामगार आणि उत्पादन हे तर्कसंगत विचार करतात त्यांना अर्थव्यवस्थेची संपूर्ण जाण आहे. त्यामुळे सरकारी धोरणाचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम काय असेल याचा अंदाज ते उपलब्ध माहितीच्या आधारे बांधू शकतात.
- २) मजुरी आणि वस्तूची किंमत हे जास्त लवचिक असतात त्यामुळे ते त्वरित बदलतात. नवीन माहिती बाजारात द्रुतगतीने फिरते व याचा परिणाम मागणी व पुरवठा वक्रावर दिसून येतो. अशाप्रकारे नवीन समतोल किंमती, नवीन आर्थिक घटना आणि धोरणांमध्ये समायोजित होतात. सरकारच्या सुलभ आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणून एकूण मागणी किंवा खर्चामध्ये

झालेली वाढ बेरोजगारी कमी करण्यात अपयशी ठरेल आणि केवळ महागाई वाढीस कारणीभूत ठरेल. तर्कसंगत वर्तनामुळे दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र संभाव्य राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या स्तरावर अनुलंब सरळ रेषा असतो जसे की आकृती क्र. ५.१७ मधील दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र.

५.१३ सारांश (CONCLUSION)

वरील विवेचनातून असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की बेरोजगारीचा दर त्याच्या नैसर्गिक दराच्या जवळ ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. परंतु काही अर्थशास्त्रज्ञ टीका करतात आणि अशी शिफारस करतात की बेकारीचा नैसर्गिक दर स्वतःच एक अस्पष्ट संकल्पना आहे. अर्थव्यवस्थेत इष्टतम पातळीची देखील अशीच अस्पष्ट संकल्पना आहे. म्हणून आपण महागाईशी सामना करण्यास किंवा तो कसा करता येईल हे शिकण्यास सुरुवात करणे गरजेचे आहे.

५.१४ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) एकत्रित मागणीची संकल्पना समजावून सांगा.
- २) एकत्रित मागणी वक्र कसे निर्माण होतो ?
- ३) एकत्रित मागणी वक्राचा उतार खालच्या दिशेने का असतो ?
- ४) अल्पकालीन पुरवठा वक्र समजावून सांगा.
- ५) दीर्घकालीन पुरवठा वक्र आकृतीद्वारे स्पष्ट करा.
- ६) स्थूल अर्थशास्त्रीय समतोल प्रतीमानाच्या मदतीने समजावून सांगा.
- ७) अल्पकालीन फिलिप्स वक्र स्पष्ट करा.
- ८) दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र स्पष्ट करा.
- ९) दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र आणि तर्कसंगत अपेक्षा स्पष्ट करा.

५.१५ संदर्भसूची (REFERENCES)

- AHUJA D. (2009), Macroeconomics Theory and Policy, New Delhi - 110055 : S. Chand and Company Ltd.
- Blanchard (2000), Macroeconomics 2nd Edition, ed. Prentice Hall : Olivier.
- Dwivedi, D. N. (2008), Macroeconomics Theory and Policy, New Delhi 110063 : Tata McGraw - Hills.
- Mankiew, N.G. (2005), Macroeconomics, New York, NY 10010 : Worth Publishers.





खुली अर्थव्यवस्था : संज्ञा आणि संकल्पना

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ व्याख्या व संकल्पना
 - ६.२.१ व्यापार शेष
 - ६.२.२ व्यवहार शेष
 - ६.३.३ भांडवलाची गतिकक्षमता
 - ६.२.४ स्वयंचलीत समायोजन
- ६.३ सारांश
- ६.४ शब्दकोष
- ६.५ स्वाध्याय / प्रश्न
- ६.६ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- खुल्या अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेणे.
- व्यापारशेष व व्यवहारशेष या महत्त्वाच्या संकल्पनांचा अर्थ समजून घेवून त्यातील भेद अभ्यासणे.
- भांडवलाची गतिकक्षमता तसेच स्वयंचलीत समायोजन या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सनातनवाद्यांच्या मुक्त व्यापार धोरणाच्या विचारांमध्ये आपणास खुली अर्थव्यवस्था दिसून येते. विभिन्न वस्तूसेवांची आयात-निर्यात तसेच श्रमिक, व्यावसायिक व उद्योजक इ. चे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणारे सहज स्थलांतर खुल्या अर्थव्यवस्थेत अपेक्षित आहे. सुरुवातीला समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचा अभ्यास अंतर्गत अर्थव्यवस्था डोळ्यांसमोर ठेवून करण्यात आला. देशाचे उर्वरित जगाशी संबंध नसतात किंबहुना असले तरी ते अत्यंत मर्यादित असतात असे

गृहीत धरून उपभोग, बचत, गुंतवणूक, भाववाढ इ. घटकांचे विश्लेषण केले गेल. मात्र अलिकडच्या कालावधीत जागतिक अर्थकारणात अमुलाग्र बदल झाले आहेत. १९७०-८० च्या दशकात आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये २०% वाढ झाल्याचे दिसून येते. विकसित देशांच्या बरोबरीने विकसनशील देशांच्या आयात-निर्यातीमध्ये वाढ झाली आहे. १९९१ नंतरच्या कालावधीत जागतिकीकरण आणि उदारीकरण यांचा अनेक देशांनी स्विकार केल्यानंतर जग जवळ येण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अत्यंत जलदगतीने वाढ झाली आहे. एका देशातील वस्तू सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, श्रमिक, उद्योजक यांचे दुसऱ्या देशात जाणे सहज शक्य झाले. पर्यायाने अविकसित तसेच विकसनशील देशात परकीय भांडवलाचा ओघ पूर्वीपेक्षा कित्येक पटीने वाढला. जागतिकीकरणापासून अलिप्त राहिलेल्या देशांपेक्षा ज्या देशांनी खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला अशा विकसनशील देशांचा विकास जलद गतीने झाला. परिणामी आज जगातील बहुतेक देशांनी स्विकार केल्याचे दिसून येते. खुल्या अर्थव्यवस्थेशी संबंधीत व्यापारतोल, व्यवहारतोल, भांडवलाची गतिक्षमता, स्वयंचलित समायोजन इ. घटकांचा आपण या प्रकरणात अभ्यास करणार आहोत.

६.२ व्याख्या व संकल्पना (DEFINITIONS AND CONCEPTS)

खुल्या अर्थव्यवस्थेशी संबंधित व्यापारशेष (Trade Balance), व्यवहारशेष (Balance of Payments), भांडवलाची गतिक्षमता (Capital Mobility) आणि स्वयंचलित समायोजन (Automatic Adjustment) या अत्यंत महत्त्वपूर्ण संकल्पनांचा अर्थ आणि त्यांच्याशी संबंधित इतर घटकांचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

६.२.१ व्यापारशेष (The Trade Balance) :

“विशिष्ट कालखंडात दोन देशातील दृश्य वस्तूंच्या आयात व निर्यातीचे मूल्य दर्शविणारे पत्रक म्हणजे व्यापारशेष होय.” व्यापारशेषात राष्ट्राच्या आयात व निर्यातीमध्ये समाविष्ट असलेल्या केवळ दृश्य (डोळ्यांनी दिसणाऱ्या - Visible) वस्तूंच्या मूल्यांचा विचार केला जातो. व्यापारशेषातील विशिष्ट कालावधी हा सामान्यतः एका वर्षाचा असतो.

व्यापारशेष हा संतुलित, अनुकूल किंवा प्रतिकूल स्वरूपाचा असू शकतो. देशाचे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील स्थितीचे चित्रण व्यापारशेषात केलेले असते. दृश्य वस्तूंच्या आयात व निर्यात मूल्यांवरून आपणास व्यापारशेष समतोलात आहे, अनुकूल आहे की प्रतिकूल आहे याची कल्पना येते. विशिष्ट कालावधीत देशाने आयात केलेल्या वस्तूंचे मूल्य व देशातून निर्यात होणाऱ्या दृश्य वस्तूंचे मूल्य जर समान असेल तर व्यापारशेष (Balance of Trade) हा समतोलात असतो. जर आयात केल्या जाणाऱ्या दृश्य वस्तूंचे मूल्य हे निर्यात होणाऱ्या दृश्य वस्तूंच्या मूल्यापेक्षा जास्त असेल तर व्यापारशेष प्रतिकूल असतो. याउलट जर आयात केल्या जाणाऱ्या दृश्य वस्तूंचे मूल्य निर्यात होणाऱ्या दृश्य वस्तूंच्या मूल्यापेक्षा कमी असेल तर अशा परिस्थितीत व्यापारशेष हा अनुकूल असतो. अर्थात,

- १) दृश्य वस्तूंचा निर्यातीचे एकूण मूल्य = दृश्य वस्तूंच्या आयातीचे एकूण मूल्य : संतुलित व्यापारशेष
- २) दृश्य वस्तूंच्या निर्यातीचे एकूण मूल्य > दृश्य वस्तूंच्या आयातीचे एकूण मूल्य : आधिक्याचा व्यापारशेष.

३) दृश्य वस्तूंच्या निर्यातीचे एकूण मूल्य < दृश्य वस्तूंच्या आयातीचे एकूण मूल्य : तुटीचा व्यापारशेष

व्यापारशेषातील समतोल, आधिक्य तसेच तुट आपणास काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

अ) संतुलित व्यापारशेष :

संतुलित व्यापारशेषात दोन देशांमध्ये होणाऱ्या दृश्य वस्तूंच्या आयात व निर्यातीचे मूल्य समान असते. पुढील तक्त्याद्वारे आपणास हे स्पष्ट करता येईल.

देश	दृश्य वस्तूंच्या निर्यातीचे एकूण मूल्य	दृश्य वस्तूंच्या आयातीचे एकूण मूल्य	व्यापारशेष
भारत	१०,००० कोटी रु.	१०,००० कोटी रु.	आयात मूल्य = निर्यात मूल्य
अमेरिका	१०,००० कोटी रु.	१०,००० कोटी रु.	आयात मूल्य = निर्यात मूल्य संतुलीत व्यवहारशेष

वरील तक्त्यामध्ये संतुलित व्यापार शेषाची स्थिती दर्शविली आहे. विवेचनाच्या सोयीकरिता दोन देशांमध्ये होणारा आंतरराष्ट्रीय व्यापार दर्शविला आहे. दोन देशांमध्ये व्यापार असताना एका देशाची निर्यात ही दुसऱ्या देशाची आयात असते. तर एका देशाची आयात ही दुसऱ्या देशाची निर्यात असते. तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे दोन्ही देशांचे आयात मूल्य व निर्यात मूल्य हे समान आहे. आयात मूल्य = निर्यात मूल्य अशी स्थिती असल्याने दोन्ही देशांचा व्यापारशेष हा संतुलित असल्याचे समजते.

ब) प्रतिकूल व अनुकूल व्यापारशेष :

प्रतिकूल व्यापारशेषात निर्यात मूल्यापेक्षा आयातमूल्य जास्त असते. दोन देशात होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात समजा एका देशाचे निर्यात मूल्य जास्त आहे. त्याचवेळी दुसऱ्या देशाचे तेवढ्याच प्रमाणात आयात मूल्य जास्त असते. म्हणजेच दोन देशांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात एका देशाच्या व्यापारशेषातील आधिक्य हे दुसऱ्या देशाच्या व्यापारशेषातील तुटीएवढे असते. अनुकूल व्यापारशेषात निर्यात मूल्य हे आयात मूल्यापेक्षा जास्त असते. म्हणजेच एका देशाच्या व्यापारशेषातील तुट ही दुसऱ्या देशाच्या व्यापारशेषातील आधिक्याएवढी असते.

देश	दृश्य वस्तूंच्या निर्यातीचे एकूण मूल्य	दृश्य वस्तूंच्या आयातीचे एकूण मूल्य	व्यापारशेष
भारत	१०,००० कोटी रु.	१२,००० कोटी रु.	निर्यात मूल्य < आयात मूल्य
अमेरिका	१२,००० कोटी रु.	१०,००० कोटी रु.	निर्यात मूल्य > आयात मूल्य भारत = प्रतिकूल व्यापारशेष अमेरिका = अनुकूल व्यापारशेष

वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे भारताचा व्यापारशेष हा प्रतिकूल किंवा तुटीचा व्यापारशेष आहे. कारण भारताने निर्यात केलेल्या दृश्य वस्तूंचे निर्यात मूल्य हे भारताने आयात केलेल्या दृश्य वस्तूंच्या आयात मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणजेच निर्यात मूल्य < आयात मूल्य. त्याचवेळी अमेरिकेचा व्यापारशेष हा आधिक्याचा किंवा अनुकूल असल्याचे दिसून येते. कारण अमेरिकेत भारताला निर्यात केलेल्या दृश्य वस्तूंचे निर्यात मूल्य हे अमेरिकेने भारताकडून आयात केलेल्या दृश्य वस्तूंच्या आयात मूल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच निर्यात मूल्य > आयात मूल्य.

व्यापारशेष संकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाची असली तरी या संकल्पनेतून दोन देशांच्यामध्ये होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची संपूर्ण कल्पना येत नाही. कारण व्यापारशेषामध्ये दोन अथवा च्यापेक्षा जास्त देशांमध्ये होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामधील केवळ दृश्य वस्तूंच्या आयात व निर्यात मुल्याचा हिशेब केला जातो. दोन देशांमध्ये आयात आणि निर्यात होणाऱ्या अदृश्य वस्तू-सेवांच्या आयात व निर्यात मूल्यांचा यामध्ये समावेश होत नाही. प्रत्यक्षात मात्र दोन देशांमध्ये होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये अनेक प्रकारच्या दृश्य आणि अदृश्य वस्तू सेवांचा समावेश असतो. तेव्हा दोन देशांतील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची वास्तविक स्थिती समजण्यासाठी आपणास व्यवहारशेष ही संकल्पना अभ्यासावी लागेल.

६.२.२ व्यवहारशेष (Balance of Payments) :

कोणत्याही देशाचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील वित्तीय व्यवहार समजण्यासाठी व्यवहारशेष हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. सरकारला राजकोषीय धोरण, वित्तीय धोरण, आयात-निर्याती विषयक धोरण तसेच यांसारख्या काही आर्थिक धोरणांची आखणी करण्यासाठी व्यवहारशेष ही संकल्पना उपयुक्त ठरते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि विनिमयासंबंधीचे धोरण व्यवहारशेष या संकल्पनेशिवाय आखले जाऊ शकत नाही. एका विशिष्ट कालखंडातील (सामान्यतः एक वर्षातील) देशातील दृश्य व अदृश्य वस्तू-सेवांच्या आयात-निर्यातीचे मूल्य व्यवहारशेषाद्वारे मोजले जाते. व्यापारशेषामध्ये केवळ दृश्य वस्तू-सेवांच्या आयात व निर्यातीचे मूल्य मोजले जात असल्याने देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयक परिस्थितीची खरी कल्पना येत नाही. देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची खरी कल्पना येण्यासाठी आपणास व्यवहारशेष मार्गदर्शक ठरतो कारण व्यवहारशेषात दृश्य व अदृश्य अशा दोन्ही प्रकारच्या वस्तू व सेवांचे आयात व निर्यात मूल्य मोजले जाते.

६.२.२.१ व्यवहारशेषाची संकल्पना (Concept of Balance of Payments) :

प्रा. किंडलबर्जर यांच्या मते, “विचारधीन असणाऱ्या देशातील नागरिक आणि उर्वरित विश्वातील नागरिक यांच्यातील सर्व आर्थिक व्यवहारांची विशिष्ट कालावधीसाठीची पद्धतशीरपणे केलेली मांडणी म्हणजेच व्यवहारशेष होय.”

“The Balance of Payments refers to the systematised record of all economic transactions between the residents of a reporting country and the residents of the rest of the world during a given time period.”

- Prof. Kindleberger

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने केलेल्या व्याख्येनुसार “विशिष्ट कालावधीत पुढील बाबींचे सांख्यिकीय स्वरूपाचे वर्णन म्हणजेच व्यवहारशेष होय.”

- अ) एका देशाची अर्थव्यवस्था आणि उर्वरित जगातील वस्तू व सेवांचे व्यवहार व उत्पन्न
ब) देशाची इतर देशांच्या संदर्भात बदलणारी ऐवज आणि देयता होय.

अर्थात, विशिष्ट कालखंडात दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांच्या आयात-निर्यातीचे मूल्य दर्शविणारे पत्रक म्हणजेच व्यवहारतोल होय. व्यवहारशेष हे पद्धतशीरपणे मांडलेले व्यवहार खाते असते. व्यवहारशेष साधारणतः एका वर्षाचा कालावधी गृहीत धरतो. व्यवहारशेषातील दृश्य वस्तू व सेवांच्या आयात निर्यात मूल्यांची नोंद जकात कचेरीत (Custom Office) केली जाते. याऊलट जहाज वाहतूक, विमा, विद्यार्थी व प्रवासी यांच्यावर विदेशात होणारा खर्च, व्याज, कर्ज इ. ना अदृश्य बाबी म्हणतात. याची नोंद जकात कचेरीत होत नाही.

६.२.२.२ व्यवहारशेषात समाविष्ट असणाऱ्या प्रमुख बाबी :

एखाद्या देशाच्या व्यवहारशेषात जमेच्या (Credit) व खर्चाच्या (Debit) खालील प्रमुख बाबी समाविष्ट असतात.

	अ. जमा बाजू (Credit)	ब. खर्च बाजू (Debit)
१.	देशातून निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांचे मूल्य	देशाने आयात केलेल्या वस्तू व सेवांचे मूल्य
२.	देशाने निर्यात केलेल्या सोन्याचे मूल्य	देशाने आयात केलेल्या सोन्याचे मूल्य
३.	परकिय प्रवाशांद्वारे देशात केला जाणारा खर्च	देशातील प्रवाशांनी विदेशात केलेला खर्च
४.	विदेशातून देशाला मिळणाऱ्या देणग्या	देशाने इतर देशांना दिलेल्या देणग्या
५.	देशातील लोकांनी विदेशात गुंतविलेल्या भांडवलावरील व्याज	देशात विदेशकांनी गुंतविलेल्या भांडवलावर द्यावा लागणारा व्याज
६.	देशाने विदेशातून उभे केलेले अल्प व दीर्घ मुदतीचे कर्ज	देशाने विदेशात दिलेले अल्प व दीर्घ मुदतीचे कर्ज
७.	विदेशातून कर्जाच्या परतफेड साठी आलेली रक्कम	देशाने विदेशातून घेतलेल्या कर्जाची केलेली परतफेड रक्कम
८.	देशाला परकियांकडून मिळणारे भांडवलावरील व्याज, युद्ध खंडणी इ. रक्कम	देशाला परकियांना द्यावा लागणारा भांडवलावरील व्याज, युद्ध खंडणी इ. रक्कम

६.२.२.३ व्यवहारशेषाची संरचना (Structure of BOP) :

व्यवहारशेष एक तांत्रिक संकल्पना असून तिचे योग्य आकलन होण्यासाठी व्यवहारशेषाची संरचना लक्षात घ्यावी लागेल. व्यवहारशेषात समाविष्ट होणाऱ्या सर्व बाबींची पुढील प्रमुख पाच भागात वर्गवारी करण्यात येते.

- १) चालू खाते (Current Account)
- २) भांडवली खाते (Capital Account)
- ३) ऐकेरी हस्तांतरण खाते (Unilateral Transfer Account)
- ४) सुवर्ण (Gold)
- ५) चूक आणि भूल (Errors and Omissions)

१) चालू खाते (Current Account) :

चालू खात्यामध्ये देशाचे सर्व वास्तव व्यवहार नोंदविले जातात. अशा व्यवहारातून देशाला एकतर प्राप्ती होते किंवा देण्यात वाढ होते. देशाला झालेली प्राप्ती जमा बाजूस (+) तर देण्यातील वाढ खर्च बाजूस (-) चिन्हासह मांडली जाते. चालू खात्याची विभागणी व्यापार खाते (Trade Account) व सेवा व्यवहार खाते (Invisible Account) अशा प्रकारे केली जाते.

व्यापार खात्यात देशातून आयात-निर्यात आलेले वस्तूचे मूल्य नोंदविले जाते. निर्यात मूल्य जमा बाजूस तर आयात मूल्य खर्च बाजूस नोंदविले जाते.

सेवा व्यवहार खात्यामध्ये सर्व प्रकारच्या सेवांच्या देण्या-घेण्याच्या व्यवहाराची नोंद असते. जर देशाच्या जहाज वाहतूक, बँकिंग, विमा इ. सेवा अन्य देशानी वापरल्या तर त्यातून आपणास उत्पन्न निर्माण होते व असे व्यवहार जमा बाजूस नोंदविले जातात. याऊलट जर अन्य देशांच्या जहाज वाहतूक, बँकिंग, विमा इ. सेवांचा वापर देशाने केल्यास देणे रक्कम वाढीस लागते. असे व्यवहार खर्चाच्या बाजूस मांडले जातात.

२) भांडवली खाते (Capital Account) :

भांडवली खाते हे व्यवहारशेष्ठील दूसरे अत्यंत महत्त्वाचे खाते आहे. भांडवली खात्यामध्ये प्रामुख्याने भांडवली व्यवहारांची नोंद केली जाते. एका देशातील लोकांचे दुसऱ्या देशातील लोकांसोबत विशिष्ट काळात जे वित्तीय अथवा भांडवली व्यवहार करतात त्यांची नोंद भांडवली खात्यात केली जाते. अशा व्यवहारांमुळे देशाच्या भांडवली ऐवज (Assets) आणि भांडवली देयता (Liabilities) यात बदल होत असतात. भांडवली खात्याची विभागणी साधारणतः दोन प्रकारात होते. जसे,

अ) खाजगी भांडवली खाते : यात व्यापारी बँका, उद्योग संस्था यांच्याकडील खाजगी शिल्लकीचा समावेश होतो. याचे अल्पकालीन खाजगी भांडवली व्यवहार व दीर्घकालीन खाजगी भांडवली व्यवहार असे दोन प्रकार पडतात.

ब) शासकीय भांडवली खाते : यात सरकारी भांडवली ऐवज आणि भांडवली देयता यात बदल घडवून आणणाऱ्या व्यवहारांची नोंद केली जाते.

३) ऐकेरी हस्तांतरण खाते (Unilateral Transfer Account) :

या खात्यात प्रामुख्याने एकाच बाजूकडून होणाऱ्या हस्तांतरणाच्या व्यवहारांची नोंद होते. उदा. देणगी, खाजगी देणी, शासकीय अनुदान, अल्पकालीन मदत इ. जर विदेशातून रक्कम

मिळत असतील तर त्याची नोंद जमा बाजूस आणि जर आपल्या देशातून अशा रक्कमा अन्य देशात जात असतील तर त्याची नोंद खर्च बाजूस केली जाते.

४) सुवर्ण (Gold) :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देशाचे होणारे सुवर्ण व्यवहार महत्त्वाचे मानले जातात. त्याची नोंद स्वतंत्रपणे करण्यात येते. विभिन्न देशांमध्ये सोन्याच्या किंमतीत फरक झाल्यास सुवर्णाची हालचाल सुरु होते. सुवर्णाच्या आयात-निर्यात मूल्याचे देशाच्या मुद्रा निधीवर व अंतर्गत पुरवठ्यावरही परिणाम होतो.

५) चूक आणि भूल (Errors and Omissions) :

व्यापारी माल व सुवर्ण यांच्या आयात-निर्यातीचे आकडे सीमा शुल्क विभागाकडून सामान्यतः बिनचूकपणे प्राप्त होतात. परंतु अल्पकालीन भांडवलाच्या हालचालींची विश्वसनीय माहिती / आकडेवारी प्राप्त होण्यात अडचणी निर्माण होत असल्याने शोधन शेषाच्या दोन्ही बाजू समान येण्याची शक्यता फार कमी असते. अशा वेळी चूक-भूल या शीर्षकाखाली काही रक्कमा दाखविल्यामुळे शोधनशेषाच्या दोन्ही बाजू समान होतात. असे असले तरी शोधनशेषाचे मूलभूत संतुलन त्यावर मूळीच अवलंबून नसते.

३.२.२.४ शोधनशेष नेहमी समतोलाला असतो :

शोधनशेष / व्यवहारशेष हा नेहमी समतोलाला असतो. याचा अर्थ व्यवहारशेषातील समानता ही हिशेबी समानता असते. ती वास्तविक समानता नसते. याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

व्यवहारशेषात एखाद्या देशाने परकीय देशांसोबत केलेल्या सर्व व्यवहारांची नोंद ठेवली जाते. देशाने केलेले काही विदेशी व्यवहार हे देशाला उत्पन्न मिळवून देणारे असतात. त्याची नोंद व्यवहारशेषाच्या जमा बाजूस केली जाते. तर काही विदेशी व्यवहारामुळे देशाला देणे असते. असे व्यवहार व्यवहारशेषाच्या खर्च बाजूत मांडले जातात. जमा बाजूपेक्षा खर्च बाजू जास्त असल्यास अर्थात प्राप्ती पेक्षा खर्चापेक्षा कमी असल्यास व्यवहारशेषात तुट निर्माण होते याऊलट स्थितीत व्यवहारशेषात वाढावा निर्माण होतो. अर्थात,

$$+^{\vee} BOP = R > P \text{ तर}$$

$$-^{\vee} BOP = R < P$$

वरील दोन्ही स्थितीत व्यवहारशेषात असमतोल दिसून येतो. परंतु व्यवहारशेष मांडण्याचा दृष्टीरूपी व्यवहार नोंदणी पद्धतीमुळे व्यवहारशेष सतत समतोलाला ठेवला जातो. याप्रमाणे जर व्यवहारशेषाच्या चालू खात्यावर काही तुट अथवा शिल्लक असेल तर भांडवली खात्यावर अगदी तितक्याच रक्कमेची शिल्लक अगर तुट दर्शविली जाते. परिणामी व्यवहारशेषातील एकूण जमा व एकूण खर्च एकसारखे होतात. त्यामुळे व्यवहारशेषात समतोल साधला जातो.

व्यवहारशेषाच्या दोन्ही बाजू समान का असतात हे समजण्याकरीता हिशेबी व्यवहारशेष व वास्तविक व्यवहारशेष या दोन संकल्पना लक्षात घ्याव्या लागतात. या दोन संकल्पनामधील फरक एका काल्पनिक उदाहरणाच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे समजून घेता येईल.

समजा एका व्यक्तीचे उत्पन्न २५,००० रु. आहे मात्र त्या व्यक्तीचा खर्च २८,००० रु. झालेला आहे. म्हणजेच त्या व्यक्तीच्या अंदाजपत्रकात ३,००० रु. ची तुट निर्माण झाली आहे. ही तुट भरून काढण्याकरिता व्यक्ती आपल्या बचतीमधून ३,००० रु. ची उचल घेईल किंवा ३,००० रु. चे कर्ज घेईल. यावरून पुढील प्रमाणे अंदाजपत्रक तयार करता येईल.

व्यक्तीचे अंदाजपत्रक (अ)

उत्पन्न (जमा)	खर्च (नावे)
२५,००० रु.	२८,००० रु.

तुट = ३,००० रु.

समजा ही तुट भरून काढण्याकरिता त्या व्यक्तीने ३,००० रु. चे कर्ज काढले. आता,

व्यक्तीचे अंदाजपत्रक (ब)

उत्पन्न (जमा)	खर्च (नावे)
२५,००० रु.	२८,००० रु.
कर्ज ३,००० रु.
२८,००० रु.	२८,००० रु.

अंदाजपत्रक (ब) हे हिशेबी अंदाजपत्रक आहे. ज्यात जमा व खर्च बाजू दोन्ही समान दाखविल्या आहेत. यावरून व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती संतुलित असल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात, व्यवहारशेषात चालू खात्यावर तुट अथवा शिल्लक असेल तर तितक्याच रक्कमेची शिल्लक अगर तुट भांडवली खात्यावर दाखवून व्यवहारशेषात समतोल दर्शविला जातो. यावरून स्पष्ट होते की व्यवहारशेष नेहमी संतुलनावस्थेमध्ये असतो, याचा अर्थ व्यवहारशेषाची समानता हिशेबी समानता असते वास्तविक समानता नसते.

६.२.२.५ शोधनशेष असमतोलाचे प्रकार (Types of Disequilibrium in the Balance of Payment) :

प्रा. किंडलबर्जर यांनी व्यवहारशेषातील असमतोलाचे साधारणतः प्रमुख तीन प्रकार सांगितले आहेत.

- १) चक्रिय असमतोल (Cyclical Disequilibrium)
- २) संरचनात्मक असंतुलन (Structural Disequilibrium)
- ३) प्रदीर्घकालीन असमतोल (Secular Disequilibrium)

१) चक्रिय असमतोल (Cyclical Disequilibrium) :

देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये निर्माण होणाऱ्या तेजी, मंदीच्या चक्रामुळे व्यवहारशेषामध्ये जो असमतोल निर्माण होतो, त्यास चक्रिय असमतोल असे म्हणतात, तेजी-मंदीची तिघ्रता ही वेगवेगळ्या देशामध्ये वेगवेगळी असते. त्याचा विपरित परिणाम आयात व निर्यात मूल्यावर होताना दिसून येतो. आयातीसाठी असणाऱ्या मागणीच्या उत्पन्न व किंमत लवचिकतेत सतत बदल

झाल्यानेही व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो. व्यापारचक्रातील बदलांचा देशाच्या रोजगार, उत्पन्न, गुंतवणूक, किंमत, मागणी, पुरवठा अशा घटकांवर विपरित परिणाम होतो व या सर्व बाबींचा एकत्रित परिणाम देशाच्या आयात मूल्य व निर्यात मूल्यावर होऊन व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

२) संरचनात्मक असंतुलन (Structural Disequilibrium) :

संरचनात्मक बदलामध्ये लोकांच्या आवडी-निवडी, फॅशन, बदलणाऱ्या सवयी, तसेच उत्पादन होणारा सातत्याने बदल, पर्यायी वस्तूंचा बाजारपेठेत प्रवेश इ. घटकांमधील बदलांचा समावेश होतो. या सर्व संरचनात्मक बदलांमुळे देशाच्या वस्तू-सेवांच्या आयात व निर्यातीमध्ये बदल होतो. देशातील बदलते आर्थिक धोरण तसेच आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचे बदलते प्रवाह इ. मुळेही अर्थव्यवस्थेमध्ये संरचनात्मक बदल घडून येतात. मुख्यतः विकसनशील देशामध्ये संरचनात्मक बदलांमुळे व्यवहारशेषामध्ये असमतोल निर्माण होताना जास्त प्रमाणात दिसून येतो. अशा संरचनात्मक बदलांमुळे आयात मूल्य व निर्यातमूल्य यात बदल होवून व्यवहार तोलामध्ये असमतोल निर्माण होतो.

३) प्रदीर्घकालीन असमतोल (Secular Disequilibrium) :

व्यवहारतोलातील दीर्घकालीन असमतोलाचे अर्थव्यवस्थेवर अत्यंत घातक स्वरूपाचे विपरित परिणाम घडून येतात. विकसनशील देशामध्ये बचत व गुंतवणूक यांच्यामधील वाढत्या तफावतीमुळे अशा प्रकारच्या दीर्घकालीन व्यवहारशेषातील असमतोल निर्माण होताना दिसून येतो. देशातील लोकांची बचत कमी होत असेल तर अशा देशातील लोकांची खरेदी शक्ती वाढते. पर्यायाने वस्तूसेवांची मागणी वाढत असल्याने आयातीच्या प्रमाणात खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसून येते. आयात मूल्य हे देशाच्या निर्यात मूल्यापेक्षा जास्त असल्याने व्यवहारशेषात तुट निर्माण होवून असमतोल निर्माण होतो. आयात पर्यायीकरण, निर्यात वृद्धि, आयात कर, वाट यांसारखे उपाय करूनही बऱ्याच वेळा दीर्घकालीन व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होत नाही. काही वेळा जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी अशा प्रकारचा असमतोल दूर करण्यासाठी उपाय योजण्यासाठी देशावर सक्ती करते. दीर्घकालीन असमतोलाचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर अत्यंत विपरित परिणाम होताना दिसून येतात. अशा असमतोलाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विदेशी विनिमय साठ्यावरही प्रभाव पडतो.

व्यवहारशेषामध्ये निर्माण होणाऱ्या असमतोलाचे इतर प्रकार लक्षात घेताना प्रामुख्याने,

- १) अल्पकालीन असमतोल व
- २) मूलभूत असमतोल यांचा विचार करावा लागतो. व्यवहारशेषातील जो असमतोल प्रामुख्याने अस्थायी अथवा तात्पुरत्या स्वरूपाचा असतो, त्यास अल्पकालीन असमतोल म्हणतात. अल्पकाळात देशात येणारे अचानक संकटे, दुष्काळ, महापूर, आवर्षण, चक्रीवादळ यांसारखी नैसर्गिक संकटे यामुळे कृषीप्रधान देशांच्या व्यवहारशेषामध्ये अशा प्रकारच्या अल्पकालीन असमतोलाची स्थिती निर्माण होण्याची जास्त शक्यता असते. असा व्यवहारतोलातील असमतोल तात्पुरत्या स्वरूपाचा असला तरीही त्यावर त्वरीत उपाय योजणे अत्यंत गरजेचे असते. अन्यथा त्याचे रुपांतर दीर्घकालीन असमतोलात होवू शकते.

व्यवहारशेषातील मुलभूत असमतोल ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थेने मांडली आहे. एखाद्या देशामध्ये यंत्रसामुग्री, कच्चा माल, अन्नधान्य, जीवनावश्यक वस्तू व सेवा

यांची सातत्याने आयात वाढत असेल तर निर्यात मूल्यापेक्षा आयात मूल्य वाढून देशाच्या व्यवहार तोलामध्ये अशा प्रकारचा मुलभूत असमतोल निर्माण होतो. जेव्हा देशाची वाटचाल अविकसीत अर्थव्यवस्थेकडून विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडे व विकसनील अर्थव्यवस्थेकडून विकसित देशाकडे होते तेव्हा व्यवहारशेषात अशा प्रकारचा मुलभूत असमतोल निर्माण होतो.

६.२.२.६ शोधनशेष / व्यवहारशेषामध्ये निर्माण होणाऱ्या असमतोलाची कारणे (Causes of Disequilibrium in Balance of Payments) :

शोधनशेषामध्ये निर्माण होणाऱ्या असमतोलाच्या कारणांना तीन भागात विभागता येईल.

- १) नैसर्गिक कारणे (Natural Causes)
- २) आर्थिक कारणे (Economic Causes)
- ३) आर्थिकेतर कारणे (Non Economic Causes)

१) नैसर्गिक कारणे (Natural Causes) :

नैसर्गिक घटकातील बदलांच्या देशाच्या आयात व निर्यातीवर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम घडून येतो. पूर, आवर्षण, अतिवृष्टी, चक्रीवादळ, त्सुनामी इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे देशाच्या कृषि व उद्योग क्षेत्राच्या उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम घडून येतो. परिणामतः देशाच्या आयातीत वाढ होते व निर्यात घटते. निर्यातीत घट झाल्यामुळे व्यवहारशेषामध्ये घट घडून येते व व्यवहारशेषातील असमतोल वाढतो.

२) आर्थिक कारणे (Economic Causes) :

व्यवहारशेषात खालील आर्थिक कारणांमुळे असमतोल निर्माण होतो.

१) व्यापार चक्रे (Business Cycles) :

देशामध्ये निर्माण होणाऱ्या तेजी-मंदीच्या चक्रांमुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर बरेवाईट परिणाम होतात. तेजीच्या काळात लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारते. अर्थात लोकांच्या हातात पैसा आल्याने त्यांची क्रयशक्ती वाढते. क्रयशक्ती वाढल्याने चैनीच्या वस्तू, आरामदायी वस्तू व प्रतिष्ठेच्या वस्तू इ. वस्तूसाठी बाजारपेठेत लोकांची मागणी वाढते. परिणामतः आयातीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होते. निर्यातीपेक्षा आयात वाढल्याने व्यवहारशेषात तुट निर्माण होऊन असमतोल निर्माण होतो.

२) विकास खर्च (Development Expenditure) :

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये लोकांच्या कल्याणामध्ये वाढ घडवून आणण्यासाठी आणि जलद आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर शासनाकडून खर्च केला जातो. अशा विकासखर्चांमुळे लोकांची क्रयशक्ती वाढून मागणीत वाढ होते व पर्यायाने आयात वाढीस लागते. असे विकसनशील देश विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे त्यांची निर्यात क्षमता कमी असते. परिणामतः आयात व निर्यात यात अंतर निर्माण होऊन व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

३) सीमांत उपभोग प्रवृत्तीत वाढ (Growth in Marginal Consumption) :

अविकसित व विकसनशील देशातील गरीब लोकांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती अधिक असते. बचतीपेक्षा उपभोगाला येथील लोक अधिक प्राधान्य देतात. पर्यायाने निर्यातीसाठी अत्यंत कमी माल उरतो. निर्यातीपेक्षा आयातच अधिक करावी लागल्याने व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

४) प्रदर्शन प्रभाव (Demonstration Effect)

प्रदर्शन प्रभाव हे प्रामुख्याने अविकसित देशांच्या व्यवहारशेषातील असमतोलाचे प्रमुख कारण आहे. विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेशी संपर्क आल्यानंतर तेथील प्रथा, परंपरा, फॅशन, जीवनशैली यासारख्या बाबींचा अनुकरण अविकसित तसेच विकसनशील देशातील लोक करायला लागतात. परिणामतः आयातीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. आयात व निर्यातीमध्ये अशा प्रदर्शन प्रभावामुळे अंतर निर्माण होऊन व्यवहारशेषामध्ये असंतुलन निर्माण होतो.

५) भाववाद (Inflation) :

मागणीपेक्षा पुरवठा जेव्हा कमी असतो तेव्हा भाववाद होण्याची शक्यता असते. तसेच वाढत्या विकासात्मक खर्चामुळेही लोकांच्या हातात पैसा आल्याने त्यांच्या क्रयशक्तीत वाढ होऊन भाववाद होते. अशावेळी देशी बाजारपेठेतील वस्तू सेवांचा तुटवडा निर्माण झाल्याने निर्यात घटते. लोकांची वस्तूसेवांची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी आयात मोठ्या प्रमाणात वाढते. यामुळे व्यवहारशेषात असमतोलाची परिस्थिती निर्माण होते.

६) वाढती लोकसंख्या (Growth of Population) :

अविकसित तसेच विकसनशील देशामध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर अधिक असतो. जास्त लोकसंख्या असलेल्या या देशांमध्ये लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात आयात करावी लागते. मुलतः निर्यात कमीच असल्याने देशाचा व्यवहारतोल असमतोलात जातो.

७) आर्थिक विषमता (Economic Inequality) :

अविकसित तसेच विकसनशील देशात प्रामुख्याने दोन वर्ग दिसून येतात. एक वर्ग श्रीमतांचा (आहेरे) तर एक वर्ग गरिबांच्या (नाहीरे) अशे दोन वर्ग दिसून येतात. यातील 'आहेरे' अर्थात श्रीमतांच्या वर्गाकडे प्रचंड पैसा असल्याने त्यांना परदेशी प्रवास करणे, परदेशातील नामांकित वस्तूसेवा वापरणे, नावलौकिक वाढविणाऱ्या परदेशातील वस्तूसेवा वापरणे याची आवड असते. यामुळे देशाच्या जमा बाजूपेक्षा खर्च बाजू वाढीस लागून व्यवहारशेषातील असमतोल वाढतो.

८) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचा अभाव (Lack of Foreign Direct Investment) :

विकसित देशातील गुंतवणूकदारांनी विकसनशील तसेच अविकसित देशात गुंतवणूक केल्यास तेथे उद्योगधंद्यांच्या प्रमाणात वाढ होऊन रोजगार निर्मितीस हातभार लागतो. तसेच उत्पादनाचे प्रमाण वाढल्याने निर्यात वृद्धी होते. मात्र अलिकडच्या कालावधीत विकसित देश अविकसित देशात गुंतवणूक करण्यास असमर्थ ठरले आहेत. परिणामतः निर्यात वाढीवर मर्यादा आल्याने वाढत्या आयातीमुळे व्यवहारशेष असमतोल वाढत गेला आहे.

१) बाह्य कर्ज (External Loan) :

बाह्य कर्जात वाढ झाल्यास भांडवली खात्यावर पैसे जमा होत असले तरीही भविष्यात येता मोठ्या प्रमाणावर वाढते. त्याचा परिणाम म्हणून व्यवहार शेषात तुट अथवा असमतोल निर्माण होतो.

३) आर्थिकेतर कारणे (Non Economic Causes) :

व्यवहारतोलातील असमतोलास काही आर्थिकेतर घटकही कारणीभूत ठरतात. त्यामध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

१) राजकीय घटक (Political Factors) :

देशामध्ये असलेली राजकीय स्थिती व्यवहारतोलावर परिणाम घडवून आणते. देशाची राजकीय स्थिती स्थिरतेची असल्यास परकीय गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यास आकर्षित होतात. परिणामी प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक वाढून निर्यात वाढते. मात्र देशातील राजकीय स्थिती जर अस्थिरतेची असेल तर विदेशी गुंतवणूकदार देशातून आपली गुंतवणूक काढून घेतात. देशी गुंतवणूकीचेही प्रमाण घटते. परिणामतः देशाच्या उत्पादन प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. या सर्वांच्या नकारात्मक परिणामांमुळे देशाचा व्यवहारतोल असमतोल जातो.

२) सामाजिक घटक (Social Factors) :

देशामध्ये असलेल्या प्रथा, परंपरा, लोकांच्या सवयी, आवडी-निवडी तसे सातत्याने बदलणारी फॅशन यामुळे लोकांच्या मागणीत वाढ होऊन आयात वाढते. तसेच लोकसंख्यावाढ, देशी वस्तूबाबतचा पूर्वाग्रह इ. कारणांमुळे त्या देशाच्या निर्यात क्षमतेवर प्रभाव पडतो. अशाप्रकारे सामाजिक घटकांतील बदलामुळेही व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

६.२.२.७ शोधनशेष / व्यवहारशेषातील असमतोल दूर करण्यासाठीचे उपाय (Measures to Correct BOP Disequilibrium) :

व्यवहारशेषात निर्माण झालेली तुट अथवा आधिक्य व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण करतो. हा असमतोल अर्थव्यवस्थेसाठी घातक स्वरूपाचा असतो. कारण व्यवहारतोलातील असमतोलाचे अर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम घडून येतात. म्हणून वेळीच योग्य उपाययोजना करून व्यवहारशेषातील असमतोल दूर करावा लागतो. त्यासाठी खालील उपाययोजना करता येतात.

अ) मौद्रिक उपाययोजना (Monetary Measures) :

यामध्ये खालील उपाययोजना करण्यावर भर दिला जातो.

१) चलन संकोच (Deflation) :

यामध्ये देशातील चलनाचा पुरवठा कमी करण्यावर भर दिला जातो. देशातील चलनाचा पुरवठा कमी झाल्याने लोकांच्या हातात पैसा कमी जातो व त्यांची क्रयक्षमता कमी होते. लोकांच्या खरेदीशक्ती कमी झाल्याने वस्तूसेवांच्या किंमती घटतात. शिवाय मागणी कमी असल्याने आयात घटते. परिणामतः व्यवहारशेषातील असमतोल कमी होण्यास मदत होते.

२) अवमूल्यन (Devaluation) :

देशी चलनांचे मूल्य विदेशी चलनाच्या तुलनेत जाणीवपूर्वक कमी करण्याची मिति होय. चलनाच्या अवमूल्यनामुळे पूर्वी इतक्याच विदेशी चलनासाठी पूर्वीपेक्षा जास्त देशी चलन द्यावे लागते. याचा फायदा असा होतो की, त्यामुळे परदेशात अवमूल्यन करणाऱ्या देशाच्या वस्तूसेवा स्वस्त होतात व पर्यायाने निर्यातीत वाढ होते. याऊलट देशी चलनाचे मूल्य घटल्याने आयात महाग होते. निर्यात वाढल्याने व्यवहारशेषातील तुट भरून काढण्यास मदत होते व पर्यायाने व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होण्यासही मदत होते.

३) विनिमय नियंत्रण (Exchange Control) :

व्यवहारशेष नियंत्रणाचा हा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण मौद्रिक उपाय आहे. या उपायामध्ये सरकारच्या वतीने देशाची मध्यवर्ती बँक विनिमयावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करते. ज्या व्यापाऱ्यांनी परकीय चलन मिळविले असते. अशा चलनाचे देशी चलनात मध्यवर्ती बँक रुपांतर करते. केवळ परवानाधारक वक्तिनाच परकीय आयातीची परवानगी दिली जाते. या उपायातर्गत आयात कोटा देखील ठरवून दिला जातो. परकीय चलनाच्या व्यवहारांवर मध्यवर्ती बँकेद्वारे नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. परिणामतः आयात घडून व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होण्यास मदत होते.

ब) मौद्रिकेतर उपाय (Non-Monetary Measures) :

मौद्रिकेतर उपायांमध्ये पुढील बाबींचा अवलंब करून व्यवहारशेषातील असमतोल दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१) जकात शूल्क (Tarrif) :

आयातीमध्ये सातत्याने हेणारी वाढ हे व्यवहारशेषातील असमतोलाचे प्रमुख कारण मानले जाते. विदेशातून होणाऱ्या आयातीत वस्तूंवर कर आकारून अर्थात आयातशूल्कात वाढ करून अशी आयात नियंत्रणात आणली जावू शकते. आयात शूल्क लावल्याने आयातीत वस्तू महाग होतात. परिणामतः अशा महाग वस्तूंची मागणी घटते. याचा सकारात्मक परिणाम व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होण्यास मदत होण्याकरिता होतो.

२) निर्यात प्रोत्साहन (Export Promotion) :

निर्यातीमध्ये वाढ घडून आल्यास व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होण्यास मदत होते. निर्यातीमध्ये वाढ घडून यावी यासाठी सरकार निर्यात शूल्कात कपात, निर्यातीसाठी अनुदान देणे, निर्यातदारांना सवलती जाहीर करणे इ. मार्गांचा अवलंब करते. त्यामुळे निर्यात वाढून व्यवहारशेषातील असमतोल दूर होण्यास मदत होते.

३) आयात नियंत्रण (Import Quota) :

निर्यातीपेक्षा देशामध्ये परकीय वस्तूसेवांची वाढणारी आयात हे व्यवहारशेषातील असमतोलाचे प्रमुख कारण मानले जाते. निर्यात मूल्यापेक्षा आयातमूल्य जास्त असल्यास व्यापारात तुट निर्माण होते. ही तुट भरून काढण्यासाठी निर्यात वृद्धी होणे गरजेचे असते किंवा आयातीमध्ये घट होणे आवश्यक असते. अविकसित तसेच विकसनशील देशामध्ये निर्यात वृद्धी करण्यासंबंधी अनेक मुलभूत समस्या असतात तेव्हा आयात नियंत्रणावर अशा देशांकडून भर

दिला जातो. त्यासाठी आयातीचा कोटा निश्चित केला जातो. पर्यायाने आयात घटून व्यवहारशेषातील तुट कमी होण्यास मदत होते.

४) आयात पर्यायीकरण (Import Substitution) :

ज्या वस्तूसेवांची विदेशातून मोठ्या प्रमाणावर आयात केली जाते अशा वस्तूसेवांचे उत्पादन जर देशामध्ये झाले तर आयातीला स्वदेशात पर्याय उभा रहातो व पर्यायाने आयात घटून व्यवहारशेषातील तुट भरून निघण्यास मदत होते.

६.२.२.८ व्यापारशेष व शोधनशेष यातील फरक (Difference between Trade Balance and Balance of Payments) :

	व्यापारशेष		व्यवहारशेष
१.	“व्यापारशेष म्हणजे विशिष्ट कालखंडात दृश्य वस्तूसेवांच्या आयात-निर्यातीचे मूल्य दर्शविणारे पत्रक होय.”	१.	“व्यवहारशेष म्हणजे विशिष्ट कालखंडात दृश्य व अदृश्य वस्तूसेवांच्या आयात-निर्यातीचे मूल्य दर्शविणारे पत्रक होय.”
२.	व्यापारशेष ही संकुचित संकल्पना आहे.	२.	व्यवहारशेष ही व्यापक संकल्पना आहे.
३.	व्यापारशेषावरून देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक परिस्थितीची पूर्ण कल्पना येत नाही.	३.	व्यवहारशेषावरून देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारविषयक परिस्थितीची पूर्ण कल्पना येते.
४.	व्यापारशेषात सेवांच्या व्यवहारांचा (बँकिंग, विमा, वहातुक इ.) समावेश नसतो.	४.	व्यवहारशेषात सेवांच्या व्यवहारांचा (बँकिंग, विमा, वहातुक इ.) समावेश केला जातो.
५.	व्यापारशेष अनुकूल अथवा प्रतिकूल असू शकतो.	५.	व्यवहारशेष नेहमी असमतोलात असतो.

६.२.३ भांडवलाची गतिक्षमता (CAPITAL MOBILITY)

भांडवलाचा संबंध देशामध्ये अस्तित्वात असलेल्या वास्तविक संपत्तीसोबत जोडला जातो. अर्थव्यवस्थेतील उद्योगधंदे, यंत्रसामुग्री, उत्पादनाचे साहित्य, अर्धनिर्मित वस्तूसेवा इ. चा समावेश भांडवलामध्ये केला जातो. भांडवल पूर्ववत उत्पादीत उत्पादनाचे घटक असतात, ज्यांचा वापर नवीन वस्तूसेवा बणविण्यासाठी केला जातो. साधारणतः भांडवलाचा वापर गुंतवणूकीसाठी केला जातो. भांडवलाचा वापर करून जसे पैसा, संपत्ती गुंतवणूक व उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वेग निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन, उत्पन्न, मागणी, पुरवठा व पर्यायाने उद्योगधंद्यांमध्ये वाढ होवून रोजगार निर्मिती होण्यास मदत होते. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये भांडवलाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते.

भांडवलाच्या जोरावर अनेक देशांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेचा विकास केल्याचे दिसून येते. सुरुवातीच्या कालावधीत एका देशातील भांडवल सहजासहजी दुसऱ्या देशात जाणे शक्य होत नव्हते. वाहतुकीची व्यवस्था आयात-निर्यात निर्बंधणे, सरकारचे धोरण इ. मुळे भांडवलाच्या गतिक्षमतेवर मर्यादा असल्याचे दिसून येत होते. मात्र अलिकडच्या कालावधीमध्ये जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाचा जगातील बहुतांश देशांनी स्विकार केल्यानंतर एकूण जगाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वाढ झाल्याचे चित्र दिसून येते. पर्यायाने एका देशातील वस्तू व सेवा, व्यक्ती, उद्योजक आणि भांडवल दुसऱ्या देशामध्ये सहजतेने जाण्याच्या प्रमाणामध्ये कमालीची वाढ झाली आहे.

“एका देशातील भांडवल दुसऱ्या देशांमध्ये सहज जाण्याची प्रक्रिया म्हणजे भांडवलाची गतिक्षमता होय.” भांडवलाच्या गतिक्षमतेच्या प्रक्रियेमध्ये भांडवलाच्या हस्तांतरणामध्ये कोणत्याही प्रकारची निर्बंधने अपेक्षित नसतात. निर्बंधने असली तरी त्यांचे अत्यंत मर्यादित असते. भांडवलाच्या पूर्ण गतिक्षमतेच्या संकल्पनेनुसार एका देशातील भांडवल दुसऱ्या देशामध्ये हस्तांतरीत होताना कोणत्याही प्रकारचा वाहतुक खर्च येत नाही. भांडवलाच्या आंतरराष्ट्रीय गतिक्षमतेमध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा प्रवाह अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो.

६.२.३.१ भांडवलाच्या गतिक्षमतेचे महत्त्व (Importance of Capital Mobility) :

अलिकडच्या कालावधीत भांडवलाचे एका देशातून दुसऱ्या देशामध्ये सहजतेने होणाऱ्या आवक-जावक प्रक्रियेमुळे विकसित, विकसनशील तसेच अविकसित अशा सर्वच देशांना फायदा झाला आहे. भांडवलाच्या गतिक्षमतेचे महत्त्व पुढील मुद्यांच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

१) प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत वाढ :

आज जग जवळ येण्याच्या गतिमान प्रक्रियेमुळे एका देशातील श्रमिक, वस्तू व सेवा तसेच उद्योजक दुसऱ्या देशामध्ये सहजतेने जात आहे. भांडवलाचा एका देशातून दुसऱ्या देशात जाण्याचा हस्तांतरणाचा वेग अथवा गतिक्षमता यात वाढ झाल्याने अनेक परकीय गुंतवणूकदार दुसऱ्या देशामध्ये आपले भांडवल गुंतवणूक करतात. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत वाढ झाल्याने अनेक अविकसित तसेच विकसनशील देशांमध्ये उद्योगधंद्यांच्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे अलिकडच्या कालावधीमध्ये दिसून येत आहे.

२) व्यवहारतोलातील असमतोल दूर होण्यास मदत :

देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये निर्यात मूल्यापेक्षा आयात मूल्य जास्त असल्यास व्यवहारशेषामध्ये तुट निर्माण होवून असमतोल निर्माण होतो. असा असमतोल दूर करण्यासाठी आयात कमी करणे किंवा निर्यात वाढविणे गरजेचे असते. परंतु अविकसित आणि विकसनशील देशांची मुलभूत समस्या भांडवलाची असते. मात्र अलिकडच्या कालावधीत भांडवलाच्या गतिक्षमतेत वाढ झाल्यामुळे असे देश विकसित देशांमधून तंत्रज्ञान, उपकरणे, कच्चा माल इ. स्वरूपाचे भांडवल आयात करून तसेच प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या सहाय्याने आपल्या देशात उद्योगधंद्यांमध्ये वाढ घडवून आणत आहेत. पर्यायाने उत्पादन वाढून निर्यातीमध्ये वाढ होत आहे. व्यवहारतोलातील असमतोल निर्माण झालेल्या अशा देशांची निर्यात वाढल्याने हा असमतोल दूर होण्यास मदत झाली आहे.

३) तांत्रिक विकासास मदत :

भांडवलाच्या गतिक्रमतेमुळे विकसित देशातील प्रगत तंत्रज्ञान अविकसित तसेच विकसनशील देशात जाण्याचा वेग वाढला आहे. पर्यायाने अशा तंत्रज्ञानाचा सहाय्याने तांत्रिक विकास होण्यास मदत झाली आहे. या तंत्रज्ञानाचा वापर करून आज विकसनशील देश विकासाकडे आगेकूच करताना दिसून येत आहेत.

४) श्रमिकांचा फायदा :

भांडवलाच्या गतिक्रमतेमुळे प्रगत तंत्रज्ञान आणि उत्पादन प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या इतर उपकरणांची आयात शक्य झाली. त्यामुळे कौशल्यधिष्ठीत श्रमिकांना त्यांच्या कौशल्याप्रमाणे काम मिळण्यास मदत झाली. शिवाय उद्योगधंद्यामध्ये वाढ झाल्यामुळे रोजगार निर्मितीचा वेग वाढल्याचे दिसून आले.

५) नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा पुरेपुर वापर :

अनेक देशांमध्ये नैसर्गिक साधनसामुग्री विपूल प्रमाणात उपलब्ध असून देखील, भांडवलाच्या कमतरतेमुळे त्या साधनसामुग्रीचा पुरेपुर योग्य वापर करता येत नाही. भांडवलाच्या गतिक्रमतेमुळे ज्या देशात भांडवलाची कमतरता आहे असे देश परदेशातून मुबलक प्रमाणात भांडवलाची आयात करून आपल्या देशातील नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा पुरेपुर योग्य वापर करतात व आपल्या देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणतात.

६) मूलभूत आणि अवजड उद्योगांचा विकास :

मूलभूत आणि अवजड उद्योगधंदे उभारणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल आवश्यक असते. अविकसित देशांमध्ये भांडवलाच्या अभावी अशा उद्योगधंद्याचा विकास झालेला नसतो. भांडवलाच्या गतिक्रमतेत वाढ झाल्यामुळे परकिय भांडवलाची आयात तसेच प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा सहाय्याने असे देश आपल्या देशात मूलभूत व अवजड उद्योगधंद्याचा विकास घडवून आणत आहेत.

७) विविध देशात उत्पन्न समानता प्रस्थापित करण्यास मदत :

साधारणतः विकसित, विकसनशील, अविकसित अथवा मागास अशी विविध देशांची विकासाच्या अवस्थेनुसार तुलना केली जाते. पर्यायाने जगातील काही विकसित देशातील लोकांचे उत्पन्न तसेच त्यांचे जीवनमान आणि इतर देशातील लोकांचे उत्पन्न व त्यांचे जीवनमान यात परोकाटीची तफावत दिसून येते. मात्र भांडवलाच्या गतिक्रमतेमुळे विकसित देशांच्या मदतीने अशा अविकसित देशांनी आपल्या देशांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करून आपल्या उत्पन्नामध्ये देखील वाढ घडवून आणली आहे. पर्यायाने विविध देशातील उत्पन्न विषमतेतील दरी कमी होण्यास मदत झाली आहे.

६.२.३.२ भांडवलाच्या गतिक्रमतेचे तोटे / मर्यादा (Limitations of Capital Mobility) :

कोणत्याही बाबीला दोन बाजू असतात. ज्याप्रमाणे भांडवलाच्या गतिक्रमतेचे महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे भांडवलाच्या गतिक्रमतेचे काही तोटे अथवा मर्यादा सांगता येतील.

१) परकीय अवलंबित्व वाढते :

भांडवलाच्या गतिक्रमतेने विकसित देशातील भांडवलाचा प्रवाह विकसनशील तसेच अविकसित देशांमध्ये झाला. पर्यायाने अशा विकसित देशांच्या आर्थिक विकास होण्यासही मदत झाली मात्र विकसित देशांवरील तंत्रज्ञान, यंत्रसामुग्री, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक इ. च्या बाबतीत अविकसित देशांचे अवलंबित्व दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.

२) रोजगारात घट :

भांडवलाच्या गतिक्रमतेमुळे विदेशी भांडवलाचा ओघ अनेक देशांमध्ये वाढला. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीमध्ये वाढ झाल्याने अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या अविकसित तसेच विकसनशील देशात वाढल्या. त्यामुळे देशी उद्योगधंदे असा विदेशी कंपन्यांच्या पुढे स्पर्धेत टिकू न शकल्याने बंद पडले. पर्यायाने अनेक श्रमिकांच्या नोकऱ्या गेल्याने रोजगार वाढण्याऐवजी घटला.

३) भांडवलाची गतिक्रमता आणि बँकिंग क्षेत्रावरील संकटे :

अनेक विकसित देशांचा संबंध जगातील इतर देशांसोबत असल्यामुळे अशा विकसित देशांमध्ये व्याजाच्या दरात होणाऱ्या चढ-उताराचा विपरित परिणाम इतर देशांतील बँकिंग क्षेत्रावर झाल्याचे दिसून आले आहे.

४) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अपव्यय :

भांडवलाच्या गतिक्रमतेने अनेक विकसित तसेच विकसनशील देशात विदेशी गुंतवणूक वाढली. पर्यायाने अशा देशातील नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा अतिरिक्त वापर अनेक बहुराष्ट्रीय कंपनीद्वारे करण्यात आला. नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा वापर करून अनेक प्रकारच्या निर्मित वस्तूसेवा परदेशामध्ये निर्यात केल्याने स्वदेशातील लोकांना त्या वस्तूसेवांचा उपभोग ही घेता आला नाही.

५) आंतरराष्ट्रीय कर्जात वाढ :

खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये भांडवली गतिक्रमतेत प्रचंड वाढ झाल्याचे दिसून येते. आज अनेक देश विकासाच्या नावाखाली IMF, World Bank तसेच इतर विकसित देशांकडून कर्ज घेताना आपण पहातो. बऱ्याच वेळा अशा कर्जाचा वापर नियोजित विकासासाठी सुव्यवस्थितरित्या होताना दिसून येत नाही. त्यामुळे कर्जाची परतफेड वेळेवर होत नसल्याने दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय कर्जात वाढ होताना दिसून येत नाही.

६) व्यवहारशेषावर विपरित परिणाम :

निर्यात वृद्धि घडवून आणणे हा मुलभूत प्रश्न अविकसित तसेच विकसनशील देशांपुढे आहे. भांडवलाच्या गतिक्रमतेत झालेल्या वाढीमुळे अनेक देश परदेशातून कर्ज, तंत्रज्ञान, उपकरणे इ. भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात आयात करतात. पर्यायाने आयातीत वाढ होऊन निर्यात मूल्यापेक्षा आयात मूल्य वाढते व व्यवहारतोलातील असमतोल वाढत जातो. शिवाय बदलत्या विनिमय दर पद्धतीमुळे चलनाचे मूल्य जास्त असणाऱ्या देशांसोबत आयात करावी लागल्यास आयात मूल्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ होऊन व्यवहारतोलातील तुट मोठ्या प्रमाणावर वाढते.

वरील सर्व विवेचनावरून असे समजते की, खूल्या अर्थव्यवस्थेच्या स्विकारानंतर जगभरात भांडवलाची गतिक्षमता प्रचंड प्रमाणावर वाढलेली आहे. त्यामुळे जरी विकसित देशांचा अधिक फायदा होत असला तरी जगभरातील अविकसित तसेच विकसनशील देशांच्या एकंदरीत आर्थिक विकासास त्यामुळे हातभार लागला आहे, हे ही तेवढेच सत्य आहे.

६.२.४ स्वयंचलित समायोजन (AUTOMATIC ADJUSTMENT)

कोणत्याही देशाला अनुकूल व प्रतिकूल अशा व्यवहारतोलाची समस्या भेडसावत असते. अशा वेळी सुनियोजित यंत्रणेचा वापर करून व्यवहारतोलात स्वयंचलित समायोजन करणे शक्य होते. असे स्वयंचलित समायोजन हे किंमत आणि उत्पात्नातील बदलांमुळे शक्य होते. किंमत बदलाचा विचार बदलत्या किंवा प्रवाहित विनिमय दरात आणि सूवर्ण विनिमयदर पद्धतीमध्ये केला जातो. एखाद्या देशातील सरकार व्यवहारशेषातील असमतोल दुरुस्त करण्यासाठी काही धोरण जाहीर करते. अशा धोरणात खर्चात बदल, नियोजित धोरण, तसेच बाह्य आणि अंतर्गत शिलकीचे व्यवस्थापन त्याचबरोबर प्रत्यक्ष नियंत्रण यांचा वापर केला जातो. अशा प्रकारच्या धोरणात्मक बाबींचा नियोजनात्मक दृष्टीने अवलंब केल्यास व्यवहारतोलामधील असमतोल दूर होऊन स्वयंचलित समायोजन प्रस्थापित होतो.

६.२.४.१ सुवर्ण चलनाखाली स्वयंचलित किंमत समायोजन (Automatic Price Adjustment under Gold Standard) :

साधारणतः जगामध्ये १८८० ते १९१४ या कालावधीत सूवर्णचलन पद्धती अस्तित्वात होती. यावेळी सोन्याचे ठराविक दराने नाण्यात रूपांतर होत होते. देशाच्या मध्यवर्ती बँकेद्वारे विशिष्ट किंमतीला सोन्याची खरेदी-विक्री केली जात होती. त्यालाच सोन्याची टंकसाळी किंमत (Mint Price of Gold) असे म्हणतात. प्रत्यक्षात टंकसाळ दरापेक्षा जास्त अगर कमी किंमतीला सोन्याची खरेदी-विक्री होत होती. उदा. अमेरिकेत, ब्रिटनशी व्यापार करताना प्रतिकूल व्यापारतोल झाला होता. अमेरिकन आयातदरांना आयात मालाची किंमत सोन्यात द्यावी लागली. परंतु तेवढे सोने हस्तांतरण करण्याचा खर्चही जास्त येत होता. त्यावेळी अमेरिकेतील आयातदारास ६.०३ डॉलर देऊन एक पौंड मिळत होता. हा अमेरिकेच्या सोन्याचा निर्यात बिंदू होता. तसेच इंग्लंडच्या व्यापाऱ्यास ५.१७ डॉलरपेक्षा कमी पौंडचा विनिमय दर स्विकारता येत नव्हता. अशा वेळेस व्यवहारतोलातील समतोल स्थापन करण्यासाठी प्रत्यक्ष सोन्याची देवाण-घेवाण करावी लागत होती.

६.२.४.२ बदलत्या विनिमय दराखाली स्वयंचलित किंमत समायोजन (Automatic Price Adjustment under Flexible exchange Rates) :

बदलत्या विनिमय दरामध्ये व्यवहारतोलातील असमतोल परकीय चलनाच्या मागणी पुरवठ्यामुळे आपोआप सोडविला जातो. बदलत्या विनिमय दर पद्धतीमध्ये दोन देशातील चलनाचा विनिमय दर हा बाजारात चलनाला असलेली एकूण मागणी व चलनाचा एकूण पुरवठा यांच्या एकत्रीकरणात ठरतो. मागणी पुरवठ्यातील बदलानुसार विनिमय दर बदलतो. विनिमय दर समतोलात असताना परकीय विनिमय बाजारात स्थिरता निर्माण होते. जर देशाच्या व्यवहारतोलात तुट निर्माण झाली तर चलनाचे अवमूल्यन करून ही तुट भरून काढली जाते. चलनाच्या अवमूल्यनामुळे चलनाचे मूल्य कमी होते. परिणामी आयात महाग झाल्याने आयात

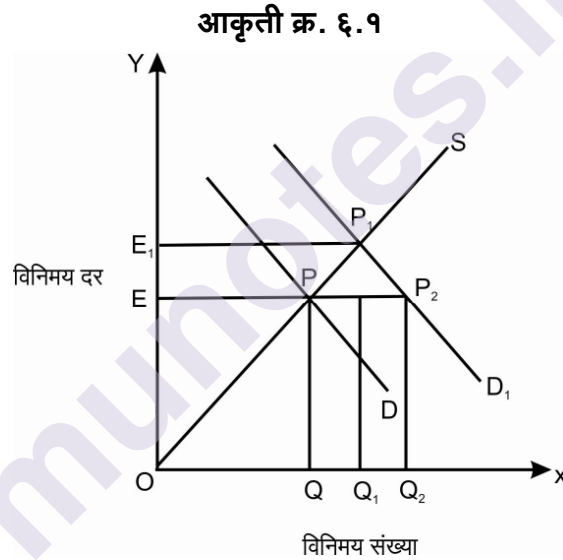
घटते. तर निर्यात स्वस्त झाल्याने निर्यातीत वाढ घडून येते. पर्यायाने दोन देशातील व्यवहारशेफातील असमतोल दूर होण्यास मदत होते.

उदा. पौंडच्या संदर्भात डॉलरचे अवमूल्यन झाले म्हणजे पौंडच्या बदल्यात जादा डॉलर द्यावे लागतात. त्यामुळे अमेरिकेची निर्यात वाढते व ब्रिटनची आयात कमी होते.

वरील विवेचन आकृतीच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

गृहीतके :

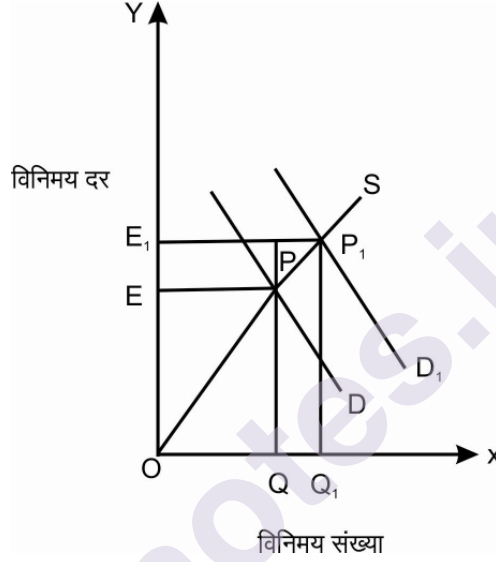
- १) अमेरिका व ब्रिटन दोन देश
- २) दोन्ही देशात बदलती विनिमय दर पद्धती आहे.
- ३) विनिमय दरात बदल करून आपोआप व्यवहारतोलात समायोजन होतो.
- ४) दोन्ही देशात किंमती बदलत्या आहेत.
- ५) दोन्ही देशात खुला व्यापार आहे.



या आकृतीत D वक्र अमेरिकेच्या चलनाबाबतची मागणी दर्शविणारा वक्र आहे. तोच ब्रिटिश आयातदारांचा वक्र आहे. S वक्र अमेरिकेचा ब्रिटनच्या निर्याती संदर्भात अमेरिकेचा निर्यात पुरवठा वक्र आहे. D बिंदूपाशी समानता प्रस्थापित होते. OE ऐवढा विनिमय दर आणि OQ ऐवढी चलनाची संख्या निश्चित होते. समजा अमेरिकेच्या व्यवहारतोलात प्रतिकूलता आली. त्यामुळे मागणीवक्र D पासून D_1 पर्यंत घटतो व PP_2 ऐवढी तुट निर्माण होते. याचा अर्थ अमेरिकेत ब्रिटिश आयातीबाबत मागणी वाढते. ब्रिटनच्या पौंडास मागणी वाढते त्यामुळे अमेरिकेच्या डॉलरचे अवमूल्यन होत व ब्रिटिश पौंडाचे उर्ध्वमूल्यन होते. यामुळे ब्रिटनच्या आयात किंमती अमेरिकेत वाढतात. अमेरिकेच्या डॉलरची किंमत कमी होते. त्यातून P_1 नवीन समतोल बिंदू आढळतो. तेथे OE_1 या विनिमय दरामुळे व्यापारतोलातील तुट कमी होते. परकीय चलनाची मागणी OQ_1 इतकी होते.

जेव्हा OE_1 इतका विनिमय दर वाढतो. तेव्हा ब्रिटनमध्ये अमेरिकेची वस्तू स्वस्त व अमेरिकेतून ब्रिटनची वस्तू महाग होते. त्यामुळे ब्रिटनमध्ये अमेरिकेच्या वस्तूला मागणी वाढते. ते D_1 वक्राद्वारे दर्शविले आहे. तसेच ब्रिटनकडील अमेरिकेची निर्यात P पासून P_1 पर्यंत वाढते. त्याचवेळेस ब्रिटिश वस्तू अमेरिकेत महाग होतात. अमेरिकेत आयाती ऐवजी स्वदेशी वस्तूवर भर दिला जातो. त्यामुळे P_2 पासून P_1 कडे मागणी बदलते. ते D वक्रावर दाखविले आहे. त्यामध्ये तौलनिक मागणी पुरवठ्याच्या लवचिकतेचा विचार केला आहे. खालील आकृतीमध्ये याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

आकृती क्र. ६.२



आकृतीमध्ये D आणि S हे आरंभीचे मागणी-पुरवठा वक्र आहेत. ते P बिंदूपाशी एकमेकांना छेदतात. तेथे OE हा समतोल विनिमय दर आढळतो. जर व्यवहारतोल प्रतिकूल झाला व तो PP_1 इतका झाला तर परकीय चलनाच्या मागणी पुरवठा लवचिकतेचा कमी परिणाम होतो. त्यामुळे डॉलरचे अवमूल्यन व पौंडचे उर्ध्वमूल्यन होऊन नवीन समतोल निर्माण होतो. यात दोन देशातील किंमतीची तौलनिक गतिमानता नवीन समतोल स्थापनेस उपयोगी पडते. या ठिकाणी P_1 बिंदूपाशी OE_1 हा उच्च विनिमय दर प्रस्थापित होतो. दोन देशांच्या व्यापारावर त्यामुळे परिणाम होतो.

६.३ सारांश (CONCLUSION)

प्रस्तुत प्रकरणात केलेल्या विवेचनावरून समजते की, खुल्या अर्थव्यवस्थेशी संबंधीत असलेल्या व्यापारशेष, व्यवहारशेष, भांडवलाची गतिक्षमता तसेच स्वयंचलित समायोजन या अत्यंत महत्त्वाच्या संकल्पना आहेत. खुल्या अर्थव्यवस्थेत आंतरराष्ट्रीय व्यापार कसा चालतो तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारात होणारी आयात व निर्यात यांचा देशाच्या व्यवहारशेषावर कसा परिणाम होतो तसेच व्यवहारशेषातील असमतोल दूर करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतात याचे ज्ञान त्याने प्राप्त होते. भांडवलाची गतिक्षमता संकल्पनेवरून विकसित देशातील तंत्रज्ञान, उत्पादन घटक, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक याचा अविकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेवर कसा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होतो याची कल्पना येते. स्वयंचलित समायोजन

संकल्पनेद्वारे खूल्या अर्थव्यवस्थेत व्यवहार तोलामध्ये निर्माण झालेल्या असमतोल अवमूल्यन, उर्ध्वमूल्यन, आयात-निर्यातीमधील बदल यांच्या माध्यमातून कशा प्रकारे समायोजित होतो याची माहिती मिळते.

थोडक्यात खूल्या अर्थव्यवस्थेत अर्थव्यवस्थांचे कार्य कसे चालते हे समजण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संबंधीत व्यापारतोल-व्यवहारतोल तसेच भांडवलाची गतिक्षमता व स्वयंचलित समायोजन या संकल्पनांचे ज्ञान असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

६.४ शब्दकोष (CONCEPTS)

- Open Economy : खूली अर्थव्यवस्था : खूल्या अर्थव्यवस्थेत श्रमिक, उत्पादनाचे घटक, तंत्रज्ञान, उद्योजक यांचे सहज स्थलांतरण होते.
- Trade : व्यापार : साधारणतः खूल्या अर्थव्यवस्थेचा संबंध आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी आहे. अशा व्यापारात एका देशातील वस्तू-सेवांची दूसऱ्या देशात आयात व निर्यात होते.
- Trade Balance : व्यापारशेष : विशिष्ट कालखंडात दोन देशातील दृश्य वस्तूंचे आयात-निर्यात मूल्य दर्शविणारे पत्रक म्हणजे व्यापारशेष.
- Balance of Payments : व्यवहारशेष : विशिष्ट कालखंडात दोन देशातील दृश्य व अदृश्य वस्तू-सेवांचे मूल्य दर्शविणारे पत्रक म्हणजे व्यवहारशेष होय.
- Capital Mobility : भांडवलाची गतिक्षमता : आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भांडवलाचे सहज होणारे स्थलांतर.
- Automatic Adjustments : स्वयंचलित समायोजन

६.५ स्वाध्याय / प्रश्न (QUESTIONS)

- १) व्यापारतोल संकल्पना स्पष्ट करा.
- २) व्यवहारशेष म्हणजे काय ? व्यवहारशेषाची संरचना सांगा.
- ३) व्यवहारशेष असमतोलाचे प्रकार सांगा.
- ४) व्यवहारशेषामध्ये असमतोल निर्माण होणाऱ्या असमतोलाची कारणे सांगा.
- ५) व्यवहारशेषामध्ये निर्माण होणारा असमतोल दूर करण्यासाठी उपाय सूचवा.
- ६) “व्यवहारशेष नेहमी समतोलात असतो” स्पष्ट करा.
- ७) व्यापारशेष व व्यवहारशेष यातील फरक स्पष्ट करा.
- ८) भांडवलाची गतिक्षमता संकल्पना स्पष्ट करून भांडवलाच्या गतिक्षमतेचे महत्त्व सांगून मर्यादा स्पष्ट करा.
- ९) स्वयंचलित समायोजन संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.

६.६ संदर्भ (REFERENCE)

1. Carlin, Wendy and David Soskice (2007), Macroeconomics, Oxford University Press.
2. D'Souza, Errol, Macroeconomics (2012), Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.
3. Michl, Thomas (2009), Macroeconomic Theory, PHI Learning.
4. Ahuja H. L. (2016), Macroeconomics Theory and Policy, S. Chand & Company Lts.
5. Richard T. Froyen (2015), Macroeconomics, Pearson.
6. Economic survey of India, 2020-21.



munotes.in



आयएस - एलएम - बीपी (IS-LM-BP) प्रतिमान

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ स्थिर विनिमय दराबाबतचा सनातनवादी दृष्टिकोन
 - ७.२.१ टकसाल दर समता सिद्धांत
 - ७.२.२ क्रयशक्ती समता सिद्धांत
- ७.३ स्थिर विनिमय दराचे गुणदोष
- ७.४ IS वक्र
- ७.५ LM वक्र
- ७.६ BP वक्र
- ७.७ IS-LM-BP प्रतिमान
- ७.८ मौद्रिक धोरण आणि IS-LM-BP प्रतिमान
 - ७.८.१ मौद्रिक धोरणाचा विस्तार आणि IS-LM-BP प्रतिमान
- ७.९ राजकोषिय धोरण आणि IS-LM-BP प्रतिमान
 - ७.९.१ राजकोषिय धोरणाचा विस्तार आणि IS-LM-BP प्रतिमान
- ७.१० सारांश
- ७.११ शब्दकोष
- ७.१२ स्वाध्याय / प्रश्न
- ७.१३ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- १) स्थिर विनिमय दराबाबतचा सनातनवादी दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- २) वस्तू, बाजार, मुद्रा बाजार आणि विनिमय बाजार / व्यवहारशेष याबाबतचे समतोल दर्शविणाऱ्या IS-LM-BP प्रतिमानाचे विवेचन अभ्यासणे.
- ३) मौद्रिक व राजकोषिय धोरणाचा IS-LM-BP प्रतिमानावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

७.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

एका देशाच्या चलनाचे दूसऱ्या देशाच्या चलनात व्यक्त केलेले मूल्य म्हणजे विनिमय दर होय. साधारणतः विनिमय दराचे दोन महत्त्वाचे प्रकार पडतात. स्थिर विनिमय दर व बदलते विनिमय दर. स्थिर विनिमय दर व्यवस्थेत देशाच्या मध्यवर्ती बँकेने ठरवून दिलेल्या दराने सर्व परकीय आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे व्यवहार होत असतात, तर चलनाच्या एकूण मागणी व पुरवठ्याच्या बाजारातील प्रमाणावरून बदलते. विनिमय दर निश्चित होत असतो. प्रस्तुत प्रकरणात विनिमय दराबाबतच्या वेगवेगळ्या सिद्धांताची चर्चा केली आहे. अंतर्गत अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भातील वस्तू बाजार व मौद्रीक बाजार याचे विवेचन आपण IS-LM या सिद्धांतांच्या अंतर्गत अभ्यासले आहे. मात्र वस्तू बाजार व मुद्रा बाजार यांच्या बरोबरच विनिमय बाजाराच्या समतोलालाचा एकत्रित अभ्यास करणारे IS-LM-BP (मुंडेल-फ्लेमिंग) प्रतिमान या प्रकरणात आपण अभ्यासणार आहोत. तसेच प्रतिमानावर मौद्रीक आणि राजकोषिय धोरणाची परिणामकारकता देखील अभ्यासण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. थोडक्यात खुल्या अर्थव्यवस्थेतील विनिमय यंत्रणा व व्यवहारशेष यांच्या अभ्यासासाठी हे प्रकरण महत्त्वाचे ठरते.

७.२ स्थिर विनिमय दराबाबतचा सनातनवादी दृष्टिकोन (THE CLASSICAL APPROACH OF FIXED EXCHANGE RATE)

ज्या दराने आंतरराष्ट्रीय बाजारात देण्याघेण्याचे व्यवहार केले जातात. त्या दराला विनिमय दर असे म्हणतात. अर्थात, एका देशाच्या चलनाचे दूसऱ्या देशाच्या चलनात व्यक्त केलेले मूल्य म्हणजे विनिमय दर होय. उदा. भारताला अमेरिकेतून आलेल्या आयातीचे देणे द्यावयाचे असेल, तर भारताजवळ डॉलर असणे गरजेचे आहे. तेव्हा किती रुपयाच्या मोबदल्यात भारताला डॉलर खरेदी करता येईल. तो दर म्हणजे विनिमय दर होय. साधारणतः विनिमय दराचे दोन महत्त्वाचे प्रकार पडतात. एक स्थिर विनिमय दर व दुसरा बदलते विनिमय दर. जेथे आपण स्थिर विनिमय दराबाबत विचार करणारे आहोत.

स्थिर विनिमय दर व्यवस्थेत देशाच्या मध्यवर्ती बँकेने ठरवून दिलेल्या दराने सर्व परकीय आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे व्यवहार होत असतात. अशा विनिमय दर व्यवस्थेत सहजासहजी मध्यवर्ती बँक विनिमय दरामध्ये मोठे बदल करण्यास तयार नसते. विनिमय दरामध्ये स्थिरता राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रसंगी परकीय बाजारात हस्तक्षेप करून म्हणजेच परकीय चलनाची खरेदी किंवा विक्री करून त्याच्या उपलब्धतेवर प्रभाव टाकला जातो आणि विनिमय दरातील स्थैर्य राखले जाते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या अगदी सुरुवातीपासून ते १९१४ पर्यंत म्हणजेच सूर्वर्ण परिमाण अस्तित्वात असेपर्यंत सर्वच राष्ट्रांनी स्थिर विनिमय दराच्या पद्धतीचा अवलंब केला होता.

स्थिर विनिमय दर पद्धतीमध्ये प्रत्येक देशाचे चलनमूल्य सोन्याच्या माध्यमातून दूसऱ्या देशाच्या चलनाशी बांधलेले असते. या पद्धतीत दोन देशांमध्ये निश्चित झालेला विनिमय दर कोणत्याही परिस्थितीत बदलू दिला जात नाही. असे असले तरी पहील्या महायुद्धाच्या सुरुवातीला प्रथम इंग्लंडने व नंतर युरोपातील बहुसंख्य देशांनी सूर्वर्ण परिमाण पद्धतीचा त्याग

केल्याने स्थिर विनिमय दराची ही पद्धती आपोआपच कोलमडली. असे असले तरी पुढे १९७१ मध्ये झालेल्या स्मिथ सोनियन करारामध्ये पुन्हा एकदा स्थिर विनिमय दर पद्धती टिकून राहण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले गेले.

स्थिर विनिमया बाबतच्या सनातनी दृष्टिकोनात पुढील सिद्धांताचा अभ्यास करावा लागतो.

७.२.१ टकसाल दर समता सिद्धांत (The Mint Par Parity Theory) :

विनिमय दराच्या या प्रणालीअंतर्गत चलनाचे मूल्य सोन्यामध्ये निश्चित केले जात असे. ज्या दरामध्ये देशाच्या चलनाचे सोन्याच्या दरामध्ये रूपांतर होत होते. त्या दरास टकसाल दर असे म्हटले जाते. देशाची मध्यवर्ती बँक निर्धारित किंमतीवर सोन्याची खरेदी-विक्री करण्याचे काम तत्काल करीत असे. जर समजा सोन्याची प्रति औंस किंमत इंग्लंडमध्ये ६ पौंड आहे तर तीच इंग्लंडमधील सोन्याची टकसाल दर किंमत असते. समजा अमेरिकेमध्ये सोन्याची प्रति औंस किंमत ३६ डॉलर आहे तर अमेरिकेतील सोन्याच्या टकसाल दर ३६\$ आहे, असे समजले जाते.

यावरून डॉलर तसेच पौंड या चलनाच्या अंतर्गत अमेरिका व इंग्लंड यांच्यातील विनिमय दर पुढील पद्धतीने काढता येतो.

$$\frac{36}{6} = 6 \text{ डॉलर} = १ \text{ पौंड}$$

म्हणजेच इंग्लंडच्या १ पौंड साठी अमेरिकेला ६ डॉलर द्यावे लागतील. या दराला टकसाल दर समता अथवा विनिमय दराचा टकसाल दर समता म्हटले जाते. कारण हा दर सोन्याच्या टकसाल दरावर आधारित होता. असे असले तरी दोन देशांमध्ये सोन्याच्या आयात व निर्यातीसाठी जो जहाज वाहतुक खर्च येत होता त्यानुसार या दरामध्ये थोड्याफार फरकाने बदल होत होता.

आज कोणत्याही देशामध्ये सूर्वण विनिमय दर पद्धती अस्तित्वात नसल्याने हा सिद्धांत वास्तविक आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा न ठरता केवळ शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्व राखतो.

७.२.२ क्रयशक्ती समता सिद्धांत (The Purchasing Power Parity Theory) :

विनिमय दर निश्चितीचे सनातनी अर्थशास्त्रज्ञानी जे सिद्धांत मांडले त्यात विशेष महत्त्व असणारा क्रयशक्ती समता सिद्धांत १८०२ मध्ये मांडण्यात आला. त्यानंतर रिकार्डोच्या लिखाणातही त्याचा उल्लेख आढळतो. असे असले तरी शास्त्रशुद्ध स्वरूपात हा सिद्धांत स्विडिश अर्थशास्त्रज्ञ गुस्तोव कॅसेल यांनी १९१८ मध्ये मांडला.

एखाद्या देशाच्या चलनाला त्या चलनाच्या विशिष्ट क्रयशक्तीमुळे मागणी असते. या सिद्धांतानुसार दोन देशांमध्ये विनिमयाच्या दराला त्या देशातील सापेक्ष किंमतीचा दर निर्धारित करतो. म्हणजेच दोन देशांमधील अपरावर्तित चलनामधील विनिमय दराला त्या देशातील

चलनामधील खरेदी-शक्ती, समानता निर्धारित करते. समजा x वस्तूच्या दहा नगांसाठी अमेरिकेत १ डॉलर इतकी किंमत द्यावी लागते व तितक्याच वस्तूसाठी भारतात १० रु किंमत द्यावी लागत असेल तर १ डॉलर = १० रु असा विनिमय दर निश्चित होतो. यामुळे विचारांवर आधारित क्रयशक्ती समता सिद्धांत दोन पद्धतीने मांडता येतो.

निरपेक्ष मांडणी (Absolute Version) :

या मांडणीवरून विनिमय दरानुसार दोन देशातील भिन्न चलनाच्या क्रयशक्तीचा अंदाज बांधता येतो. किंबहुना भिन्न चलनाची क्रयशक्ती ज्या विशिष्ट बिंदूत समान होते त्या बिंदूलाच विनिमय दर निश्चित होतो.

एकाच वस्तूच्या संदर्भात किंवा विविध वस्तूंच्या समुहाच्या संदर्भात किंमती विचारात घेऊन त्यावरून विनिमय दर निश्चित केला जातो. त्यासाठी पुढील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$R = \frac{Pb Q_0}{Pa Q_0}$$

या सूत्रात,

R = विनिमय दर

Pa = A देशातील किंमती

Pb = B देशातील किंमती

Q_0 = संबंधित भारांक

या सूत्राचा वापर केल्यास विनिमय दर निश्चित करता येतो. या विवेचनासाठी वस्तूंच्या किंमतीना दोन्ही देशांत दिले जाणारे भारांक सारखेच आहेत असे गृहित धरले जाते. एका उदा. च्या सहाय्याने हे आपणास स्पष्ट करता येईल.

समजा x या वस्तूची A देशातील किंमत १० रु इतकी आहे. तर B देशातील x वस्तूची किंमत १ डॉलर इतकी आहे. दोन्ही देशातील भारांक समजा १० इतका आहे. तर वरील सूत्रात किंमती घातल्यास विनिमय दर पुढील प्रमाणे काढता येतो.

$$R = \frac{1\$ (10)}{20\₹ (10)}$$

$$R = \frac{10\$}{100\₹} \text{ म्हणजेच}$$

$$1\$ = 10 \₹ \text{ किंवा } 1\₹ = \frac{1}{10} \$$$

अशा रितीने या मांडणीनुसार वस्तूच्या निरपेक्ष किंमतीच्या प्रमाणानुसार विनिमय दर निश्चित होतो.

सापेक्ष मांडणी :

समतोल विनिमय दर कसा निश्चित होतो याचे विवेचन कॅसेल यांनी खरेदी शक्ती समता सिद्धाताच्या निरपेक्ष मांडणीत समजावले आहे. परंतु समतोल दरात बदल होऊन संबंधीत देशातील वस्तूच्या किंमतीमध्ये कसा बदल होतो याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी कॅसेल यांनी सिद्धांताची सापेक्ष पद्धतीने मांडणी केली. सापेक्ष मांडणीत प्रामुख्याने एका आधारभूत विनिमय दरापासून नवीन विनिमय दर कसा निश्चित होतो हे दर्शविले आहे. म्हणजेच दोन भिन्न कालखंडातील किंमत प्रमाणाच्या तुलनेने स्थिर असणारा विनिमय दर बदलून नवा विनिमय दर कसा निश्चित होतो हे सापेक्ष मांडणीत दर्शविले आहे.

यासाठी पुढील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$R_1 = R \times \frac{Pb_1 / Pb_0}{Pa_1 / Pa_0}$$

या सूत्रात,

R_1 = नवीन विनिमय दर

R = आधारभूत विनिमय दर

Pb_1 = B देशातील चालू वर्षातील किंमत निर्देशांक

Pb_0 = B देशातील आधार वर्षातील किंमत निर्देशांक

Pa_1 = A देशातील चालू वर्षातील किंमत निर्देशांक

Pa_0 = A देशातील आधार वर्षातील किंमत निर्देशांक

या सूत्राचा वापर करून नवीन विनिमय दर सहज निश्चित करता येतो.

समजा B देशातील चालू वर्षातील किंमत निर्देशांक १५० आहे. A देशातील चालू वर्षातील किंमत निर्देशांक ३०० आहे व मुळ वर्षातील विनिमय दर $1\$ = 20\text{₹}$ इतका आहे. या किंमती सूत्रात घातल्यास नवीन विनिमय दर पुढीलप्रमाणे मिळेल.

$$R_1 = 20\text{₹} \times \frac{150 / 100}{100 / 300}$$

$$20\text{₹} \times \frac{150}{100} \times \frac{100}{300}$$

$$= 10\text{₹}$$

∴ किंमत निर्देशकातील बदलानुसार नवीन विनिमय दर,

$$1\$ = 10\text{₹} \text{ असा अस्तित्वात येईल.}$$

अशा पद्धतीने कॅसेल यांनी आपल्या खरेदी शक्ती समता सिद्धांतामध्ये निरपेक्ष मांडणी व सापेक्ष मांडणीच्या सहाय्याने विनिमय दराची निश्चिती व किंमत पातळीतील बदलांमुळे अशा दरात होणारे बदल या दोन्हीचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

सैद्धांतिकदृष्ट्या हा सिद्धांत अत्यंत उपयुक्त असला तरी या सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टिका केल्या जातात.

१. या सिद्धांतानुसार विनिमय दर हा चलनाच्या क्रयशक्तीवरून ठरतो. परंतू प्रत्यक्षात विनिमय दराच्या निश्चितीमध्ये आयात-निर्यात कर, देशाची आर्थिक स्थिती, भांडवल प्रवाह, आंतरराष्ट्रीय बाजारातील चढ उतार, संबंधित देशाची संरक्षण नीती इ. घटकही महत्त्वाचे ठरतात.
२. सापेक्ष मांडणीत नवीन विनिमय दर ठरविण्यासाठी आधार समतोल दर माहीत असणे आवश्यक आहे, पण प्रत्यक्षात असा समतोल दर ठरविणे मुळातच अवघड आहे.
३. केन्स यांच्या मते, या सिद्धांतात पारस्परिक मागणीची लवचिकता व भांडवलाचे स्थलांतर या दोन घटकांचा विचार करण्यात आलेला नाही.
४. प्रा. हॅरर यांच्या मते, देशांतर्गत किंमत बदलामुळे विनिमय दरात बदल घडून येतो. पण विनिमय दरातील बदलामुळे देशांतर्गत किंमत पातळीत देखील बदल होऊ शकतात, याकडे हा सिद्धांत दुर्लक्ष करतो.
५. या सिद्धांतानुसार क्रयशक्ती समता गृहित धरताना भिन्न देशांतील वस्तूंचा दर्जा भिन्न असतो व त्यामुळे एखाद्या वस्तूच्या संदर्भात क्रयशक्ती समानता प्रस्थापित होणे शक्य नसते, हे लक्षात घेतले नाही.

७.३ स्थिर विनिमय दराचे गुणदोष (EVALUATION OF FIXED EXCHANGE RATE)

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी स्थिर विनिमय दराबाबत केलेल्या विवेचनावरून खूल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढण्यासाठी तसेच विनिमयाचे व्यवहार सुरळीत पार पाडण्यासाठी स्थिर विनिमय दर हा फायद्याचा ठरतो, असे समजते. स्थिर विनिमय दराच्या समर्थनार्थ खालील बाबी मांडल्या जातात.

१. स्थिर विनिमयाच्या दरामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार सुरळीत व खात्रीशिरपणे पार पाडता येतात.
२. स्थिर विनिमय दरांतर्गत होणारे व्यवहार एका निश्चित दराने होत असल्याने सट्टेबाजीस आळा बसतो.
३. विनिमयाचा दर स्थिर असल्याने देशातील आर्थिक व्यवहारांमध्ये तुलनेने स्थिरता राखणे शक्य होते.
४. विकसनशील देशांचा व्यापारतोल व व्यवहारतोल हा प्रतिकूल असतो. स्थिर विनिमय दर पद्धतीचा अशा देशानी स्विकार केल्यास व्यवहारतोलात समतोल राखण्यासाठी नेहमी करावे लागणारे चलनाचे अवमूल्यन व ऊर्ध्वमूलन यापासून बचाव होतो.
५. विनिमय दरातील स्थैर्यामुळे परकीय गुंतवणूकदारांना सुरक्षितता वाटते. परिणामतः प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक वाढते.
६. स्थिर विनिमय दरामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाऱ्यांना व्यापारासाठी निश्चित किती रक्कम लागेल, याचा अंदाज बांधता येतो. त्यामुळे अकारण मोठी रक्कम जवळ बाळगावी लागत नाही.
७. आंतरराष्ट्रीय चलनवाढीचा धोका टाळण्यासाठी स्थिर विनिमय दराचे समर्थन केले जाते.

असे असले तरी स्थिर विनिमय दर पद्धतीमध्ये काही उणीवाही असल्याचे दिसून येते. जसे,

१. स्थिर विनिमय दर स्विकारणाऱ्या देशाला स्वतंत्र असे चलनविषयक धोरण स्विकारता येत नाही.
२. स्थिर विनिमय दराने आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढतो असे जरी म्हटले जात असले तरी इतिहासात तशी नोंद नाही.
३. सध्या कोणत्याही देशात स्थिर विनिमय दराचा स्विकार केला जात नाही.
४. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात जरी अस्थैर्य निर्माण झाले तरी विनिमय दर स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे स्थैर्य कृत्रिम असते. त्यासाठी राष्ट्रहिताचा बळी जातो. कृत्रिम स्थैर्य राखण्याच्या प्रयत्नामुळे काळाबाजार वाढतो.
५. स्थिर विनिमय दराचे धोरण स्विकारल्यास परदेशात आलेल्या तेजी-मंदीच्या घटनांपासून देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे रक्षण करता येत नाही.

७.४ IS वक्र / बचत गुंतवणूक वक्र (IS CURVE / SAVING - INVESTMENT CURVE)

IS वक्र हा वस्तू बाजारातील किंवा वास्तव क्षेत्रातील संतुलन दर्शवितो. ज्या ठिकाणी बचत व गुंतवणूक समान होते. त्या ठिकाणी वस्तू बाजारातील समतोल प्रस्थापित होतो. बचत हे उत्पन्नाचे प्रत्यक्ष फलन आहे.

$S = f(y)$ (1) तर गुंतवणूक ही व्याजदराचे घटते फलन आहे.

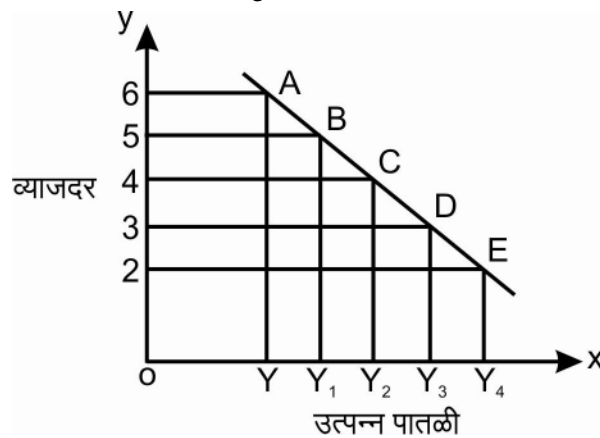
$I = f(r)$ (2) समीकरण १ आणि २ ने खालील समीकरण

मिळते,

$$I = S$$

IS वक्र व्याजदर आणि उत्पन्नाच्या अशा संयोगाना दर्शवितो की जेथे बचत आणि गुंतवणूक समान होते; की ज्या ठिकाणी वस्तू बाजारातील समतोल प्रस्थापित होतो. IS वक्र हा ऋणात्मक उताराचा असतो.

आकृती क्र. ७.१



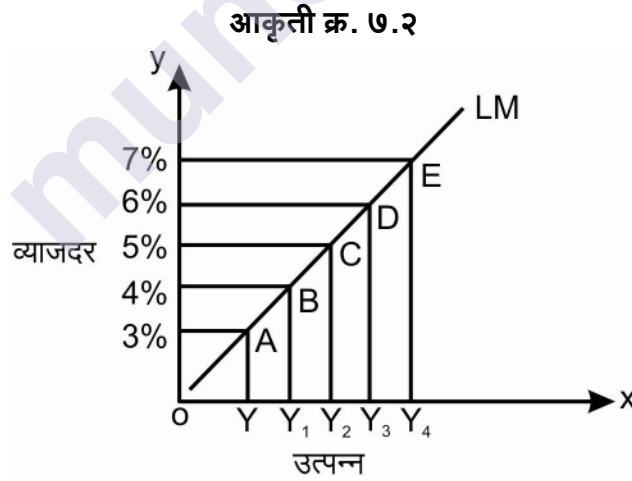
वरील आकृतीत 'य' अक्षावर उत्पन्नाची पातळी तर 'OY' अक्षावर व्याजदर दर्शविला आहे. बचत व गुंतवणूक समानता प्रस्थापित करणाऱ्या ABCDE या बिंदूना जोडले असता IS वक्र मिळतो की जो वस्तू बाजारातील समतोल दर्शवितो. आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे व्याजदर घटल्यास उत्पन्न वाढते व उत्पन्न वाढल्यास बचतीमध्ये वाढ होते. वाढलेले बचत गुंतवणूकीमध्ये वापरात येण्यासाठी व्याजदर घटवावा लागतो. यावरून असे समजते की, अर्थव्यवस्थेतील वास्तविक क्षेत्रामध्ये उत्पन्न आणि व्याजदर यामध्ये ऋणात्मक संबंध असतो की जो आकृतीमध्ये IS वक्राद्वारे दर्शविला आहे.

७.५ LM वक्र (LM CURVE)

LM वक्राद्वारे चलन / मुद्रा बाजारातील समतोल दर्शविला जातो. LM हा शब्द पैशाची मागणी व पैशाचा पुरवठा याचे संक्षिप्त रूप आहे. चलन बाजारामध्ये जेव्हा पैशाची मागणी ही पैशाच्या पुरवठ्याच्या बरोबर असते. तेव्हा समतोल प्रस्थापित होतो. समतोलामध्ये $L = M$ अशी स्थिती असते. जिथे, $L = L_T + L_S$ समीकरणातील L_T द्वारे मुद्रेची व्यवहार हेतु व दक्षता हेतूसाठी असलेली मागणी दर्शविली आहे की जी, उत्पन्नाची सरळ फलन आहे तर L_S द्वारे पैशाची सट्टेबाजीसाठी असलेली मागणी दर्शविली आहे. अशी मागणी ही व्याजदराचे घटते फलन असते. अशाप्रकारे मुद्रा बाजारातील समतोल पुढीलप्रकारे दर्शविला जातो.

$$M = L_T(Y) + L_S(r)$$

पुढील आकृतीच्या सहाय्याने आपणास LM वक्र दर्शविता येईल.

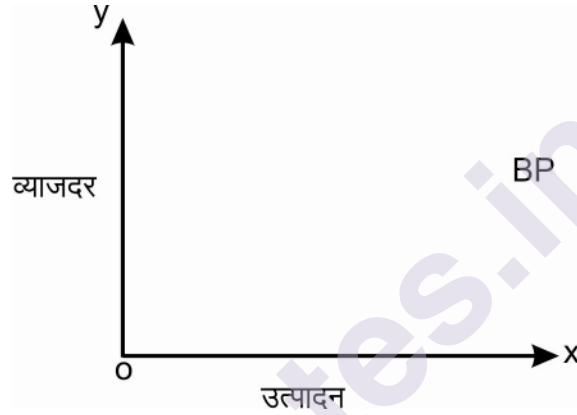


वरील आकृतीत 'OX' अक्षावर उत्पन्न तर 'OY' अक्षावर व्याजदर दर्शविला आहे. आकृतीतील ABCDE हे बिंदू जोडले असता उत्पन्न पातळी आणि चलनाच्या मागणी-पुरवठ्यातील संतुलनाच्या बिंदूतून आपणास रोखता मागणी वक्र व चलन पुरवठा संतुलन दर्शविणारा LM वक्र मिळतो. आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे चलन पुरवठा स्थिर असताना उत्पन्न पातळी Y वरून Y_1 अशी वाढल्यास व्याजदर ३% वरून ४% होतो. उत्पन्न पातळीत वाढ झाल्यास व्यवहार हेतूसाठी चलनाची मागणी वाढते व त्यातून व्याजदर वाढतो. LM वक्र ही प्रक्रिया स्पष्ट करतो.

७.६ BP वक्र (BP CURVE)

BP वक्राद्वारे देशाच्या व्यवहार शेषातील समतोल दर्शविला जातो. साधारणतः BP वक्र हा धनात्मक उताराचा असतो. आयातीमध्ये झालेली प्रचंड वाढ ही व्यवहार शेषात असमतोल निर्माण करते. व्याजदराच्या सहाय्याने परकिय भांडवलाचा प्रवाह आकर्षित करून निर्यात वाढीच्या सहाय्याने व्यवहार शेषातील असमतोल दूर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्याजदर आणि उत्पादन यातील संबंध व्यक्त करणारा BP वक्र पुढील आकृतीच्या सहाय्याने दर्शविता येईल.

आकृती क्र. ७.३



वरील आकृतीमध्ये 'OX' अक्षावर उत्पादन तर 'OY' अक्षावर व्याजदर दर्शविला आहे. साधारणपणे व्याजदर आणि उत्पादन यामध्ये धनात्मक संबंध असल्याचे दिसून येते. आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे BP वक्र हा 'OX' अक्षास समांतर आहे. BP वक्राच्या उतारावर भांडवलाच्या गतिक्षमतेचा प्रभाव पडत असल्याचे दिसून येते. जेव्हा भांडवल पूर्ण गतिशील असतो तेव्हा BP वक्र हा 'OX' अक्षास समांतर राहतो. तर भांडवलाची गतिक्षमता मर्यादित असल्यास BP वक्राचा उतार हा धनात्मक रहातो. देशातील लोकांचे उत्पन्न वाढल्यास आयात वाढते. परिणामतः विनिमय दरात बदल होवून BP वक्र उजवीकडे सरकतो. जेव्हा चालू खात्यावरील वाढावा / शिल्लक ही भांडवली खात्यावरील त्रुटी एवढा असतो तेव्हा BP वक्राद्वारे समतोल प्रस्थापित होतो.

७.७ IS-LM-BP प्रतिमान (IS-LM-BP MODEL)

IS-LM-BP प्रतिमान रॉबर्ट मुंडेल व मार्क्स फ्लेमिंग यांनी मांडले. खुल्या अर्थव्यवस्थेत भांडवलाची गतिक्षमता, स्थिर व तरता विनिमय दर या घटकांचा एकत्रित विचार करून अंतर्गत व बहिर्गत समतोल कसा साधला जातो याचे विवेचन मुंडेल - फ्लेमिंग या अर्थतज्ञानी IS-LM-BP प्रतिमानात केले आहे. हे प्रतिमान IS-LM प्रतिमानाचा विस्तार असून त्याला केन्सच्या विवेचनाचा आधार आहे. IS-LM प्रतिमान हे बंदिस्त अर्थव्यवस्थेशी संबंधित होते. तर IS-LM-BP प्रतिमान हे खुल्या अर्थव्यवस्थेशी संबंधित आहे. IS-LM प्रतिमानात व्याजदर व उत्पादन दर यावर भर देण्यात आला होता, तर या प्रतिमानात अल्पकालीन विनिमय दर, व्याजदर तसेच उत्पादन दर यांचा विचार केला आहे. थोडक्यात, खुल्या अर्थव्यवस्थेशी

संबंधित असलेल्या या प्रतिमानात वस्तू, बाजार, मुद्रा बाजार व विनिमय बाजार यांच्यात समतोल म्हणजेच अंतर्गत व बहिर्गत समतोल कसा प्रस्थापित होतो याचे विवेचन केले आहे.

गृहितके (Assumptions) :

१. पैशातील साधारण वेतन दर व किंमती स्थिर
२. देशी व्याजदर आणि परकीय व्याजदर यांच्यातील फरकावरून भांडवली खात्याचा जमा-खर्च ठरतो.
३. देशी उत्पादन स्तर व विदेशी उत्पादन स्तर यांच्या संबंधातून व्यापारी खाते जमा-खर्च निश्चित केला जातो.
४. भांडवलाची गतिकक्षमता
५. उत्पन्नातील वाढीबरोबर कर आणि बचत यात वाढ होते.
६. सरकारी खर्च, बाह्य परकीय उत्पादन आणि विनिमय दर या घटकांशी एकूण मागणी सकारात्मक असते तर देशांतर्गत घरेलू व्याजदराशी एकूण मागणी नकारात्मक असते.

सिद्धांतात वापरात आलेली चले (Use Variables in Model) :

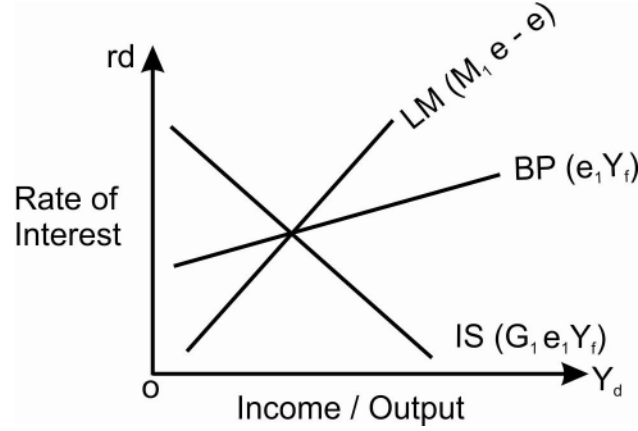
- Y - वास्तविक एकूण घरेलू उत्पादन
 C - वास्तविक उत्पन्न
 I - वास्तविक भौतिक गुंतवणक
 G - सरकारी खर्च
 D - मागणी
 M - पैशाचा पुरवठा
 P - किंमत स्तर
 I - व्याजदर
 T - कर
 NX - निव्वळ निर्यात

IS-LM-BP प्रतिमान, मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशांतर्गत वस्तू बाजार व मुद्रा बाजार त्याचबरोबर बहिर्गत विनिमय बाजार यांचा एकत्रित समतोल कसा साधला जातो, यांचे सुलभ विवेचन IS-LM-BP प्रतिमानात देण्यात आले आहे. वस्तू व मुद्रा बाजाराच्या अंतर्गत किंमत पातळीचा समतोल व विदेशी विनिमय दराचा समतोल एकत्रितरित्या साध्य करण्याचा प्रयत्न या प्रतिमानाच्या आधारे करण्यात आला आहे. हे दोन्ही समतोल प्रस्थापित करण्यासाठी IS-LM-BP या तीन वक्रांचा एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.

IS, LM व BP हे तिन्ही वक्र ज्या बिंदूत परस्परांना छेदतात त्या ठिकाणी अंतर्गत व बहिर्गत समतोल पुढील आकृती दर्शविल्याप्रमाणे निर्माण होतो.

आकृती क्र. ७.४



वरील आकृतीमध्ये IS-LM व BP वक्र E बिंदूत परस्परांना छेदत असल्याने या बिंदूच्या ठिकाणी वस्तू बाजार, मुद्रा बाजार व विनिमय बाजार यांचा एकत्रित समतोल निर्माण होतो. म्हणजेच IS-LM-BP वक्राच्या एकत्रित समतोलाने अंतर्गत व बहिर्गत समतोल साधला जातो.

IS वक्रावरील बिंदू वस्तूचा अतिरिक्त पुरवठा व वस्तू बाजारातील मागणी दर्शवितात. याचे कारण म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या व्याजदरामुळे वस्तूचा पुरवठा गरजेचा आहे. त्यापेक्षा जादा अथवा कमी असतो. तसेच मुद्रा बाजारातसुद्धा LM वक्राच्यावरील बिंदू पैशाला असणारी मागणी त्याच्या पुरवठ्यापेक्षा जास्त अथवा कमी दर्शविते. याचा अर्थ प्रचलित असलेल्या व्याजदराला उत्पन्न पातळी मुद्रा बाजारातील समतोलासाठी आवश्यक तेवढी कमी असली तरी अंतर्गत व बहिर्गत समतोलासाठी IS-LM-BP वक्र परस्परांना छेदणे आवश्यक असते. जर तसे झाले नाही तर बदलत्या परिस्थितीनुसार IS-LM यांच्या छेदन बिंदूत फक्त अंतर्गत समतोल प्रस्थापित होईल. या वेळी विनिमय दरात गरजेनुसार बदल होऊन BP वक्र IS-LM वक्राच्या छेदन बिंदूतून जाऊन समतोल निर्माण होऊ शकतो. म्हणजेच वस्तू बाजार अथवा मुद्रा बाजारात काहीही विसंगती निर्माण झाल्यास LM किंवा IS वक्रात बदल होऊन किंवा विनिमय दरात घसरण होऊन हे तिन्ही वक्र एकाच बिंदूत छेदत असल्याने पुन्हा नवीन अंतर्गत व बहिर्गत समतोल प्रस्थापित होऊ शकतो. समजा IS-LM वक्राच्या छेदन बिंदूतून BP वक्र जात नसेल तर एकंदर व्यवहारशेष तृप्तीचा किंवा शिल्लकिचा असताना अंतर्गत समतोल अस्तित्वात येऊ शकतो.

थोडक्यात, IS-LM-BP वक्राद्वारे वस्तू बाजार, मुद्रा बाजार व विनिमय बाजार यांचा एकत्रित समतोल कसा प्रस्थापित होतो. अर्थात ज्या ठिकाणी हे तिन्ही वक्र एकमेकांना छेदतात त्या ठिकाणी अंतर्गत व बाह्य समतोल कसा प्रस्थापित होतो, याचे विवेचन केले आहे.

७.१ मौद्रिक धोरण आणि IS-LM-BP प्रतिमान (MONETARY POLICY AND IS-LM-BP MODEL)

मौद्रिक धोरण ही संकल्पना चलनविषयक धोरण, नाणेविषयक धोरण किंवा पैसा विषयक निती या विविध नावांनी ओळखले जाते. देशाच्या पैशाचा पुरवठा किती असावा, त्यात

वाढ करावी की घट करावी या बाबतचे मध्यवर्ती बँकेचे विशिष्ट कालावधीसाठीचे धोरण म्हणजेच मौद्रिक धोरण होय. ए.जी. हार्ट यांच्या मते, पैशाच्या पुरवठ्यावर किंवा जनतेच्या पैशाच्या मागणीवर प्रभाव टाकणाऱ्या आणि सार्वजनिक रोखतेची स्थिती बदलणाऱ्या धोरणास मौद्रिक धोरण असे म्हटले जाते. अर्थात देशाच्या मध्यवर्ती बँकेचे अर्थव्यवस्थेतील पैसा विषयक जे धोरण असते त्यालाच मौद्रिक धोरण असे म्हटले जाते.

मौद्रिक धोरणात बदल घडवून आणल्यास अर्थात पैशाच्या मागणी-पुरवठ्यात बदल केल्यास त्याचे एकंदरीत भांडवलाच्या गतिशीलतेवर, विनिमय दरावर, घरेलू व्याजदर व उत्पन्न पातळी तसेच अंतर्गत व बहिर्गत समतोल यावर काय परिणाम होतात याचे मुंडेल - फ्लेमिंग प्रतिमानाच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे विवेचन करता येते.

७.८.१ मौद्रिक धोरणाचा विस्तार आणि IS-LM-BP प्रतिमान (Monetary Expansion in the IS-LM-BP Model) :

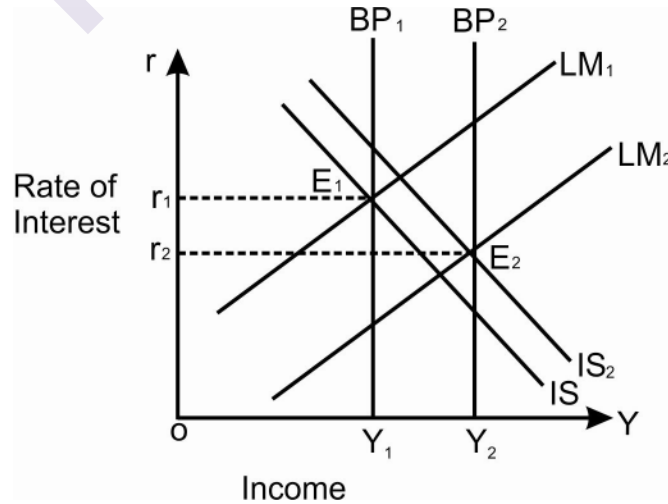
पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ करणे अथवा व्याजदरात घट करणे म्हणजे मौद्रिक धोरणाचा विस्तार होय. भांडवलाची गतिशीलता शून्य असताना व भांडवल पूर्णपणे गतिशील असताना या नितीचे एकंदरीत अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावर काय परिणाम होतात हे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करून.

अ) भांडवलाची गतिशीलता शून्य व मुद्रा विस्तारीकरण धोरण :

जेव्हा देशादेशांमध्ये भांडवलाची आवक-जावक अजिबात होत नाही तेव्हा भांडवल प्रक्रिया गतिहीन अथवा शून्य मानली जाते.

खालील आकृतीच्या सहाय्याने गतिशून्य भांडवलाच्या स्थितीत विस्तारित मुद्रा धोरणाचे काय परिणाम होतात याचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे देता येईल.

आकृती क्र. ७.५



आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे भांडवलाची गतिक्षमता शून्य असल्यामुळे BP_1 हा वक्र OY अक्षास समांतर म्हणजेच ऊर्ध्वगामी लंबाकार आहे. आरंभीचा समतोल E_1 बिंदूत प्रस्थापित

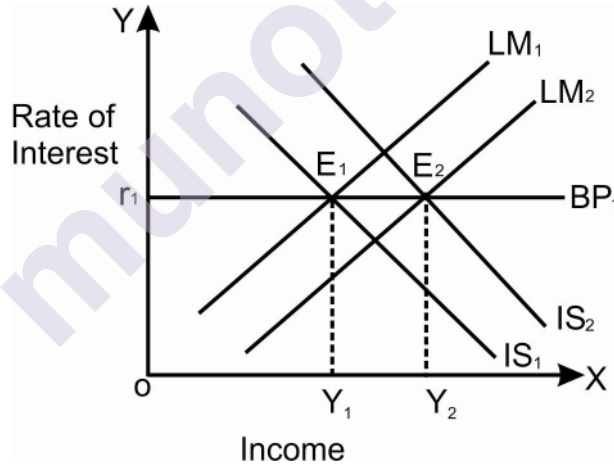
झाला आहे. कारण E_1 या बिंदूत IS, LM व BP वक्र परस्परांना छेदतात. भांडवलाच्या गतिहिनतेच्या अवस्थेत पैशाचा पुरवठा वाढविल्याने LM_1 हा वक्र उजवीकडे सरकतो व LM_2 हा वक्र उजवीकडे स्थित होतो. विनिमय दरात कोणताही बदल होत नसल्याने नवीन अल्पकालीन समतोल LM_2 व IS_1 यांच्या छेदन बिंदूत निश्चित होतो. मात्र या ठिकाणी व्यवहारशेषात तुट निर्माण होते. मात्र विनिमय दर बलदता असेल तर त्याची घसरण होऊन IS व BP वक्र उजवीकडे सरकतात व LM_2 वक्र स्थिर राहतो. त्यामुळे IS_2 , LM_2 व BP_2 हे तिन्ही वक्र एकमेकांना E_2 बिंदूत छेदतात व त्या ठिकाणी नवीन अंतिम समतोल निर्माण होतो. समतोलाच्या या स्थितीत पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ केल्याने व्याजदर घटतो व उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ होते.

ब) पूर्ण गतिशील भांडवल व मुद्रा विस्तारीकरण धोरण :

जेव्हा विविध देशात भांडवलाचे स्थलांतर अथवा आवक-जावक मुक्तपणे आणि विना निर्बंध सहजपणे होते त्यास भांडवलाची पूर्ण गतिशीलता असे म्हणतात. भांडवलाच्या पूर्ण गतिशीलतेच्या स्थितीत एखाद्या देशाने विस्तारित मौद्रीक धोरण स्विकारल्यास त्याचे अंतर्गत व बाह्य समतोलाच्या विश्लेषणात दिसून येते. पुढील आकृतीच्या सहाय्याने ते अधिक स्पष्ट करता येईल.

विस्तारित मुद्रा धोरण व पूर्ण गतिशील भांडवल :

आकृती क्र. ७.६



वरील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे BP_1 हा वक्र क्षितिजसमांतर आहे. कारण भांडवल पूर्ण गतिशील आहे. सुरुवातीच्या समतोल E_1 बिंदूच्या सहाय्याने दर्शविला आहे. कारण E_1 या बिंदूत IS, LM व BP वक्र एकमेकांना छेदतात. विस्तारित मौद्रीक धोरणानंतर उजवीकडे सरकणारा LM_2 वक्र मिळतो. त्याचबरोबर या स्थितीत IS_1 हा उजवीकडे सरकणारा वक्र मिळतो. LM_1 वक्र उजवीकडे सरकल्याने व्यवहारशेषात तुट निर्माण होऊन व्याजदरात घट होते. त्याचाच परिणाम म्हणून IS वक्र देखील उजवीकडे सरकतो. व्याजदरात घट झाल्याने भांडवलाचे बहिर्गमन होते. त्यामुळे IS_2 , LM_2 , BP_1 हे वक्र E_2 बिंदूत छेदत असल्याने नवीन समतोल निर्माण होतो. या स्थितीत आरंभीचाच व्याजदर प्रस्थापित होतो. तसेच चालू खात्यावरील शिल्लकेतून बहिर्गत भांडवलाचा मेळ घातला जातो.

७.९ राजकोषिय धोरण आणि IS-LM-BP प्रतिमान (FISCAL POLICY AND IS-LM-BP MODEL)

ज्या प्रमाणे मौद्रिक धोरणाचा परिणाम होऊन अंतर्गत व बहिर्गत समतोल कसा बदलतो याचे स्पष्टीकरण IS-LM-BP प्रतिमानात मिळते. त्याचप्रमाणे राजकोषिय धोरणाच्या विस्ताराचे अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावर कोणते परिणाम घडून येतात याचे स्पष्टीकरण IS-LM-BP प्रतिमान देतो. मुलतः कर, खर्च आणि कर्ज यांचा वापर करुन नियोजित उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न राजकोषिय धोरणाच्या सहाय्याने सरकार करत असते.

७.९.१ विस्तारीत राजकोषिय धोरण आणि IS-LM-BP प्रतिमान (Expansionary Policy Fiscal and IS-LM-BP Model) :

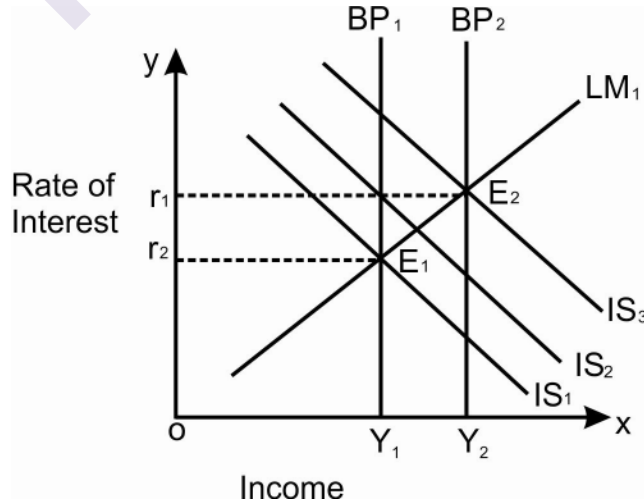
सार्वजनिक खर्चात वाढ करणे किंवा करात कपात करणे, यासंबंधीचे धोरण म्हणजे विस्तारीत राजकोषिय धोरण होय. या धोरणानुसार लोकांच्या हातात पैसा जाण्यासाठी शासनामार्फत मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक गरजा पूर्ण करण्यावर तसेच पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यावर नियोजित खर्च केला जातो. तसेच करामध्ये कपात करण्याचे धोरण शासन अवलंबते. या धोरणाचे भांडवल गतिशील असताना व भांडवल गतिशून्य असताना अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावर काय परिणाम होतो, ते IS-LM-BP प्रतिमानाच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

अ) गतिशून्य भांडवल व राजकोषिय विस्तारीकरण :

देशादेशांमध्ये भांडवलाची आवक-जावक अथवा स्थलांतर अजिबात होत नसेल तर विस्तारित राजकोषिय धोरणाचा अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावर होणारा परिणाम पुढील आकृतीच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

विस्तारित राजकोषिय धोरण व गतिशील भांडवल :

आकृती क्र. ७.७

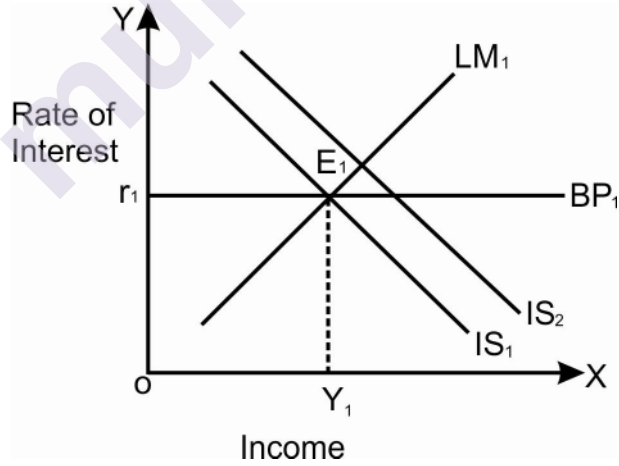


वरील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे IS_1 व LM_1 हे आरंभीचे वक्र आहेत. भांडवलाच्या गतिहिनतेमुळे BP_1 हा आरंभीचा वक्र उर्ध्वगामी लंबाकार असतो. सुरुवातीच्या समतोल E_1 बिंदूत आला आहे. कारण या बिंदूत IS_1 , LM_1 व BP_1 हे वक्र एकमेकांना छेदतात. प्रारंभिक समतोलाच्या ठिकाणी अनुक्रमे or_1 व oy_1 हा व्याजदर व उत्पन्न पातळी निर्धारित होते. आरंबीच्या समतोलानंतर राजकोषीय धोरणात विस्तारीकरणाचा अवलंब केल्यास IS वक्र उजवीकडे IS_2 पर्यंत सरकतो. त्यावेळी LM वक्राला छेदत असल्याने अल्पकालीन अंतर्गत समतोल निर्माण होतो. पण त्याच वेळी व्यवहारतोलात तुट निर्माण होते. ती तुट भरून काढण्यासाठी चलनाच्या मूल्यात घट करावी लागते. चलनाचे मूल्य घटल्याने BP व IS वक्र उजवीकडे अनुक्रमे BP_2 व IS_3 असे सरकतात व नवीन समतोल E_2 या बिंदूच्या ठिकाणी होतो. कारण या ठिकाणी IS_3 , BP_2 व LM_1 वक्र एकमेकांना छेदतात. या स्थितीत व्याजदर r_1 पासून r_2 पर्यंत वाढतो. तसेच उत्पन्न y_1 पासून y_2 पर्यंत वाढते. अर्थात भांडवलाच्या गतिहिनतेत राजकोषीय विस्तारिकरण धोरणाने उत्पन्नात वाढ घडून येत असली तर व्याजदर वाढतो तसेच चलनाचे मूल्य घसरते.

ब) पूर्णतः लवचिक भांडवल आणि विस्तारित राजकोषीय धोरण :

भांडवलाच्या पूर्णतः लवचिक गतिशीलतेमध्ये भांडवलाची आवक-जावक अनिर्बंधित असते. एखाद्या देशातील देशी व्याजदर, उत्पन्न पातळी व विनिमय दर यांच्यातील अल्पशः बदलामुळे भांडवलाचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर होत असते. म्हणजेच देशातील आर्थिक घटकांच्या बदलाबाबत ते अत्यंत संवेदनशील असते. अशा स्थितीत सार्वजनिक खर्चात वाढ केल्यास तसेच कर कपातीचे धोरण अवलंबल्यास अंतर्गत व बहिर्गत समतोलावर काय परिणाम होईल याचे स्पष्टीकरण $IS-LM-BP$ (MF) प्रतिमानात आढळते. पुढील आकृतीच्या सहाय्याने ते आपणास अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ७.८



वरील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे IS_1 व LM_1 हे आरंभीचे वक्र आहेत. भांडवल पूर्ण गतिशील असल्यामुळे BP_1 हा क्षितिज समांतर आहे. E_1 बिंदूत IS_1 , LM_1 व BP_1 हे वक्र परस्परांना छेदत असल्याने त्या ठिकाणी प्रारंभिक समतोल निश्चित होतो. राजकोषीय धोरणाच्या विस्तारानंतर केवळ IS हा वक्र उजवीकडे सरकतो. अर्थात LM_1 तसेच BP_1 हे वक्र आपापल्या जागी स्थिर राहतात. यावरून असे समजते की, विस्तारित राजकोषीय धोरणाचा कोणताही दीर्घकालीन परिणाम दिसून येत नाही. IS_2 या वक्रास LM_1 या वक्राला छेदत असल्याने

तात्पुरता अल्पकालीन समतोल निर्माण होतो. या ठिकाणी भांडवल पूर्णतः गतिशील असल्याने भांडवलाची आवक जोरदार वाढते. व परिणामतः विस्तारित राजकोषीय धोरण प्रभावहिन ठरतो. त्याचा चालू खात्यावर परिणाम होत नाही. मात्र चलनाचे मूल्य वर्धित होते. परिणामतः विनिमय वाढतो. हा विनिमय दर IS_2 वक्राच्या डावीकडे सरकतो. LM वक्र आणि BP वक्र या दोहोंमध्ये विस्तारीत राजकोषीय धोरणाचा कोणताही परिणाम होत नाही. परिणामतः त्याच्या स्थितीमध्ये कोणताही बदल होत नाही. मात्र IS वक्र पुन्हा IS_2 वरून IS_1 पर्यंत डावीकडे सरकतो. म्हणजे आरंभीचा व राजकोषीय विस्तारानंतरचा समतोल एकच असतो. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, भांडवल पूर्णता गतिशील असेल तर राजकोषीय विस्तारिकरण धोरण परिणामकारक ठरत नाही.

७.१० सारांश (CONCLUSION)

वरील सर्व विवेचनावरून आपणास विनिमय दर व्यवस्था नेमकी कशी चालते, हे समजण्यास मदत झाली आहे. स्थानिक अथवा देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेतील समतोलाबरोबरच खूल्या अर्थव्यवस्थेत विनिमय बाजार तसेच व्यवहारशेषातील समतोल समजण्यास हा प्रस्तुत प्रकरण आपणास मार्गदर्शक ठरला आहे. खूल्या अर्थव्यवस्थेत भांडवलाची गतिक्षमता, स्थिर व तरता विनिमय दर या घटकांचा एकत्रित विचार करून अंतर्गत व बहिर्गत समतोल कसा साधला जातो. याचे विवेचन आपणास IS-LM-BP प्रतिमानातून केले गेल्याने अंतर्गत अर्थव्यवस्थेच्या बरोबरच बहिर्गत खूल्या अर्थव्यवस्थांचे समतोल विषयक ज्ञान आपणास या प्रकरणातून मिळाले आहे. तसेच मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाची परिणामकारक अंमलबजावणी केल्यास वस्तू बाजार, मुद्रा बाजार व व्यवहारशेष यात निर्माण झालेला असमतोल कसा दूर करता येतो, याचीही माहिती मिळण्यास मदत होते.

७.११ शब्दकोष (CONCEPTS)

- **Exchange Rate - विनिमय दर** - ज्या दराने आंतरराष्ट्रीय बाजारात देण्याघेण्याचे व्यवहार होतात त्यास विनिमय दर म्हणतात.
- **Fixed Exchange Rate - स्थिर विनिमय दर** - स्थिर विनिमय दर पद्धतीमध्ये प्रत्येक देशाचे चलनमूल्य सोन्याच्या माध्यमातून दुसऱ्या देशाच्या चलनाशी बांधलेले असते.
- **Flexible Exchange Rate - बदलते विनिमय दर** - बाजारपेठेतील चलनाची एकूण मागणी व एकूण पुरवठा यांच्या एकत्रिकरणातून बदलता विनिमय दर निश्चित होतो.
- **Balance of Payment - व्यवहारशेष** - विशिष्ट कालखंडात दोन देशातील दृश्य व अदृश्य वस्तू व सेवांचे आयात-निर्यात मूल्य दर्शविणारे हे पत्रक म्हणजे व्यवहारशेष होय.

७.१२ स्वाध्याय / प्रश्न (QUESTIONS)

प्र. १ टिपा लिहा :

- १) IS वक्र

- २) LM वक्र
- ३) BP वक्र
- ४) स्थिर विनिमय दराचे गुणदोष

प्र. २ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) स्थिर विनिमय दराबाबतचा सनातनवादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.
- २) टकसाल दर समता सिद्धांत स्पष्ट करा.
- ३) क्रयशक्ती समता सिद्धांत स्पष्ट करा.
- ४) IS-LM-BP (मुंडेल-फ्लेमिंग) प्रतिमान स्पष्ट करा.
- ५) IS-LM-BP प्रतिमान व मौद्रिक धोरणाची परिणामकारकता स्पष्ट करा.
- ६) IS-LM-BP प्रतिमान व विस्तारित राजकोषीय धोरण यावर भाष्य करा.

७.१२ संदर्भ (REFERENCES)

1. Carlin, Wendy and David Soskice (2007), Macroeconomics, Oxford University Press.
2. D'Souza, Errol, Macroeconomics (2012), Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.
3. Michl, Thomas (2009), Macroeconomic Theory, PHI Learning.
4. Ahuja H. L. (2016), Macroeconomics Theory and Policy, S. Chand & Company Lts.
5. Richard T. Froyen (2015), Macroeconomics, Pearson.





उपभोग व गुंतवणूक

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ व्याख्या व संकल्पना
- ८.३ उपभोग फलन
- ८.४ उपभोगाची सहज प्रक्रिया
- ८.५ उपभोगाबाबत तात्पुरते व स्थायी धोके
- ८.६ गुंतवणूक
 - ८.६.१ गुंतवणूकीचे प्रकार
 - ८.६.२ गुंतवणूकीचे निर्धारक घटक
- ८.७ पर्याप्त / महत्तम भांडवली साठा
- ८.८ अपरिवर्तनियता आणि गुंतवणूक
- ८.९ सारांश
- ८.१० शब्दकोश
- ८.११ स्वाध्याय / प्रश्न
- ८.१२ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- उपभोग व उपभोगाची सहज प्रक्रिया संकल्पना समजून घेणे.
- गुंतवणूक संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- पर्याप्त भांडवलाचा साठा संकल्पना समजून घेणे.
- स्थायी व कायमस्वरूपी उपभोगातील धोके अभ्यासणे.

८.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

भारतासारख्या अति लोकसंख्या असणाऱ्या विकसनशील देशामध्ये लोकांची उपभोग विषयक गरज पूर्ण करण्यासाठी उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन होणे गरजेचे आहे. अर्थात उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन होण्यासाठी गुंतवणूकीमध्ये वाढ घडून येणे गरजेचे आहे. पण केवळ गुंतवणूक वाढून चालणार नाही तर उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवांची खरेदी होण्यासाठी लोकांचे उत्पन्नही वाढायला हवे. कारण उपभोग आणि उत्पन्न यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. उत्पन्नात वाढ घडून आल्यास उपभोगात वाढ घडून येते. याऊलट उत्पन्नात घट घडून आल्यास उपभोगातही घट घडून येते. प्रत्येक व्यक्ती आपला उपभोग कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करित असते. वर्तमान उपभोगाची पातळी भविष्यातही कायम कशी राहिल यासाठी ती प्रयत्न करित असते.

प्रस्तुत प्रकरणात आपण उपभोक्त्याच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची समजली जाणारी उपभोग व उपभोगाची सहज प्रक्रिया संकल्पना अभ्यासणार आहोत. त्याचबरोबर उपभोगासंबंधी तात्पुरते व स्थायी स्वरूपाचे धोके यांचा देखील विचार करणार आहोत. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून गुंतवणूक ही संकल्पना अभ्यासणे क्रमप्राप्त ठरते. गुंतवणूकीचे प्रकार, गुंतवणूकीवर परिणाम करणारे घटक, पर्याप्त भांडवली साठा अशा अनेक महत्त्वपूर्ण घटकांची या प्रकरणात आपण येथे चर्चा करणार आहोत.

८.२ उपभोग (CONSUMPTION)

अर्थशास्त्रीय अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून उपभोग ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. एखाद्या देशातील लोकांच्या उपभोग प्रवृत्तीवरून त्या देशाच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. साधारणतः विकसित देशातील लोकांचा उपभोग खर्च हा अधिक असतो तर विकसनशील व अविकसित देशातील लोकांचा उपभोग खर्च हा तुलनेने कमी असतो, कारण उपभोगाचा संबंध हा व्यक्तीच्या उत्पन्नासोबत जास्त प्रमाणात असतो. जास्त उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींच्या उपभोगावरील खर्च हा कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींच्या उपभोगापेक्षा तुलनेने अधिक असतो.

साधारणतः टिकाऊ व नाशवंत उपभोग्य वस्तू व सेवांवर केलेल्या खर्चास उपभोग खर्च असे म्हणतात. टिकाऊ उपभोग्य वस्तूत टि.व्ही., रेडिओ, फ्रिज, फर्निचर इ. चा समावेश होतो तर नाशवंत वस्तूंच्या उपभोगात धान्य, दुग्धजन्य पदार्थ, कपडे, साबण, किराणा वस्तू, भाजीपाला, दंतमंजन इ. चा समावेश होतो. तर डॉक्टर, वकिल, मॅकेनिकल, विमा, बँका इ. नी. पुरविलेल्या सेवांचा समावेश व त्यासाठी केलेल्या खर्चाचा समावेश सेवांवरील खर्चात केला जातो. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, इतर परिस्थिती कायम असताना व्यक्ति बचतीपेक्षा उपभोगास प्राधान्य देतो, कारण वस्तू व सेवांच्या सेवनातून मानवी गरजा पूर्ण होतात. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, उपभोग हा व्याजदरावर अवलंबून असतो. त्यांच्या मते, बचत केल्यास बक्षिस रूपाने व्याज मिळत असल्याने व्याजदर अधिक असल्यास व्यक्तीचा उपभोग कमी राहतो याऊलट उपभोग जास्त प्रमाणात राहतो. परंतु केन्स यांनी सनातनवाद्यांच्या या मताचे खंडन केले. केन्स यांच्या मते, उपभोगाचा संबंध व्याजदराशी नसून उत्पन्नाशी आहे.

त्यांच्या मते, व्यक्तित्चे उत्पन्न वाढल्यास उपभोग वाढतो व उत्पन्न घटल्यास उपभोगात घट होते. थोडक्यात उपभोग हे उत्पन्नाचे फलन आहे.

८.३ उपभोग फलन (CONSUMPTION FUNCTION)

उत्पन्न व उपभोग यांच्यातील कार्यात्मक संबंधाला उपभोग फलन किंवा उपभोग प्रवृत्ती असे म्हणतात. उपभोग हे विनियोग उत्पन्नाचे फलन आहे, ही केन्सच्या आर्थिक विवेचनाची मध्यवर्ती संकल्पना आहे. सूत्ररूपाने, उपभोग फलन पुढील प्रकारे प्रस्तुत करता येते.

उपभोग = फलन (उत्पन्न)

$$C = f(y)$$

वरील सूत्रानुसार समाजाचा उपभोग खर्च हा समाजाच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो. समाजाच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास समाजाच्या उपभोग खर्चातही वाढ होते. पुढील काल्पनिक उपभोग प्रवृत्ती कोष्टकाद्वारे उपभोग प्रवृत्ती दर्शविता येते.

तक्ता क्र. ८.१

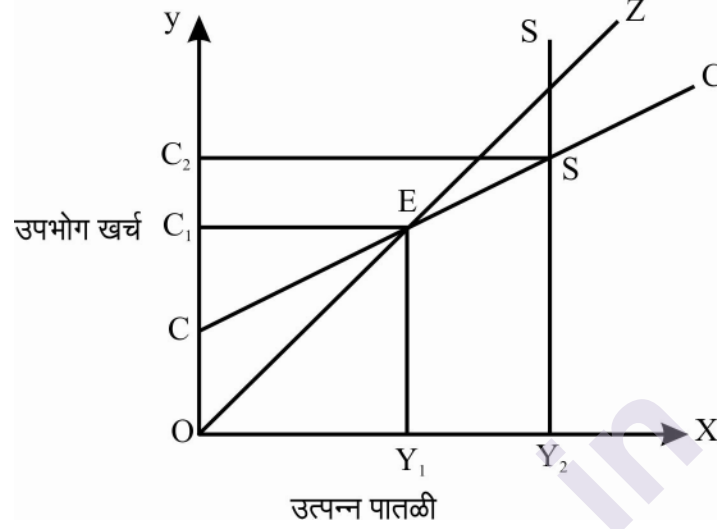
उपभोग फलन

उत्पन्न (Y) (कोटी रु.)	उपभोग (C) (कोटी रु.)	सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (APC)	सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC)
0	20	-	-
60	70	-	-
120	120	1.0	0.83
180	170	0.94	0.83
40	220	0.92	0.83
300	270	0.90	0.83
360	320	0.89	0.83

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, उपभोग हे उत्पन्नाचे वाढते फल आहे. कारण उपभोग खर्च हा उत्पन्नातील वाढीबरोबर वाढत जातो. तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे मंदीच्या काळात उत्पन्न शून्य असले तरी लोक आपली भूतकाळातील बचतीचा वापर उपभोगासाठी करतात. उपभोक्त्याचे उत्पन्न व उपभोग खर्च जेथे समान होते, त्यास उपभोक्त्याच्या उपभोगाची किमान पातळी असे म्हणतात. नंतरच्या कालावधीत जसजसे उत्पन्न वाढते तसतसा उपभोक्त्याच्या उपभोग वाढतो. पण ज्याप्रमाणात उत्पन्न वाढ घडून येते, त्याप्रमाणात व्यक्तित्च्या उपभोगात वाढ घडून न येता त्यापेक्षा कमी प्रमाणात उपभोगात वाढ घडून येते व उर्वरित रक्कम बचत स्वरूपात ठेवली जाते यालाच केन्सने उपभोगाबाबतचा मानसशास्त्रीय सिद्धांत असे म्हटले आहे.

उपभोग प्रवृत्तीसंबंधी वरील विवेचन पुढील आकृतीच्या सहाय्याने अधिक प्रमाणात स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ८.१



वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न पातळी, तर OY अक्षावर उपभोग खर्च दर्शविला आहे. OZ ही रेषा शून्य बचत दर्शविणारी रेषा आहे. CC हा उपभोग वक्र खालून वर जाणारा आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, उपभोग हे उत्पन्नाचे वाढते फल आहे. आकृतीत E बिंदूजवळ उपभोग व उत्पन्न समान आले आहे. E बिंदूस सम उपभोग उत्पन्न - खर्च बिंदू म्हणतात. आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे उत्पन्न OY_1 वरून OY_2 पर्यंत वाढले असता उपभोग OC_1 वरून OC_2 पर्यंत वाढते. मात्र ही वाढ उत्पन्नातील वाढीपेक्षा कमी आहे. $C_1 C_2 < Y_1 Y_2$ या उत्पन्नातील जो भाग खर्च केला जात नाही, तो बचत केला जातो. SS_1 या अंतराने बचत मोजता येते. म्हणजेच उपभोग फलन संकल्पनेवरून केवळ उपभोग नव्हे, तर बचतही मोजता येते.

८.४ उपभोगाची सहज प्रक्रिया (CONSUMPTION SMOOTHING)

उपभोक्त्याच्या दृष्टिकोनातून उपभोग ही अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. व्यक्ति आपला उपभोगाचा स्तर, वर्तमान तसेच भविष्यात टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करित असते. उत्पन्न हा उपभोगावर परिणाम करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. उपभोग व उत्पन्न यांच्यात सम संबंध असल्याचे दिसून येते. अर्थात उत्पन्नात वाढ झाल्यास उपभोगात वाढ घडून येते. याऊलट उत्पन्नात घट घडून आल्यास उपभोगात घट घडून येते. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपला उपभोगाचा स्तर कायम कसा राहिल, याचा प्रयत्न करते.

आपल्या उत्पन्नातून वर्तमान गरजा पूर्ण करून भविष्यातील उपभोग स्तर राखून ठेवण्यासाठी भविष्यात बचत करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच उपभोगाची सहज प्रक्रिया होय. उत्पन्नाप्रमाणे वर्तमान कालावधीत उपभोग घेवून भविष्यात वेगवेगळ्या कालावधीसाठी बचत राखून ठेवणे हे उपभोगाच्या सहज प्रक्रियेमध्ये अपेक्षित असते. उपभोगाच्या सहज प्रक्रियेमध्ये वित्तीय व्यवस्थापनास महत्त्व दिले जाते. वित्तीय व्यवस्थापन करून बचतीस प्राधान्य दिले जाते

व त्या बचतीचा वापर भविष्यात सेवानिवृत्त झाल्यानंतर उपभोग पातळी राखून ठेवण्यासाठी केला जातो. मानवाचा एकंदरीत स्वभाव पहाता त्याच्यावर इतरांच्या उपभोग प्रवृत्तीचाही परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. व्यक्ति आपला उपभोग इतरांचा उपभोग पाहून बदलविण्याचा प्रयत्न करते. त्यासाठी काही वेळा कर्ज घेवून ही आपला उपभोग वाढविण्याचा व्यक्ति प्रयत्न करते. मात्र उपभोगाच्या सहज प्रक्रियेमध्ये बचतीला प्राधान्य देवून उपभोग स्तर स्थिर राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. उपभोगाच्या सहज प्रक्रियेनुसार व्यक्तीने जर वर्तमान उपभोग घेत असताना आपल्या उत्पन्नातून भविष्यकालीन उपभोगासाठी बचत केली तर तो व्यक्ति भविष्यात उत्तमरित्या उपभोग प्रवृत्ती टिकवून ठेवू शकतो याउलट जर व्यक्तीने वर्तमान उपभोगावर लक्ष केंद्रित करून भविष्यकालीन उपभोगासाठी तर कमी बचत राखून ठेवली तर भविष्यातील उपभोग टिकवून ठेवताना व्यक्तीला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

८.५ उपभोगाबाबत तात्पुरते व स्थायी धोके (TEMPORARY AND PERMANENT SHOCKS)

उपभोगाबाबतचे तात्पुरते व कायमस्वरूपी धोके व्यक्ति आणि समाजाच्या एकंदरीत उपभोगावर परिणाम घडवून आणली जात. समाजातील प्रत्येक व्यक्ति आपल्या उपभोगाचा स्तर भविष्यात कायम राखण्याचा प्रयत्न करित असते, पण उत्पन्न आणि बचत यामधील तफावत भविष्यातील उपभोगावर परिणाम करित असल्याचे दिसून येते. फ्रिडमनच्या कायमस्वरूपी उत्पन्न गृहितकानुसार व्यक्ति तात्पुरत्या उपभोगापेक्षा कायमस्वरूपी उपभोग पातळी राखून ठेवण्यावर भर देते.

तात्पुरते आणि कायमस्वरूपी उपभोगाबाबतच्या धोक्यांचे बचतीवरील आणि उपभोगावरील परिणाम :

खालील तक्त्याच्या सहाय्याने आपणास हे अधिक स्पष्ट करता येईल.

तक्ता क्र. ८.२ धोक्यांचे परिणाम

	उत्पन्न - उपभोग धोक्यांचे प्रकार	बचतीवर परिणाम	उपभोगावर परिणाम
१.	तात्पुरते नकारात्मक धोके	बचत ↓	उपभोग ↑
२.	तात्पुरते सकारात्मक धोके	बचत ↑	उपभोग ↓
३.	अपेक्षित भविष्यकालीन नकारात्मक धोके	बचत ↑	उपभोग ↓
४.	अपेक्षित भविष्यकालीन सकारात्मक धोके	बचत ↓	उपभोग ↑

उपभोगाबाबतचा तात्पुरता उत्पन्न धोका :

उपभोगावर तात्पुरत्या उत्पन्नातील धोक्यांचे दोन प्रकारे विभाजन करता येते.

- अ) तात्पुरते चालू नकारात्मक उपभोगावरील धोके
 ब) तात्पुरते चालू सकारात्मक उपभोगावरील धोके

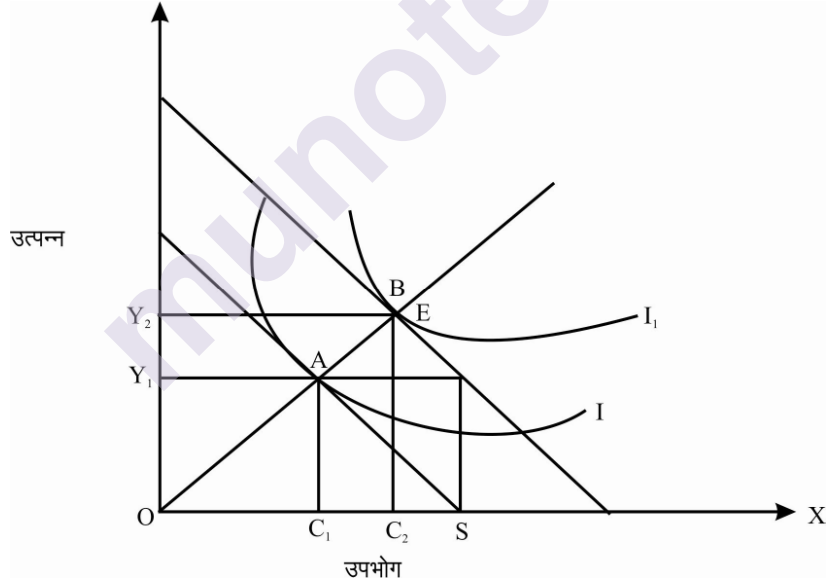
अ) तात्पुरते चालू नकारात्मक उपभोगावरील धोके :

तात्पुरती चालू नकारात्मक उपभोग प्रवृत्ती साधारणतः तात्पुरते उत्पन्न कमी झाल्याने कमी होते. उत्पन्न कमी झाल्याने बचतही कमी होते. अशा स्थितीमध्ये उपभोगाची सहज स्थिती व्यक्तिला समायोजित करावी लागते. अशा वेळी व्यक्ति मागील बचत उपभोगासाठी वापरते. असे असले तरी अशा कमी उत्पन्नाच्या स्थितीत व्यक्ती आपला उपभोग स्तर राखण्याचा प्रयत्न करते.

ब) तात्पुरते चालू सकारात्मक उपभोगावरील धोके :

व्यक्त्याच्या उत्पन्नात वाढ घडून आल्यास वर्तमान उपभोगात वाढ घडून येते. उत्पन्न वाढीचा व्यक्तीच्या बचतीवरही सकारात्मक परिणाम घडून येतो. उत्पन्न आणि उपभोगातील सकारात्मक संबंध येते प्रत्ययास येतो. असे असले तरी उत्पन्नात वाढ झाल्यानंतर उपभोगात वाढ घडून येते. मात्र उत्पन्नातील काही भाग यावेळी बचत स्वरूपात भविष्यातील उपभोगासाठी राखून ठेवली जाते. थोडक्यात वर्तमान अचानक वाढलेल्या उत्पन्न वाढीचा उपभोगावर सकारात्मक परिणाम होतो. वरील विश्लेषण आकृतीच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ८.२ उपभोग मार्ग



आकृतीमध्ये OX अक्षावर उपभोग तर OY अक्षावर उत्पन्न दर्शविला आहे. बिंदू A पासून E पर्यंत उपभोगात झालेली वाढ ही तात्पुरत्या स्वरूपात उत्पन्न झालेल्या वाढीचा परिणाम दर्शवितो. C₂S हे अंतर या स्थितीत झालेली बचत दर्शविते.

उपभोगाबाबतचा कायमस्वरूपी उत्पन्न धोका :

उपभोगावर कायमस्वरूपी उत्पन्नातील धोक्यांचे दोन प्रकारे विभाजन करता येते.

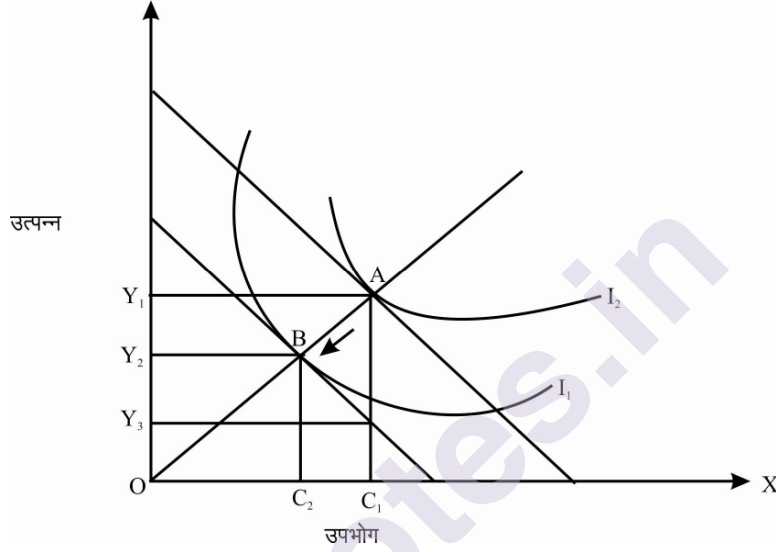
- अ) अपेक्षित भविष्यकालीन नकारात्मक उपभोगावरील धोके
 ब) अपेक्षित भविष्यकालीन सकारात्मक उपभोगावरील धोके

अ) अपेक्षित भविष्यकालीन नकारात्मक उपभोगावरील धोके :

जेव्हा वर्तमान उत्पन्नाची पातळी स्थिर असते मात्र भविष्यात उत्पन्नाची पातळी खाली येण्याची शक्यता असते. अर्थात भविष्यात उत्पन्न घटण्याची शक्यता असते किंवा तशा स्वरूपाचा धोका असतो. अशा वेळी वर्तमान उपभोग कमी करून भविष्यकालीन उपभोग स्तर कायम राखण्यासाठी सद्यस्थितीत बचतीला प्राधान्य दिले जाते.

वरील विश्लेषण आकृतीच्या सहाय्याने अधिक चांगले स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ८.३



वरील आकृतीमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे वर्तमान उत्पन्न Y_1 स्थिर आहे. मात्र भविष्यात उत्पन्नात घट होण्याची अपेक्षा असल्याने वर्तमान उपभोगाचा बिंदू A वरून उपभोग बिंदू B पर्यंत खाली आणला जातो. कारण भविष्यात उपभोगाची सहज प्रक्रिया कायम राखण्यासाठी अशा स्थितीत बचतीला प्राधान्य दिले जाते.

ब) अपेक्षित भविष्यकालीन सकारात्मक उपभोगावरील धोके :

जेव्हा भविष्यात व्यक्तीचे उत्पन्न वाढण्याची शक्यता असते अशा वेळी व्यक्ती वर्तमान उपभोग कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. भविष्यात उत्पन्न वाढण्याची शक्यता असल्यामुळे तो वर्तमान उपभोगावर लक्ष केंद्रित करतो. अशा स्थितीत व्यक्ती बचत करण्यास प्राधान्य देत नाही. कारण भविष्यात उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ होणार असल्याने वर्तमान उपभोग कमी करून बचत करणे त्याला पटत नाही. शिवाय भविष्यात उत्पन्नाची पातळी वाढणार असल्याने आता बचत करणे त्याला आवश्यकही वाटत नाही. यालाच अपेक्षित भविष्यकालीन सकारात्मक उपभोगावरील धोके म्हणतात. अर्थात भविष्यकालीन उत्पन्न वाढीच्या अपेक्षेचा वर्तमान उपभोगावर सकारात्मक परिणाम घडून येतो.

८.६ गुंतवणूक (INVESTMENT)

स्थूल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात समग्र मागणीचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून गुंतवणूकीचा उल्लेख केला जातो. सामान्यतः गुंतवणूक म्हणजे भाग, बॉण्ड, रोखे यांची खरेदी

असे मानले जाते, मात्र हे फक्त मालकी हक्कांचे हस्तांतरण असते. या गुंतवणूकीला खरी गुंतवणूक म्हणता येणार नाही. केन्सच्या मते, वास्तव गुंतवणूकीने उत्पन्न व उत्पादन पातळीत वाढ घडून येते. अलिकडच्या स्थूल अर्थशास्त्रात गुंतवणूक म्हणजे वास्तव गुंतवणूक असा उल्लेख केला जातो. पैशाच्या मदतीने संपत्ती खरेदी करणे, याला गुंतवणूक म्हणता येते. श्रीमती जोन रॉबिन्सन यांच्या मते, “सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या वस्तूंच्या साठ्यातील वाढ म्हणजे गुंतवणूक होय,” (Investment means making an addition to the stock of goods in existence). केन्सने भांडवली साधनांच्या (Resources) साठ्यातील वाढ म्हणजे वास्तव गुंतवणूक असे म्हटले. त्यांच्या मते, भांडवली साठ्यातील वाढीमुळे अधिक उत्पादन वाढून अधिक रोजगार निर्मिती होते. त्याचबरोबर उत्पन्न पातळीतही वाढ घडून येण्याची शक्यता असते.

८.६.१ गुंतवणूकीचे प्रकार (Types of Investment) :

साधारणपणे गुंतवणूकीचे अनेक प्रकार पडतात. त्यापैकी काही महत्त्वाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) स्थूल गुंतवणूक व निव्वळ गुंतवणूक (Gross Investment and Net Investment) :

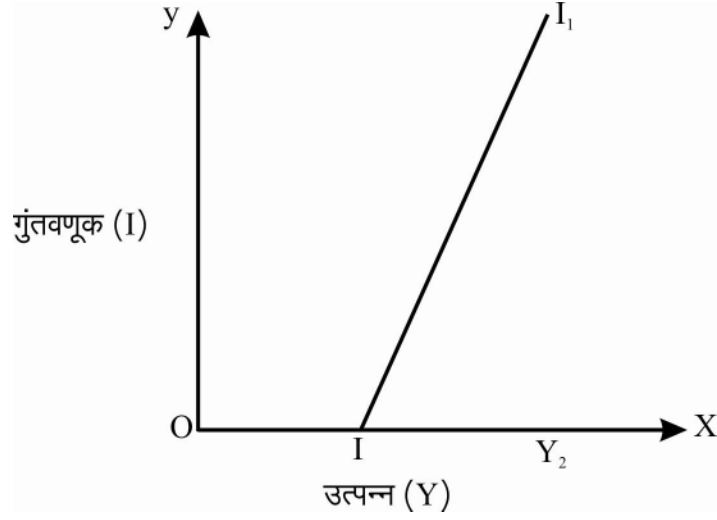
विशिष्ट कालावधीत निश्चित भांडवली साठ्यात, कच्च्या मालात होणारी एकूण गुंतवणूक म्हणजे स्थूल गुंतवणूक होय. अर्थात एक साधारणतः एका आर्थिक वर्षातील भांडवली साठ्याच्या खरेदीसाठीचा खर्च म्हणजेच स्थूल गुंतवणूक होय.

स्थूल गुंतवणूकीतून घसारा वजा केला असता जी गुंतवणूक शिल्लक राहते, तिला निव्वळ गुंतवणूक असे म्हणतात. भांडवली साठ्याची झिज भरून काढण्यासाठी गुंतवणूकीतील काही भाग खर्च करावा लागतो. अचानक उद्भवणारे संकट, भूकंप, पूर, नैसर्गिक आपत्ती इ. मुळे होणारे नुकसान यासाठीही घसारा विचारात घ्यावा लागतो. त्यासाठीचा खर्च स्थूल गुंतवणूकीतून वजा केल्यास आपणास निव्वळ गुंतवणूक मिळते.

२) स्वायत्त गुंतवणूक व प्रेरित गुंतवणूक (Autonomous Investment and Induced Investment) :

हिव्सच्या मते, गुंतवणूकीचे दोन महत्त्वाचे प्रकार पडतात. स्वायत्त गुंतवणूक व प्रेरित गुंतवणूक. मुक्त भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत प्रेरित गुंतवणूक ही नफ्याच्या प्रेरणेने केली जाते. प्रेरित गुंतवणूक वाढल्यास उत्पन्नात वाढ होते. प्रेरित गुंतवणूकीचा वक्र हा धनात्मक उताराचा असतो. जो की गुंतवणूकीत होणाऱ्या वाढीबरोबर उत्पन्नात होणारी वाढ दर्शवितो. प्रेरित गुंतवणूकीचा वक्र पुढीलप्रमाणे दर्शविता येईल.

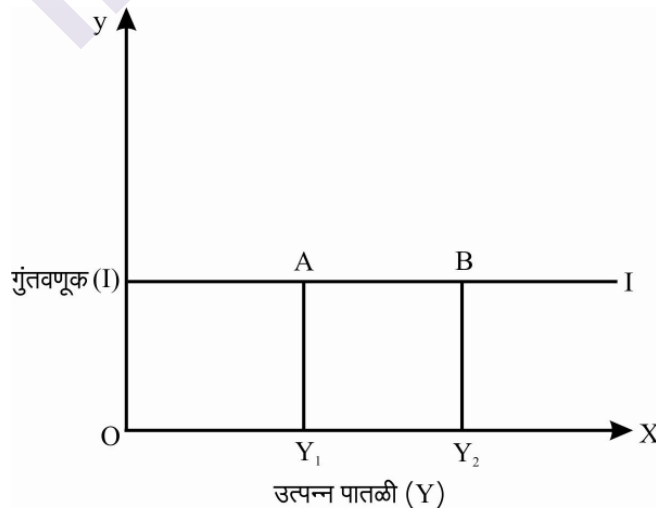
आकृति क्र. ८.४



वरील आकृतीमध्ये OX अक्षावर उत्पन्न तर OY अक्षावर गुंतवणूक दर्शविली आहे. I_1 हा प्रेरित गुंतवणूकीचा धनात्मक उताराचा वक्र गुंतवणूक व उत्पन्न यातील धनात्मक संबंध दर्शवितो.

हिक्स यांच्या मते, स्वायत्त गुंतवणूक ही उत्पन्न बदलाशी संबंधीत नसते. साधारणतः स्वायत्त गुंतवणूक ही सरकारमार्फत केली जाते व ती नफ्याशी संबंधित नसते. नियोजित अर्थव्यवस्थेत पायाभूत सुविधांत वाढ करण्यासाठी तसेच युद्धजन्य परिस्थितीत देशाच्या संरक्षणासाठी शस्त्रास्त्रे व साधने यांवर शासन अशी गुंतवणूक करतो. प्रो. हॅन्सन यांच्या मते, स्वायत्त गुंतवणूक ही नवे उत्पादन तंत्र, उत्पादने, नविन शोध, लोकसंख्येची वाढ इ. शी संबंधित असते. स्वायत्त गुंतवणूकीचा वक्र हा क्षितिज समांतर अर्थात OX अक्षास समांतर असतो. पुढील आकृतीच्या सहाय्याने आपणास स्वायत्त गुंतवणूकीचा वक्र दर्शविता येईल.

आकृति क्र. ८.५



वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न व OY अक्षावर गुंतवणूक दर्शविली आहे II हा क्षितिज समांतर स्वायत्त गुंतवणूकीचा वक्र आहे.

३) वास्तव गुंतवणूक व वित्तीय गुंतवणूक (Real Investment and Financial Investment) :

विशिष्ट कालावधीत भांडवली साठ्यामध्ये वाढ घडवून आणणारी गुंतवणूक म्हणजेच वास्तव गुंतवणूक होय. लॉर्ड केन्सच्या मते, देशात नवीन कारखान्यांची निर्मिती, कंपन्यांच्या शेअर्सची खरेदी, नविन घर घेणे इ. सारख्या गुंतवणूकीला वास्तव गुंतवणूक असे म्हणतात.

वित्तीय गुंतवणूकीने भांडवली साठ्यामध्ये वाढ न होता केवळ सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या वस्तू नव्याने खरेदी केल्याने त्यांच्या मालकी हक्कांचे हस्तांतरण होते.

४) सार्वजनिक गुंतवणूक व खाजगी गुंतवणूक (Public Investment and Private Investment) :

देशातील लोकांच्या कल्याणामध्ये वाढ घडवून आणण्यासाठी तसेच देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी शासनामार्फत जी गुंतवणूक केली जाते तिला सार्वजनिक गुंतवणूक असे म्हणतात. उदा. रस्ते, वीज, पाठबंधारे, दूरसंचार, आरोग्य, शिक्षण इ. मध्ये शासनामार्फत सार्वजनिक गुंतवणूक केली जाते.

नफा कमाविण्याच्या उद्देशाने खाजगी उद्योजक जी गुंतवणूक करतो, त्या गुंतवणूकीस खाजगी गुंतवणूक असे म्हणतात. अशा गुंतवणूकीचा उद्देश समाजसेवा किंवा लोककल्याण नसून आर्थिक नफा कमाविण्याचा असतो.

५) नियोजित गुंतवणूक व अनियोजित गुंतवणूक (Intended Investment and Unintended Investment) :

विशिष्ट उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून ते उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी जी गुंतवणूक केली जाते, ती नियोजित गुंतवणूक होय. उदा. शिक्षणाचे प्रमाण विशिष्ट टक्यांनी वाढविण्यासाठी दरवर्षी GDP च्या किती टक्के गुंतवणूक शिक्षणावर करायची, याबाबत अशा गुंतवणूकीमध्ये नियोजन असते. खाजगी गुंतवणूकदार ही भविष्यातील मागणीचा अंदाज बांधून नियोजित गुंतवणूक करतात.

जेव्हा बाजारातील वस्तूची मागणी कमी होते तेव्हा सध्या असणारी गुंतवणूक अनिश्चित किंवा जास्तीची ठरते अशा गुंतवणूकीला अनियोजित गुंतवणूक असे म्हणतात. यालाच अतिरिक्त गुंतवणूक असेही म्हणतात.

६.६.२ गुंतवणूकीचे निर्धारक घटक (Determinants of Investment) :

खालील घटकांमुळे गुंतवणूकीत वाढ अगर घट घडून येते.

१) कर सवलती :

करामध्ये सवलत दिली असता नवीन गुंतवणूकीत वाढ होते. साधारणतः मंदिच्या कालावधीत सरकार कर प्रमाणात घट करते. असे असले तरी गुंतवणूक वाढीसाठी करांच्या प्रमाणात जास्त घट करणे अनेक अर्थतज्ज्ञांना मान्य नाही. त्यांच्या मते, यामुळे सरकारच्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात घट घडून येते.

२) वेतन पातळीत घट :

वेतन पातळीत घट केल्यास एकूण वेतनावर होणारा खर्च घटतो. परिणामतः अपेक्षित नफ्याच्या दरात वाढ घडून येते. नफ्याच्या दरात वाढ घडून आल्यास उद्योजक गुंतवणूक करण्यास प्रेरित होतात. याऊलट परिस्थितीमध्ये गुंतवणूक कमी होते. मात्र असे असले तरी वेतन कमी केल्यास श्रमिकांचे उत्पन्न घटते व परिणामतः त्यांची खरेदीशक्ती कमी होवून मागणीत वाढ होते.

३) सरकारी खर्च :

सरकारने गुंतवणुकीसाठी केलेल्या खर्चाने गुंतवणूकीची पातळी वाढते शिवाय रोजगारातही वाढ होते. अनेक कल्याणकारी कार्यांसाठी सरकार गुंतवणूक करीत असते. धरणांची उभारणी, रस्ते बांधणी, गृहनिर्माण, झोपडपट्टी निर्मुलन इ. साठी खाजगी गुंतवणूकदार तयार नसतात. सरकारने अशा कामासाठी गुंतवणूक केल्याने अर्थव्यवस्थेवर त्याचा सकारात्मक परिणाम होतो.

४) व्याजदर :

व्याजदर हा गुंतवणूकीवर परिणाम करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. कमी व्याजदर खाजगी गुंतवणूक वाढविण्यास मदत करतो. कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध झाल्यास गुंतवणूक वाढू शकते. याऊलट परिस्थितीमध्ये गुंतवणूक घटते.

५) तंत्रज्ञान व शोध :

तंत्रज्ञानात झालेली वाढ व लागलेले नवीन शोध यांचा गुंतवणूकीवर सकारात्मक परिणाम घडून येतो. तंत्रज्ञानातील बदल हा नेहमी नव्या व वाढीव गुंतवणूकीस प्रोत्साहित करतो. जर तंत्रज्ञानातील बदलामुळे भांडवल उत्पादन गुणोत्तर वाढत असेल, तर निश्चितपणे गुंतवणूक वाढीस प्रेरणा मिळते.

६) बाजार रचना :

स्पर्धात्मक बाजार रचना गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देते. स्पर्धात्मक बाजार यंत्रणा असेल तर त्या ठिकाणी आर्थिक वाढ जलद गतीने होते व गुंतवणूकीचा दर ही असतो. याऊलट बाजारामध्ये मक्तेदारी असल्यास गुंतवणूक घटते. डोमरच्या मते, मक्तेदारी ही गुंतवणूक खर्च व आर्थिक वाढ दोहोंच्या दृष्टीने हानीकारक ठरते.

७) किंमत धोरण :

किंमतीत जर सतत जास्त चढ-उतार होत असतील तर त्याचा विपरीत परिणाम खाजगी गुंतवणूकीवर होताना दिसून येतो. किंमत पातळी काही प्रमाणात स्थिर असेल त्याचा सकारात्मक परिणाम खाजगी गुंतवणूकीवर होतो.

८) भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता :

भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता अधिक असल्यास गुंतवणूकीत वाढ घडून येते. याऊलट भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता कमी असल्यास नफ्याच्या दरात घट होण्याची शक्यता असल्यामुळे गुंतवणूकीत घट होते.

९) मागणी :

उत्पादित वस्तू व सेवांना बाजारपेठेत मागणी असल्यास नफ्याच्या प्रेरणेने गुंतवणूकीत वाढ घडून येते. याऊलट परिस्थितीमध्ये गुंतवणूक घटते. कारण उत्पादित वस्तू व सेवांना मागणी नसेल तर अतिउत्पादनाची स्थिती निर्माण होऊन मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होण्याची शक्यता असते.

८.७ पर्याप्त / महत्तम भांडवली साठा (OPTIMAL CAPITAL STOCK)

भांडवलाचा संबंध वास्तविक संपत्तीशी असून त्यात कारखाने, उपकरणे, निर्मित तसेच अर्धनिर्मित वस्तू व सेवा इ. चा समावेश होतो. नवीन वस्तू व सेवांची निर्मिती करण्यासाठी भांडवलाचा वापर होतो. एखाद्या अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध असलेली एकूण भांडवलाची मात्रा म्हणजे भांडवली साठा होय. अर्थव्यवस्थेतील प्रत्यक्षातील भांडवली साठा व अपेक्षित भांडवली साठा ज्या ठिकाणी समान असतो, त्या पातळीस पर्याप्त / महत्तम भांडवली साठा असे म्हणतात.

अर्थव्यवस्थेतील भांडवलाचा पर्याप्त साठा समजून घेण्यासाठी आपणास भांडवलाच्या सीमांत कार्यक्षमतेचा अभ्यास करावा लागेल.

नव्या भांडवली मालमत्तेपासून मिळणारा अपेक्षित नफ्याचा दर म्हणजे भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता होय. अर्थात उत्पादन खर्चापेक्षा जास्त मिळणारा लाभाचा दर म्हणजे भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता होय. केन्सच्या मते, भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता दोन घटकांवर अवलंबून असते.

अ) भांडवली ऐवजापासून मिळणारे संभाव्य उत्पन्न

ब) भांडवली ऐवजाची पुरवठा किंमत

$$\text{भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता} = \frac{\text{भांडवली ऐवजापासून मिळणारे संभाव्य उत्पन्न}}{\text{भांडवली ऐवजाची पुरवठा किंमत}}$$

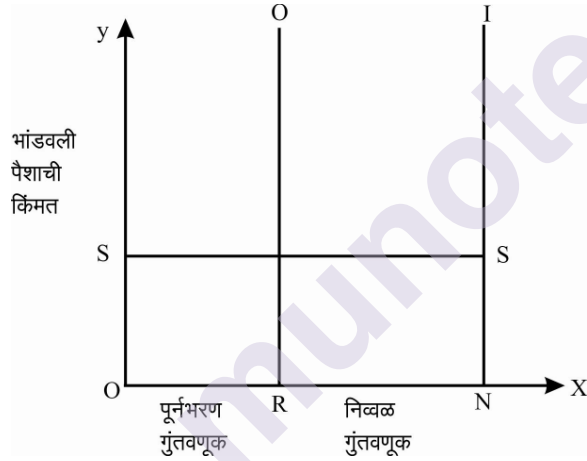
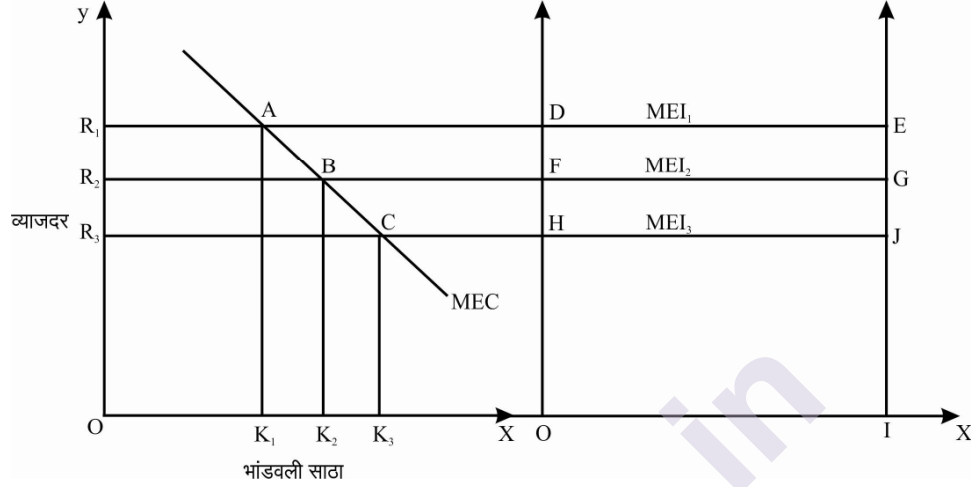
समजा, भांडवली ऐवजापासून मिळणारे संभाव्य उत्पन्न १०,००० रु. असून भांडवलाची पुरवठा किंमत १,००,००० रु आहे. यावरून भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता पुढीलप्रमाणे काढता येईल.

$$\begin{aligned} \text{भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता} &= \frac{१०,०००}{१,००,०००} \times १०० \\ &= १०\% \end{aligned}$$

वरील उदाहरणावरून असे समजते की, १,००,००० रु. च्या भांडवल गुंतवणूकीवर १०% वार्षिक परतावा मिळतो.

साधारणतः भांडवलाचा अपेक्षित परतावा गुंतवणूकीवर परिणाम करतो. अर्थव्यवस्थेत जोपर्यंत भांडवली साठा पर्याप्त होत नाही तोपर्यंत गुंतवणूक केली जाते. खालील आकृतीच्या सहाय्याने हे आपणास अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ८.६



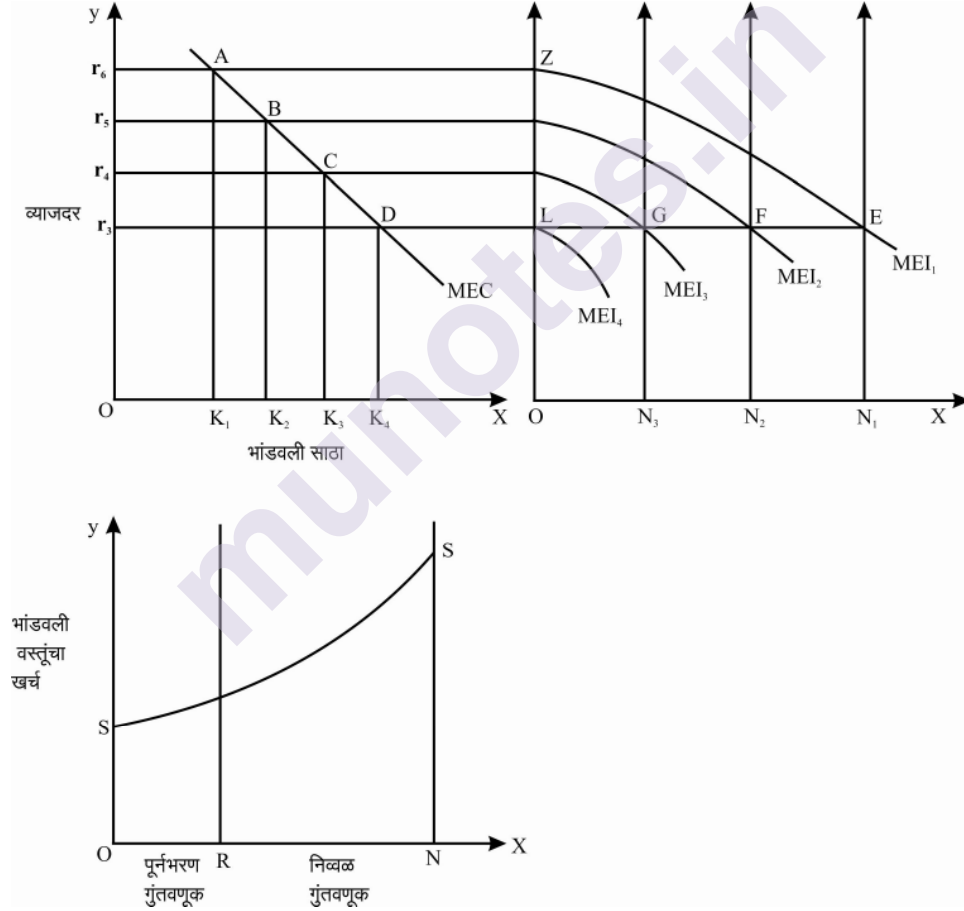
उद्योगात स्थिर उत्पादन खर्चाचा नियम प्रत्ययास येतो, हे गृहित धरून आकृतीचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे देता येईल. आकृतीमध्ये भांडवलाच्या सीमांत कार्यक्षमतेचा वक्र (MEC) हा विविध व्याजदरांना भांडवलाचा साठा किती आहे, हे दर्शवितो. आकृती C मध्ये ON या स्थूल गुंतवणूकीस भांडवली वस्तूच्या उद्योगाचा पूर्ण लवचिक पुरवठा वक्र (SS) दर्शविला आहे. स्थिर खर्च नियमानुसार ON या स्थूल गुंतवणूकीमधून OR ही पुर्नभरण गुंतवणूक असून ती स्थिर आहे, असे गृहित धरले आहे. त्यामुळे निव्वळ गुंतवणूक दर RN इतका आहे. आकृती B मध्ये बाजारातील व्याजदराशी संबंधित असणारा गुंतवणूक दर दर्शविणारा गुंतवणूकीचा सिमांत कार्यक्षमता दर MEI दर्शविला आहे.

आकृतीमध्ये बिंदूच्या ठिकाणी व्याजदर व भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता यांच्यात संतुलन साधले असून या समतोल बिंदूच्या ठिकाणी OK_1 इतका पर्याप्त भांडवली साठा निश्चित झाला आहे. समजा जर व्याजदर OR_1 वरून OR_3 इतका कमी झाला, तर MEC वक्रावरील C बिंदूच्या ठिकाणी समतोल साधला जाईल. या ठिकाणी पर्याप्त भांडवली साठा OK_3 इतका

निश्चित होईल. आकृती A मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे बिंदू C जवळ व्याजदर OR_3 निश्चित होतो व OK_3 हा भांडवली साठा निश्चित होतो. OK_3 हा भांडवली साठा भांडवलाच्या सीमांत कार्यक्षमतेइतका आहे. या स्थितीत प्रत्यक्ष व अपेक्षित भांडवली साठा समान होतो. येथे अर्थव्यवस्था पर्याप्त भांडवली साठा गाठते.

जर भांडवली वस्तूंच्या उद्योगात वाढत्या उत्पादन खर्चाचा नियम प्रत्ययास येत असेल तर पुरवठा वक्र हा चढत जाणारा व गुंतवणूकीच्या सीमांत कार्यक्षमतेचा वक्र (MEI) खाली उतरत जाणारा असा तयार होतो. अशा वेळी प्रत्यक्षातील भांडवली साठा व अपेक्षित भांडवली साठा यांचा समतोल घडवून आणत असताना निव्वळ गुंतवणूकीची परिस्थिती कशी असते हे खालील आकृतीवरून अधिक चांगले स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ८.७



वरील आकृती A मध्ये भांडवली वस्तूंच्या उद्योगात भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता व व्याजदर OR यांचे संतुलन घडवून येवून A या संतुलन बिंदूची निश्चिती होते. या स्थितीत OK_1 इतका पर्याप्त भांडवली साठा आहे. या ठिकाणी निव्वळ गुंतवणूक शून्य असते. कारण अर्थव्यवस्थेतील प्रत्यक्षातील भांडवली साठा व अपेक्षित भांडवली साठा समान असतो.

आकृती B मधील गुंतवणूकीच्या सीमांत कार्यक्षमतेचा वक्र (MEI₁) वरील Z बिंदूने दर्शविला आहे. जर व्याजदर OR₃ इतका कमी झाला तर अपेक्षित भांडवली साठा OK₄ इतका होईल व OK₁ हा प्रत्यक्षातील भांडवली साठा बनेल. प्रत्यक्षातील भांडवली साठा व अपेक्षित भांडवली साठा यात K₁ K₄ इतकी तफावत राहिल. जर या दोन भांडवली साठ्यात समतोल घडवून आणायचा असेल तर निव्वळ गुंतवणूकीत वाढ करावयास हवी. नविन गुंतवणूकीतील दर हा गुंतवणूकीची सीमांत कार्यक्षमता व घटलेला व्याजदर OR₃ यांच्यातील प्रत्येक कालखंडातील समानतेमुळे निश्चित होतो व परिणामी भांडवली साठ्यात वाढ होते. प्रत्यक्षातील भांडवली साठ्याकडून अपेक्षित भांडवली साठ्याकडे होणारी वाढ ही निव्वळ गुंतवणूक दरावर परिणाम करते.

८.८ अपरिवर्तनीयता आणि गुंतवणूक (IRREVERSIBILITY AND INVESTMENT)

अपरिवर्तनीयता आणि गुंतवणूक ही समग्रलक्षी अर्थशास्त्रामधील आधुनिक संकल्पना आहे. गुंतवणूकीचा पर्यायी सिद्धांत म्हणजे अपरिवर्तनीय गुंतवणूकीचा सिद्धांत होय. अपरिवर्तनीयतेची संकल्पना या महत्त्वपूर्ण वस्तूस्थितीचा संदर्भ देते की, बऱ्याच कंपन्या भांडवल स्टॉक विक्री करण्यास सक्षम नसतात. जेव्हा उद्योग पेढी तसेच उद्योग समूह यांच्या राखीव भांडवली साठ्याची किंमत शून्याइतकी होते तेव्हा उद्योग पेढी व उद्योग संस्था यांना पूर्ण अपरिवर्तनीयतेचा सामना करावा लागतो. अपरिवर्तनीयतेमुळे गुंतवणूक केलेल्या भांडवलाचे मूल्य पूर्णपणे प्राप्त होत नाही. परिणामतः गुंतवणूकीवर नकारात्मक परिणाम होतो.

८.९ सारांश (SUMMARY)

प्रस्तुत प्रकरणात केलेल्या सर्व विवेचनांवरून असे समजते की, उपभोक्ता आणि उत्पादक यांच्या दृष्टिकोनातून उपभोग आणि गुंतवणूक या संकल्पना अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. उपभोग प्रवृत्तीवरून आपण एखाद्या देशाची आर्थिक स्थिती समजते. कारण प्रगत देशातील लोकांचा उपभोग खर्च हा गरिब देशांच्या तुलनेत जास्त असल्याचे दिसून येते. शिवाय गुंतवणूक हा देखील अधिक विकास दर्शविणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. गुंतवणूक आर्थिक विकासास प्रोत्साहित करते. देशाच्या आर्थिक विकास घडून येण्यासाठी देशामध्ये पर्याप्त भांडवली साठ्याची गरज असते. याचेही विवेचन आपण या प्रकरणात केले. थोडक्यात उपभोग, गुंतवणूक, पर्याप्त भांडवली साठा यांसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या घटकांचा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम देशाच्या अर्थकारणावर होतो हे यावरून समजून येते.

८.१० शब्दकोश (SOME CONCEPTS)

- Consumption (उपभोग) : टिकाऊ व नाशवंत वस्तूसेवांवर केलेल्या खर्चास उपभोग असे म्हणतात.
- Consumption Function : (उपभोग फलन) उपभोग व उत्पन्न यांच्यातील कार्यात्मक संबंधास उपभोग फलन असे म्हणतात.

- Investment (गुंतवणूक) : सध्या अस्तित्वात असणाऱ्या वस्तूंच्या साठ्यातील वाढ म्हणजे गुंतवणूक.
- Optimal Capital Stock (पर्याप्त भांडवली साठा) : प्रत्येक्षातील भांडवली साठा व अपेक्षित भांडवली साठा ज्या ठिकाणी समान होतात, त्या पातळीस पर्याप्त भांडवली साठा असे म्हणतात.

८.११ स्वाध्याय / प्रश्न (QUESTIONS)

- उपभोग संकल्पना स्पष्ट करा.
- उपभोग फलन म्हणजे काय ? आकृतिच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- उपभोगाची सहज प्रक्रिया संकल्पना सांगा.
- उपभोगातील तात्पुरते व स्थायी स्वरूपातील धोक आकृतिच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- गुंतवणूकीचा अर्थ सांगून प्रकार स्पष्ट करा.
- गुंतवणूकीचे निर्धारक घटक सांगा.
- पर्याप्त / महत्तम भांडवली साठा संकल्पना स्पष्ट करा.
- अपरिवर्तनियता आणि गुंतवणूक यावर टिप लिहा.

८.१२ संदर्भ (REFERENCES)

- Carlin, Wendy and David Soskice (2007), Macroeconomics, Oxford University Press.
- D'Souza, Errol, Macroeconomics (2012), Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.
- Michl, Thomas (2009), Macroeconomic Theory, PHI Learning.
- Ahuja H. L. (2016), Macroeconomics Theory and Policy, S. Chand & Company Lts.
- Richard T. Froyen (2015), Macroeconomics, Pearson.



पैशाची मागणी

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ पैशाची मागणी
 - १.२.१ पैशाच्या मागणीविषयी सनातनी दृष्टिकोन
 - १.२.२ चलन संख्यामान सिद्धांत
 - १.२.३ रोख शिल्लक दृष्टिकोन / केंब्रिज चलन संख्यामान सिद्धांत
 - १.२.४ केन्सचा रोकड पसंती दृष्टिकोण
- १.३ पैसा
 - १.३.१ पैशाची कार्ये
- १.४ रोखे
- १.५ खाजगी संपत्ती
- १.६ वित्तीय देयता / भाडे
- १.७ प्रभूत्व / सिनोरेज
- १.८ सिनोरेजची महत्तम पातळी
- १.९ सारांश
- १.१० शब्दकोष
- १.११ स्वाध्याय / प्रश्न
- १.१२ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- पैशांची मागणी संकल्पना समजून घेणे.
- पैशाच्या मागणी विषयक विविध दृष्टिकोणांचा अभ्यास करणे.
- पैसा, रोखे, खाजगी संपत्ती, वित्तीय देयता इ. संकल्पना समजून घेणे.
- सिनोरेज संकल्पना समजून घेणे.

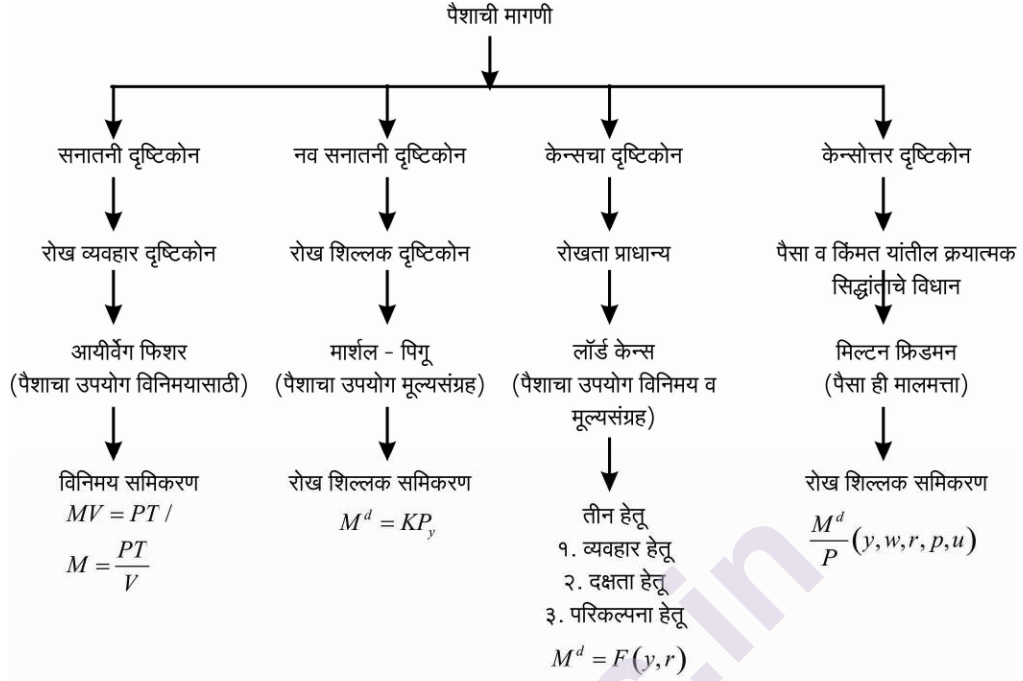
१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये अर्थव्यवस्थेमधील मौद्रिक संतुलनाची स्थिती समजून घेण्यासाठी पैशाच्या मागणीचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. सनातनपंथिय तसेच नवसनातनपंथिय आणि आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ यांच्यामध्ये पैशाच्या संकल्पनेविषयी मतभेद असले तरी या संकल्पनेचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरतो. कारण आधुनिक अर्थव्यवस्थेत उपभोक्ता, उत्पादक, अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापार तसेच शासन यांच्या एकंदरीत उपभोग, उत्पादन, नियोजन अशा कार्यांसाठी पैसा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसून येतो. पैसा आज केवळ विनिमयाचे माध्यम या दृष्टिकोनातून नव्हे, तर त्याच्या बहुआयामी कार्यांसाठी विचारात घ्यावा लागतो. प्रस्तुत प्रकरणात पैशाची संकल्पना, पैशाची मागणी आणि पैशाच्या मागणी संदर्भातील विविध दृष्टिकोनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर रोखे, खाजगी संपत्ती, वित्तीय देयता अशा संकल्पनांचा देखील अभ्यास करण्यात आला आहे.

१.२ पैशाची मागणी (DEMAND FOR MONEY)

विविध अर्थशास्त्रज्ञांमार्फत पैशाच्या मागणीचे वेगवेगळे विवेचन केले आहे. खरंतर पैसा हे विनिमयाचे साधन म्हणून वापरले जाते. पैशाच्या साहाय्याने प्रत्यक्षपणे कोणत्याच गरजेची पूर्तता केली जात नाही. आपण दैनंदिन जीवनात वस्तू सेवांची मागणी करतो कारण त्यामध्ये आपल्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता असते. मात्र पैशामध्ये अशी क्षमता नसते. अर्थव्यवस्थेतील मौद्रिक संतुलनाची स्थिती समजून घेण्यासाठी मुद्रेच्या / पैशाच्या मागणीचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. पैशाच्या मागणीचा अभ्यास करताना अनेक समस्या येतात. त्यामध्ये पैसा हे एक विनिमयाचे माध्यम म्हणून पैशाला असणारी मागणी व पैसा हे एक मौद्रिक उत्पन्नाचे साधन म्हणून पैशाला असणारी मागणी यांचा समावेश होतो. पैशाच्या मागणी संदर्भात विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. खालील तक्त्याच्या साहाय्याने आपणास हे दर्शविता येईल.

तक्ता क्र.९.१



९.२.१ पैशाच्या मागणीविषयी सनातनी दृष्टिकोन (Classical Approach of the Demand for Money) :

पैशाच्या मागणी संदर्भात जे.बी.से, जे.एस. मिल, आर्यर्विन फिशर इ. सारख्या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते, पैशाला स्वतंत्र मागणी नसून वस्तू-सेवा विकत घेण्यासाठी विनिमयाचे माध्यम म्हणून पैशाला मागणी असते. त्यामुळे वस्तू व सेवांच्या मागणीपेक्षा पैशाला असणारी मागणी भिन्न स्वरूपाची असते. कारण वस्तूपासून आपणास सरळ स्वरूपात उपयोगिता मिळते मात्र पैशापासून आपणास सरळ उपयोगिता न मिळता पैशाच्या साहाय्याने ज्या वस्तू व सेवांची खरेदी केली जाते त्यापासून आपणास उपयोगिता मिळते. सनातनवाद्यांच्या मते, पैशाची मागणी ही प्रवास करीत असताना प्रवाशांनी केलेल्या बसच्या तिकीटाप्रमाणे आहे. ज्यावेळी प्रवाशी अपेक्षित टिकाणी पोहचल्यानंतर त्या तिकीटाची किंमत शून्य असते, पैशाचेही तसेच आहे, जर वस्तू-सेवांची पैशाच्या माध्यमातून खरेदी-विक्री अर्थात विनिमय करता आला नाही, तर पैशाची किंमतही शून्य असते.

थोडक्यात, विनिमय व्यवहारात सुलभता आणण्याचे कार्य पैशाच्या माध्यमातून करता येते. वस्तू व सेवांची मागणी हीच खऱ्या अर्थाने पैशाची मागणी असते. सनातनवाद्यांच्या मते, व्याजदराला होणारे चढ-उतार हे मुद्रेच्या पुरवठ्यातील चढ-उतारावर अवलंबून नसतात. कारण मुद्रा ही केवळ मध्यस्थांची भूमिका पार पाडीत असते. त्यामुळे वेगवेगळ्या वस्तूंच्या किंमतीवर सुद्धा मुद्रेच्या पुरवठ्यातील चढ-उताराचा परिणाम होत नाही. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते वस्तूनिष्ठ घटकांवर मुद्रेची मागणी अवलंबून असते. व्यक्तिनिष्ठ घटकांचा परिणाम मुद्रेच्या मागणीवर होत नाही. सनातनवाद्यांनी मुद्रेच्या मागणीचा विचार व्यक्तिगत स्वरूपात न करता वस्तूनिष्ठ स्वरूपात केला म्हणजेच केवळ संपूर्ण समाजाच्या मुद्रेच्या मागणीचा विचार केल्यामुळे सनातनवाद्यांनी मांडलेली मुद्रेच्या मागणीची संकल्पना एकांगी ठरते.

१.२.२ चलन संख्यामान सिद्धांत (The Quantity Theory of Money) :

आर्यवर्न फिशर या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञाने त्यांच्या 'मुद्रेची खरेदीशक्ती (The Purchasing Power of Money)' या १९११ मध्ये प्रकाशित झालेल्या पुस्तकामध्ये मुद्रेच्या मागणी संदर्भात चलन संख्यामान सिद्धांत मांडला. या सिद्धांतानुसार देशातील वस्तू व सेवांची किंमत पातळी ही पैशाच्या पुरवठ्यावर अवलंबून असते. अर्थात मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या पुरवठ्यावर अवलंबून असते. पैशाचे मूल्य हे पैशाच्या पुरवठ्याच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते. म्हणजेच पैशाचा पुरवठा दुप्पट झाल्यास पैशाचे मूल्य निम्मपट होते, तर पैशाचा पुरवठा निम्मपट झाल्यास पैशाचे मूल्य दुप्पट होते.

फिशरचे व्यवहार दृष्टिकोनासंदर्भात आपले विनिमय समीकरण पुढीलप्रमाणे मांडले.

$$MV = PT$$

समीकरणात,

M = चलनातील एकूण मुद्रा

V = मुद्रेचा भ्रमणवेग (मुद्रेचा भ्रमणवेग म्हणजे विशिष्ट काळात चलन किती लोकांच्या हातातून फिरत राहते त्याचे प्रमाण)

P = सार्वजनिक किंमतपातळी

T = एकूण व्यवहारांची संख्या

MV द्वारे देशातील मुद्रेचा एकूण पुरवठा मिळतो. तसेच एकूण मुद्रेच्या भ्रमणवेगाची कल्पना येते. PT द्वारे देशात तयार झालेल्या वस्तू व सेवांचे एका विशिष्ट काळातील मुद्रेतील मूल्य दर्शविते. याद्वारे देशातील एकूण मुद्रेची मागणी दर्शविली आहे. आर्यवर्न फिशरच्या मते, मुद्रेसाठी असलेली मागणी ही प्रामुख्याने व्यवहार हेतूसाठी असते. त्यांच्या मते, पैशाला स्वतःसाठी स्वतंत्र अशी मागणी नसून वस्तू व सेवा खरेदी करण्यासाठी असते. त्यामुळे मुद्रेला असणारी एकूण मागणी ही एका विशिष्ट काळातील वस्तू व सेवांच्या मूल्याइतकी असते.

आर्यवर्न फिशर यांच्या मते, देशातील मुद्रेचा एकूण पुरवठा हा एका विशिष्ट काळातील वस्तू व सेवांच्या मुद्रेतील मूल्याइतकाच असतो. म्हणून, $MV = PT$ म्हणजेच मुद्रेचा पुरवठा = मुद्रेची मागणी होय.

फिशरचे समीकरण पुढील स्वरूपातही मांडता येते,

$$P = \frac{MV}{T}$$

अर्थात देशातील किंमत पातळी ही देशातील एकूण मुद्रेचा पुरवठा व एकूण व्यवहार संख्या यावर अवलंबून असते. किंमतपातळी ही मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या सम प्रमाणात बदलते तर एकूण व्यवहार संख्येच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते.

बँकनिर्मित मुद्रेचा समावेश करून फिशरने पुढीलप्रमाणे समीकरण मांडले.

$$P = \frac{MV + M_1V_1}{T}$$

समीकरणात,

$$M_1 = \text{बँकनिर्मित मुद्रा}$$

$$V_1 = \text{बँकनिर्मित मुद्रेचा भ्रमणवेग}$$

समीकरणाप्रमाणे देशातील किंमतपातळी (P) ही M, V, M_1 आणि V_1 यांच्या सम प्रमाणात बदलते व T च्या व्यस्त प्रमाणात बदलते.

फिशरच्या व्यवहार दृष्टिकोनाच्या मदतीने अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांच्या किंमतीतील बदलांच्या कारणांविषयी माहिती मिळते. फिशरने त्याच्या विनिमय समीकरणाचा वापर मुद्रापरिमाण व किंमती यांचा परस्परसंबंध दाखविण्यासाठी केला आहे. फिशरच्या व्यवहार दृष्टिकोनावर अनेक आक्षेप घेतलेले असले तरी ज्या काळात फिशरने आपले विचार मांडले त्या काळात त्याने अर्थशास्त्रात मोलाची भर घातली आहे असे म्हणावे लागेल.

१.२.३ रोख शिल्लक दृष्टिकोन / केंब्रिज चलन संख्यामान सिद्धांत (Cash Balance Approach / Cambridge Quantity Theory) :

रोख शिल्लक दृष्टिकोनालाच केंब्रिज चलन संख्यामान सिद्धांत असे म्हटले जाते. आर्थर्विन फिशरच्या चलन संख्यामान सिद्धांताला विकल्प म्हणून डॉ. मार्शल, पिगू, रॉबर्टसन आणि केन्स यांनी स्वतःची अशी समीकरणे मांडली. तिच समीकरणे रोख शिल्लक दृष्टिकोन म्हणून ओळखली जातात. फिशरने आपल्या चलन संख्यामान सिद्धांतात मुद्रा हे एक विनिमयाचे माध्यम आहे, असे म्हटले आहे तर रोख शिल्लक दृष्टिकोनानुसार मूल्य संचयाचे साधन म्हणून पैशाचा विचार करतो. केंब्रिज विचारवंतांच्या मते, मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या मागणी व मुद्रेच्या पुरवठ्यावर अवलंबून असते. मुद्रेची मागणी व मुद्रेचा पुरवठा ज्या ठिकाणी समान होतात त्या ठिकाणी मुद्रेचे मूल्य निश्चित होते. अर्थातच मुद्रेची मागणी व मुद्रेचा पुरवठा यांतील बदलांमुळे मुद्रेच्या मूल्यात बदल होतो. असे असले तरी केंब्रिज विचारवंतांच्या मते, मुद्रेचे मूल्य निश्चित करण्यामध्ये मुद्रेच्या पुरवठ्यापेक्षा मुद्रेची मागणी जास्त महत्त्वाची भूमिका बजावते.

केंब्रिज विचारवंतांनी मुद्रेच्या मागणीचे महत्त्व फिशरच्या व्यवहार दृष्टिकोनापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने पटवून दिलेले आहे. मुद्रेचा उपयोग मूल्य संचयासाठी होतो यावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसून येते. आपल्या उत्पन्नातील काही भाग समाजातील लोक अपेक्षित तसेच अनपेक्षित उद्धवणाच्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी संचय स्वरूपात जवळ बाळगतात असे केंब्रिज विचारवंतांचे मत आहे. त्यांच्या मते, मुद्रा संचय हा प्रामुख्याने लोकांच्या रोकड पसंतीवर अवलंबून असतो. केंब्रिज विचारवंतांच्या मते, लोकांची रोकड पसंती जेवढी जास्त तेवढी मुद्रेला असणारी मागणी जास्त असते. याऊलट लोकांची रोकड पसंती जेवढी कमी असते तेवढ्या प्रमाणात मुद्रेची मागणी कमी असते.

केंब्रिज विचारवंतांच्या मते, मुद्रेची मागणी दिली असताना मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते. तर किंमतपातळी मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या सम प्रमाणात बदलते. याउलट मुद्रेचा पुरवठा दिला असता मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या मागणीच्या सम प्रमाणात तर

किंमत पातळी ही मुद्रेच्या मागणीच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते. त्यांच्या मते, मुद्रेची मागणी वाढल्यास वस्तू व सेवांची मागणी कमी होते. कारण मूल्य संचयासाठी मुद्रेची मागणी केली गेल्याने लोकांचा खर्च कमी होतो. त्यामुळे वस्तू व सेवांच्या किमतीत घट होते. अर्थात लोकांची मुद्रेची मागणी कमी असल्यास वस्तू व सेवांची मागणी वाढून वस्तू सेवांच्या किमतीत वाढ घडून येते.

केंब्रिज विचारवंतांनी मुद्रेची मागणी व पुरवठा यातील सहसंबंध खालील समीकरणांनी दर्शविला आहे.

डॉ. मार्शल यांचे समीकरण :

डॉ. मार्शल यांनी खालील समीकरण मांडले आहे.

$$M = KY$$

समीकरणात,

M = मुद्रेचा एकूण पुरवठा

Y = वास्तव उत्पन्न

K = वास्तव उत्पन्नाचा असा भाग की जो रोख शिल्लकीच्या स्वरूपात ठेवला जातो.

मुद्रेचे मूल्य निर्धारित करणारे समीकरण डॉ. मार्शल यांनी पुढीलप्रमाणे मांडले

$$P = \frac{KY}{M}$$

समीकरणातील,

P = मुद्रेचे मूल्य / मुद्रेची खरेदीशक्ती

वरील समीकरणावरून असे समजते की, मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या मागणीच्या सम प्रमाणात, तर मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते.

पिगूचे समीकरण :

पैशाच्या मागणी संबंधी पिगू यांनी खालील समीकरण मांडले.

$$P = \frac{KR}{M}$$

समीकरणात,

P = मुद्रेचे मूल्य / मुद्रेची खरेदीशक्ती

R = वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न

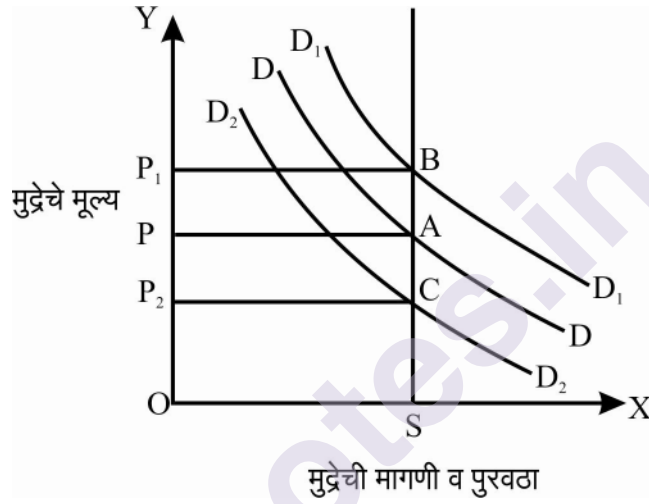
K = व्यस्त उत्पन्नाचा असा भाग की जो लोक रोख शिल्लकीच्या स्वरूपात स्वतःजवळ बाळगतात.

M = मुद्रेचा एकूण पुरवठा

वरील समीकरणात दर्शविल्याप्रमाणे मुद्रेचे मूल्य हे मागणीच्या (K) सम प्रमाणात तर पैशाच्या पुरवठ्याच्या व्यस्त प्रमाणात बदलते. याचाच अर्थ किंमतपातळी ही मुद्रेच्या मागणीच्या (K) व्यस्त प्रमाणात, तर मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या (M) सम प्रमाणात बदलते.

पिगूच्या मते, पैशाच्या मूल्यात होणारा बदल हा प्रामुख्याने पैशाच्या मागणीतील बदलामुळे दिसून येतो. खालील आकृतीच्या साहाय्याने हे आपणास अधिक चांगले स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ९.१



वरील आकृतीत OX अक्षावर मुद्रेची मागणी व पुरवठा दर्शविला आहे, तर OY अक्षावर मुद्रेचे मूल्य दर्शविले आहे. D, D₁, D₂ या वक्राद्वारे मुद्रेची मागणी दर्शविली आहे. SS हा मुद्रेचा पुरवठा वक्र आहे. आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे सुरुवातीला मुद्रेची मागणी DD असताना मुद्रेचे मूल्य OP एवढे आहे. कारण A बिंदूजवळ मुद्रेची मागणी ही मुद्रेच्या पुरवठ्याएवढी आहे. मुद्रेच्या मागणीत DD वरून D₁D₁ एवढी वाढ झाली असता मुद्रेचे मूल्य OP वरून OP₁ एवढे वाढते याऊलट मुद्रेची मागणी DD वरून D₂D₂ एवढी कमी झाली असता मुद्रेचे मूल्य OP वरून OP₂ एवढे कमी होते. यावरून असे समजते की, मुद्रेचे मूल्य हे मुद्रेच्या मागणीच्या सम प्रमाणात बदलते.

रॉबर्टसनचे समीकरण :

रॉबर्टसन यांनी पैशाच्या मागणी संदर्भात पुढील समीकरण दिले आहे.

$$P = \frac{M}{KT}$$

समीकरणात,

P = किंमतपातळी

M = मुद्रेचा पुरवठा

T = एका वर्षात खरेदी करता येणाऱ्या वस्तू व सेवांचे परिमाण

K = वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या रोकड शिल्लकीच्या स्वरूपात ठेवलेला भाग

रॉबर्टसन यांच्या मते, किंमतपातळी (P) ही मुद्रेच्या पुरवठ्याच्या (M) सम प्रमाणात व मुद्रेच्या मागणीच्या (K) व्यस्त प्रमाणात बदलते. रॉबर्टसन व फिशर यांच्या समीकरणात बऱ्याच प्रमाणात साम्य आहे. असे असले तरी फिशरच्या समीकरणात मुद्रेचे कार्य विनिमयाचे साधन या दृष्टिकोनातून महत्त्व दिले आहे, तर रॉबर्टसन यांच्या समीकरणात मुद्रेच्या मूल्य संचयाचे साधन या कार्यावर भर दिले आहे.

केन्सचे समीकरण :

लॉर्ड केन्स यांनी त्यांच्या १९३३ मध्ये लिहिलेल्या 'Tretise on Money' या ग्रंथात पैशाच्या मागणी संदर्भात पुढील समीकरण मांडले.

$$N = PK / P = \frac{N}{K}$$

वरील समीकरणात,

N = चलनातील मुद्रेचा पुरवठा

P = किंमतपातळी

K = उपभोज्य वस्तूंची अशी मात्रा की ज्यासाठी लोक रोख शिल्लक बाळगतात.

वरील समीकरणामध्ये K स्थिर आहे असे गृहित धरले असता N मधील बदल किंमतपातळीत सम प्रमाणात बदल घडवून आणते. म्हणजेच मुद्रेचा पुरवठा दुप्पट केल्यास व K स्थिर असल्यास किंमतपातळी देखील दुप्पट होते.

असे असले तर केंब्रिज विचारवंतांच्या समीकरणांवर पुढील टीका अथवा आक्षेप घेतले जातात.

१. केंब्रिज समीकरणात मुद्रेच्या मागणीबाबतच्या सट्टेबाजीच्या हेतूचा विचार केलेला नाही.
२. केंब्रिज विचारवंतांनी रोकड शिल्लकीच्या प्रमाणावर होणारा किंमतपातळीचा परिणाम दुर्लक्षित केला आहे.
३. फिशरच्या समीकरणाप्रमाणेच केंब्रिज समीकरणामध्येही वास्तव उत्पन्न मोजण्याची समस्या निर्माण होते.
४. व्याजदर हा किंमत पातळीवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक आहे पण केंब्रिज समीकरणात व्याजदराचा विचार करण्यात आलेला नाही.
५. केंब्रिज समीकरणात राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम करणाऱ्या घटकांकडे दुर्लक्ष केले आहे.
६. केंब्रिज विचारवंतांनी बचत व गुंतवणूकीचा किंमतपातळीवर होणाऱ्या परिणामाकडे दुर्लक्ष केले आहे.

१.२.४ केन्सचा रोकड पसंती दृष्टिकोन (Keyne's Liquidity Preference Approach) :

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांपैकी एक प्रमुख अर्थतज्ज्ञ म्हणून लॉर्ड केन्स यांच्याकडे पाहिले जाते. १९३३ मध्ये त्यांनी लिहिलेल्या 'Tretise on Money' या ग्रंथात पैशाच्या मागणी संबंधी केंब्रिज समीकरण दिले होते. पुढे त्यांनी १९३६ मध्ये लिहिलेल्या त्यांच्या 'The General

Theory of Employment, Interest and Money' या ग्रंथात पैशाच्या मागणीसंबंधी व्यापक स्वरूपात चर्चा केली आहे. त्यांच्या या ग्रंथात त्यांनी मुद्रेला असणारी मागणी ही रोकड स्वरूपात मुद्रा जवळ बाळगण्यासाठीची मागणी असते, असे नमुद केले आहे. अर्थात मुद्रेला असलेली मागणी म्हणजे रोखतेकरीता असलेली मागणी असे त्यांनी म्हटले. यालाच त्यांनी रोखता पसंती असे म्हटले. लॉर्ड केन्स यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्ती पैसा आपल्याजवळ रोख स्वरूपात बाळगण्याचा प्रयत्न करतो. केन्सने मुद्रा जवळ बाळगल्याचे प्रमुख तीन उद्देश / हेतू सांगितले आहेत.

- १) व्यवहार हेतू (Transaction Motive)
- २) दक्षता हेतू (Precautionary Motive)
- ३) सट्टेबाजीचा हेतू (Speculative Motive)

१) व्यवहार हेतू (Transaction Motive) :

रोखता प्राधान्याच्या तीन हेतूंपैकी व्यवहार हेतू हा अत्यंत महत्त्वाचा हेतू समजला जातो. दैनंदिन व्यवहारामध्ये व्यक्ति आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी रोख स्वरूपात पैसा जवळ ठेवतो. गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोक साहित्य विकत घेण्यासाठी पैसा रोख स्वरूपात जवळ बाळगतात तर उत्पादकांना उत्पादन घटकांचे मोबदले देण्यासाठी रोख स्वरूपात पैशाची गरज असते. मुद्रेचे मूल्य हे अल्पकाळात स्थिर असल्याने शिवाय मुद्रा जवळ बाळगणे फारशे खर्चिक नसल्याने लोक पैसा जवळ बाळगतात. बऱ्याच वेळा पगार स्वरूपात पैसा मिळण्याचा कालावधी हा एक महिना, पंधरवडा असा असतो. मात्र व्यक्तिला दैनंदिन जीवनात वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी मुद्रेची गरज असते, तेव्हा अशा दैनंदिन व्यवहारांची पूर्तता करण्यासाठी व्यक्तिला रोख स्वरूपात पैसा आपल्याजवळ बाळगावा लागतो.

केन्सच्या मते, उत्पन्नात वाढ घडून आल्यास दैनंदिन अथवा व्यवहार हेतूसाठी पैशाची मागणी वाढते. श्रीमंतांचे उत्पन्न गरिबांच्या तुलनेने अधिक असल्यामुळे श्रीमंतांची व्यवहार हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी अधिक असते. अर्थात व्यवहार हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी ही उत्पन्नावर अवलंबून असते. सूत्ररूपाने व्यवहार हेतूसाठी असलेली पैशाची मागणी पुढीलप्रमाणे दर्शविता येते.

$$M_1 = f(y)$$

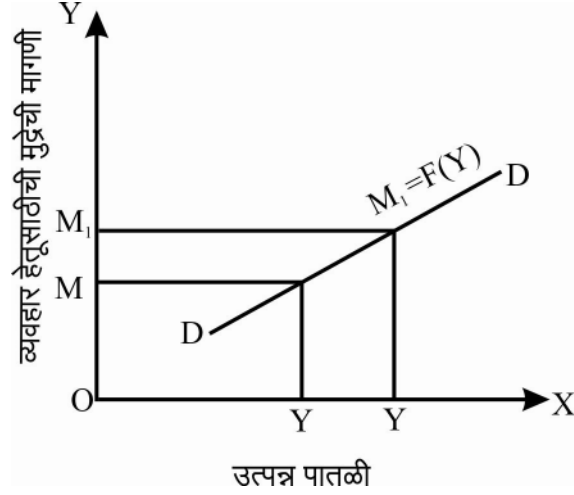
येथे,

$$M_1 = \text{व्यवहार हेतूसाठी असलेली मुद्रेची मागणी}$$

$$Y = \text{उत्पन्न पातळी}$$

वरील विवेचन आकृतीच्या साहाय्याने पुढीलप्रमाणे अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ९.२



वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न पातळी, तर OY अक्षावर व्यवहार हेतूसाठी असणारी मुद्रेची मागणी दर्शविली आहे. वरील आकृतीमध्ये DD हा उत्पन्न पातळी व व्यवहार हेतूसाठी असलेली मुद्रेची मागणी यातील सम संबंध दर्शविणारा मागणी वक्र आहे.

२) दक्षता हेतू (Precautionary Motive) :

अनिश्चिततेने भरलेल्या व्यक्तित्वाच्या जीवनात आजारपण, वार्धक्य, बेरोजगारी, सण-समारंभ यांसाठी भविष्यात पैशाची गरज असते. तेव्हा अशा व्यवहारांसाठी व्यक्ति काही पैसा जवळ बाळगतो. उत्पादकालाही भविष्यात उद्भवणाऱ्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी दक्षता म्हणून काही आगाऊ रकमेची तरतूद करून ठेवावी लागते. दक्षता हेतूसाठी असणाऱ्या मुद्रेची मागणीही उत्पन्नावर अवलंबून असते. व्याजदराचा प्रभाव दक्षता हेतूसाठी जवळ बाळगणाऱ्या मुद्रेवर पडत नाही. तेव्हा सूत्ररूपाने दक्षता हेतूसाठी जवळ बाळगली जाणारी मुद्रेची मागणी पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$M_2 = f(y)$$

येथे,

M_2 = दक्षता हेतूसाठी असणारी मुद्रेची मागणी

Y = उत्पन्न पातळी

अर्थात वरील विवेचनावरून असे समजते की, व्यवहार हेतूसाठी व दक्षता हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी ही उत्पन्नाच्या पातळीवर अवलंबून असते.

$$M_1 + M_2 = L_1 \text{ किंवा } L_1 = F(Y)$$

येथे,

L_1 = व्यवहार व दक्षता हेतूसाठी असलेली मुद्रेची मागणी

३) सट्टेबाजीचा हेतू (Speculative Motive) :

मुद्रेच्या मागणीवर प्रभाव टाकणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे सट्टेबाजीसाठी किंवा परिकल्पना हेतूसाठी असणारी मुद्रेची मागणी होय. परिकल्पना हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी ही मुख्यतः व्याजदरावर तसेच किंमत पातळीतील बदलांवर अवलंबून असते. भविष्यातील व्याजदरातील चढउतार जर अनिश्चित स्वरूपाचे असतील तर सट्टेबाजीसाठी असणारी मुद्रेची मागणी जास्त असते. याऊलट भविष्यात व्याजदर स्थिर राहण्याची शक्यता असेल तर सट्टेबाजीसाठी असणारी पैशाची मागणी अत्यंत कमी असते. वस्तूच्या किंमती, सोन्याच्या किंमती, शेअर्सच्या किंमती तसेच व्याजदरात होणारे बदल इ. स्वरूपाच्या बदलांचा फायदा घेवून आपले उत्पन्न वाढवण्यासाठी लोक पैसा आपल्याजवळ बाळगतात. वस्तूच्या किंमती कमी असताना सट्टेबाज वस्तू खरेदी करतात व वस्तूच्या किंमती वाढल्यानंतर त्याच वस्तूसेवा विक्रीस काढून लाभ कमवितात.

व्याजदर हा सट्टेबाजीसाठी असणाऱ्या मुद्रेच्या मागणीवर प्रभाव टाकणारा अत्यंत, महत्त्वाचा घटक आहे. व्याजदरामध्ये होणाऱ्या बदलांमुळे शेअर्सचे भावही बदलत असतात. त्यामुळे भविष्यात फायदा कमविण्याच्या उद्देशाने सट्टेबाजीसाठी असलेल्या मुद्रेची मागणी केली जाते. सट्टेबाजी हेतूसाठी असलेली मुद्रेची मागणी सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे दर्शविता येईल.

$$L_2 = f(r)$$

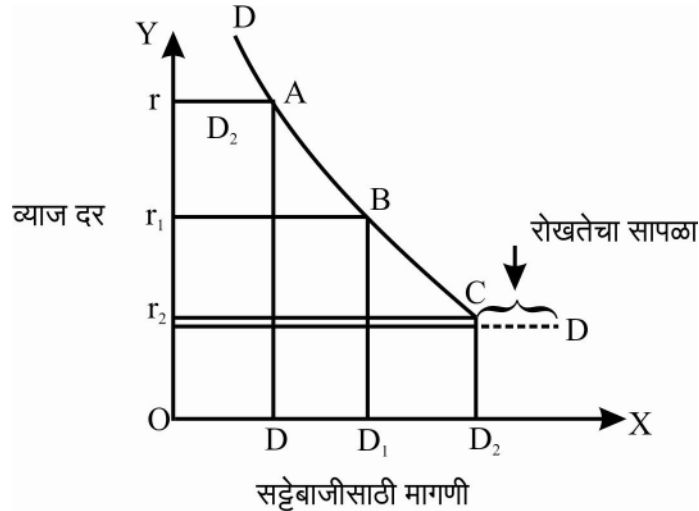
समीकरणात,

$$L_2 = \text{सट्टेबाजीसाठी असलेली मुद्रेची मागणी}$$

$$r = \text{व्याजदर}$$

वरील विवेचनावरून लक्षात येते की, सट्टेबाजी हेतूसाठी असलेली मुद्रेची मागणी ही व्याजदरावर अवलंबून असते, सट्टेबाजीसाठी असलेली मुद्रेची मागणी ही व्याजदराचे घटते फल असते. खालील आकृतीच्या सहाय्याने आपणांस हे दर्शविता येईल.

आकृती क्र. १.३



वरील आकृतीत OX अक्षावर सट्टेबाजीसाठी असलेली मुद्रेची मागणी दर्शविली आहे, तर OY अक्षावर व्याजदर दर्शविला आहे. व्याजदर जसा घटत जातो तसा भविष्यात व्याजदर वाढेल या अनुमानानुसार लोक मुद्रेची रोख मागणी वाढवितात. हे वरील आकृतीवरून दिसून येते. व्याजदर जेव्हा अत्यंत अल्प असतो, तेव्हा लोकांची स्वतःजवळ निष्क्रिय स्वरूपात जास्तीत जास्त रक्कम ठेवण्याची प्रवृत्ती दिसून येते.

वरील आकृती रोखता पसंती वक्रावरील पूर्ण लवचिक असणारा CD हा भाग अमर्याद रोखता पसंती दर्शवितो. या ठिकाणी रोखतेचा सापळा निर्माण होतो.

केन्स यांच्या सिद्धांतानुसार मुद्रेची एकूण मागणी सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे दर्शविता येईल.

$$M_d = L_1(Y) + L_2(r)$$

अशाप्रकारे केन्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेतील मुद्रेची एकूण मागणी ही व्यवहार हेतू व दक्षता हेतूसाठी जी की उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते, तर सट्टेबाजीसाठी मुद्रेची मागणी जी की व्याजदरावर अवलंबून असते यांचे एकत्रिकरण आहे.

९.३ पैसा (MONEY)

अर्थव्यवस्था कोणत्याही स्वरूपाची असली तरी पैसा हा त्यामधला अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. सनातनवाद्यांनी पैसा हा एक विनिमयाचे माध्यम आहे, असे म्हटले आहे. त्यांच्या मते, पैशाला स्वतंत्र मागणी नसते. पैसा हा त्यांच्या मते, निष्क्रिय घटक आहे, असे असले तरी आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, पैसा हा सक्रीय घटक आहे. त्यांच्या मते, आज पैसा सर्वशक्तीमान बनला असून त्याचा प्रभाव सर्वत्र दिसून येतो. आज पैशाशिवाय आर्थिक व्यवहार करणे अशक्य नसले तरी कठीण झाले आहे. भांडवलप्रधान अर्थव्यवस्थेत तर सर्व व्यवहार पैशाच्या भोवती फिरताना आपल्याला आढळतात. असे असले तरी पैसा म्हणजे नेमका काय? याबाबत अनेक अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद दिसून येतात. पैशाच्या प्रमुख काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

प्रा. वॉकर :

प्रा. वॉकर यांच्या मते, “पैशाची कार्य करणारी वस्तू म्हणजे पैसा होय.”

डॉ. अल्फ्रेड मार्शल :

डॉ. अल्फ्रेड मार्शल यांच्या मते, “वस्तू आणि सेवांच्या खरेदीचे तसेच खर्च भागविण्याचे साधन म्हणून ज्या वस्तू निःशंकपणे किंवा विशेष चौकशीशिवाय चलनात असतात त्या सर्व वस्तूंचा मुद्रेत समावेश केला जातो.”

प्रा. क्राऊथर :

प्रा. क्राऊथर यांच्या मते, “जी वस्तू विनिमय माध्यम म्हणून सामान्यतः स्विकारली जाते आणि त्याचबरोबर जी मूल्यमापन आणि मूल्यसंचय याचेही कार्य करते, ती वस्तू म्हणजे पैसा होय.”

१.३.१ पैशाची कार्ये (Functions of Money) :

आधुनिक अर्थव्यवस्था ही मुद्राधिष्ठित अर्थव्यवस्था मानली जाते. पैशाच्या सहाय्याने आज विविध कार्ये पार पाडली जात असल्याने पैशास अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पैसा अर्थव्यवस्थेत ज्या वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडतो त्यांनाच पैशाची कार्ये असे म्हणतात. पैशाची कार्ये आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- अ) पैशाची प्राथमिक कार्ये (Primary Functions of Money)
- ब) पैशाची दुय्यम कार्ये (Secondary Functions of Money)
- क) पैशाची आकस्मिक कार्ये (Contingent Functions of Money)
- ड) पैशाची गतिमान कार्ये (Dynamic Functions of Money)

अ) पैशाची प्राथमिक कार्ये (Primary Functions of Money) :

व्यापाराच्या प्राथमिक प्रगतावस्थेपासून पैशाला जी कार्ये करावी लागत आहेत, त्यांना पैशाची प्राथमिक कार्ये असे म्हणतात. पैशाच्या प्राथमिक कार्यांचे दोन उपप्रकार पडतात.

- १) विनिमयाचे माध्यम
- २) मूल्यमापनाचे साधन

पूर्वी वस्तू विनिमय पद्धती अस्तित्वात होती. अर्थात एका वस्तूच्या बदल्यात दुसरी वस्तू मिळायची. परंतू वस्तू विनिमय पद्धतीमध्ये नंतरच्या कालावधीत अनेक अडचणी उद्भवल्या लागल्याने वस्तू व सेवांच्या देवाणघेवाणीसाठी शेवटी पैशाचा शोध लागला. पैशाचा शोध लागल्यानंतर वस्तू विनिमयातील सर्व अडचणी दूर झाल्या. आधुनिक विनिमय पद्धतीत पैशाच्या सहाय्याने खरेदी विक्रीचे सर्व व्यवहार सहजरित्या पूर्ण करता येत आहेत.

विनिमयाच्या माध्यमाबरोबरच आज पैसा हे एक मूल्यमापनाचे साधनही बनले आहे. खरंतर पैशाच्या मूल्यमापनाच्या कार्यातूनच त्याच्या विनिमयाचे साधन या कार्याचा उगम होतो. वस्तू व सेवांचे मूल्य ठरविल्याचे कार्य पैशाला करावे लागते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत आज वस्तू व सेवांचे मूल्य पैशाच्याच स्वरूपात मोजले जाते.

ब) पैशाची दुय्यम कार्ये (Secondary Functions of Money) :

पैशाला जी प्राथमिक कार्ये करावी लागतात त्यातूनच पैशाच्या दुय्यम कार्यांचा उगम होतो. आधुनिक कालावधीत आर्थिक व्यवहारांमध्ये प्रचंड वाढ झाल्याचे दिसून येते. टप्प्याटप्प्याने जगातील प्रत्येक देश आपला आर्थिक विकास वेगाने करण्याचा प्रयत्न करत आहे. समाजाची एका विशिष्ट टप्प्यापर्यंत आर्थिक प्रगती झाल्यावरच पैशाला त्याची दुय्यम कार्ये पार पाडावी लागतात. पैशाला साधारणतः पुढील गौण कार्ये पार पाडावी लागतात.

- १) देणी देण्याचे साधन
- २) मूल्यसंग्रहाचे साधन
- ३) खरेदी शक्तीच्या हस्तांतरणाचे साधन

क) पैशाची आकस्मिक कार्ये (Contingent Functions of Money)

ज्यावेळी अर्थव्यवस्थेत श्रम विभागणी आणि विशेषीकरण मोठ्या प्रमाणावर होते, तेव्हा पैशाला काही आकस्मिक कार्ये पार पाडावी लागतात. मुख्य व गौण कार्यांच्या अनुशंगाने पैशाला आकस्मिक कार्ये करावी लागतात. पैशाच्या आकस्मिक कार्यांमध्ये पैशाच्या पुढील कार्यांचा समावेश होतो.

- १) पैशामध्ये वहनियता गुणधर्म असल्यामुळे पैशाद्वारे संपत्तीचे हस्तांतरण करता येते.
- २) विनिमयाचे माध्यम व मूल्यमापन या पैशाच्या दोन कार्यांच्या माध्यमातून पैसा संपत्तीचा तरलता प्राप्त होते.
- ३) आधुनिक काळात सर्व प्रकारच्या आर्थिक व्यवहारांचे हिशेब ठेवण्याचे कार्य, पैशाच्या माध्यमातून केले जाते.
- ४) भुमी, श्रम, भांडवल व संयोजक या उत्पादन घटकांना त्यांचे मोबदले देण्याचे साधन म्हणून पैसा कार्ये करतो.

ड) पैशाची गतिमान कार्ये (Dynamic Functions of Money)

प्रा. पॉल इंजिंग यांच्या मते, आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैशाला पुढील गतिमान कार्ये पार पाडावी लागतात.

- १) विशेषीकरण आणि श्रम विभागणीला प्रोत्साहन देणे.
- २) वस्तू व सेवांची किंमत व्यक्त करण्याचे साधन
- ३) बचतीचे गुंतवणूकीस रूपांतरण करण्याचे साधन म्हणून पैशाला कार्ये करावे लागते.

वरील सर्व विवेचनावरून आपणांस असे समजते की वस्तू विनिमय पद्धती नंतर अस्तित्वात आलेल्या पैशाने केवळ विनिमयाचे माध्यम अगर मूल्यमापनाचे साधन एवढेच कार्ये केले नसून आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक देण्या-घेण्याच्या व्यवहारांमध्ये पैसा महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेला गतिमान करण्याचे कार्ये आज पैसा करत असल्याचे दिसून येते.

१.४ रोखे (BONDS)

संपत्ती जवळ बाळगण्याचे दुसरे साधन म्हणजे रोखे. रोखे ही अशी मालमत्ता असते की, एका निश्चित प्रमाणात आपणास शाश्वत उत्पन्नाची खात्री मिळते. पैशाप्रमाणे किंमत पातळीतील बदलाचा त्याच्यापासून मिळणाऱ्या वास्तव उत्पन्नावर परिणाम होतो. व्याजदरात होणाऱ्या बदलाच्या मूल्याचाही रोख्याच्या मूल्यावर परिणाम होतो. व्याजाच्या दरात वाढ झाली की, रोख्याचे मूल्य घटते, तर व्याजाच्या दरात घट झाली की, रोख्याचे मूल्य वाढते. रोख्याचे मूल्य घटले की रोख्याची मागणी वाढते. त्याचा पैशाच्या मागणीवर परिणाम होतो. रोखे हे आर्थिक बाजारपेठेतील एक गुंतवणूकदारांसाठी महत्त्वाची आर्थिक संपत्ती आहे. बॉण्ड ला आर्थिक बाजारपेठेत स्वतःचे असे एक मूल्य असते. गुंतवणूकदाराला उत्पन्न मिळवून देण्याचे एक साधन म्हणून आज बॉण्ड कडे पाहिले जाते.

१.५ खाजगी संपत्ती (PRIVATE WEALTH)

साधारणतः खाजगी संपत्ती आणि सरकारी संपत्ती हे संपत्तीचे प्रमुख दोन प्रकार मानले जातात. शासकिय संपत्ती (Public Wealth) ही सरकारच्या नावे असते. अर्थात त्यावर सरकारची मालकी असते. खाजगी संपत्ती ही व्यक्तिगत स्वरूपाची असते. त्यावर खाजगी मालकी असते. खाजगी संपत्तीवर ज्या व्यक्तीने पैसा गुंतवलेला असतो. अशा व्यक्तीचीच मालकी असते. इतर व्यक्ति अथवा सरकार त्या मालमत्तेवर आपली मालकी हक्क सांगू शकत नाही. देशातील शासकिय मालकीची संपत्ती वगळता इतर सर्व संपत्ती ही खाजगी क्षेत्राच्या मालकीची असते. सूत्ररूपाने खाजगी संपत्ती पुढीलप्रमाणे दर्शविता येते.

$$Wt = Mt + Bt / It$$

येथे,

Wt = खाजगी क्षेत्रातील नॉमीलाच संपत्ती

Mt = विशिष्ट कालावधीतील खाजगी क्षेत्रातील पैशाचा साठा

Bt = विशिष्ट कालावधीतील रोखे / बॉण्ड चा साठा

It = विशिष्ट कालावधीतील व्याजाचा दर

व्याजाचा दराचा पैशाच्या साठ्यावर व रोख्यांवर परिणाम होत असतो. थोडक्यात आज शासकीय संपत्ती बरोबरच खाजगी संपत्तीचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. खाजगी क्षेत्राने केलेली गुंतवणूक, औद्योगिक क्षेत्र, स्थावर मालमत्ता, विविध भौतिक मालमत्तेची मालकी या सर्वांचा समावेश खाजगी संपत्तीमध्ये होतो.

१.६ वित्तीय देयता (FINANCIAL ASSETS)

वित्तीय देयता ही एक अभौतिक मालमत्ता असते. ज्यांचे मूल्य, करारानुसार निश्चित होते, जसे बँक डिपॉझिट, रोखे, कंपनीचे भागभांडवल इ. वित्तीय देयता गुंतवणूकदारला नफा मिळवून देतात. भविष्यात गुंतवणूकीवर फायदा मिळावा म्हणून अनेक गुंतवणूकदार अभौतिक मालमत्तेत गुंतवणूक करतात. वित्तीय बाजाराचा संबंध देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबर जोडला जातो. वित्तीय बाजार सकारात्मक प्रतिसाद देत असल्यास, वित्तीय बाजारामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली जाते. आज अनेक गुंतवणूकदार रोखे, नामांकित कंपन्यांचे शेअर्स, बॉण्ड इ. मध्ये गुंतवणूक करण्यास तयार असतात. त्यांचा सकारात्मक परिणाम औद्योगिकीकरणावर देखील होतो. उत्पादनाचे प्रमाण वाढून रोजगारात वाढ घडून येते. आंतरराष्ट्रीय निर्यातही त्यामुळे वाढते. अर्थात वित्तीय बाजाराचा विकास देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यास मदत करतो.

आज मुच्युअल फंड मध्ये गुंतवणूक वाढत असल्याचे दिसून येते. पैसा, साठा आणि रोखे हे वित्तीय देयतेचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. अनेक वित्तीय देयतेमध्ये तरलता असते. त्यांचा वापर आपण संकटकालीन परिस्थितीमध्ये करू शकतो. तरलता असलेल्या वित्तीय देयतेमध्ये केलेली गुंतवणूक अधिक सुरक्षित असते. बँकेमध्ये ठेवलेली बचत ही अधिक सुरक्षित वित्तीय मालमत्ता मानली जाते. असे असले तरी वित्तीय मालमत्तेत / देयतेत केलेल्या गुंतवणूकीवर इतर गुंतवणूकीपेक्षा कमी प्रमाणात परतावा मिळत असल्याचे दिसून येते.

१.७ प्रभूत्व / सिनोरेज (SEIGNIORAGE)

सिनोरेज / प्रभूत्व म्हणजे सरकारने चलनाचा उपयोग करुन कमविलेल्या नफा होय, जो उत्पादीत पैशाचे विनिमय मूल्य आणि पैशाची निर्मिती करण्यासाठी आलेला उत्पादन खर्च यातील फरकाइतका असतो. या माध्यमातून शासनाला पैशाच्या छपाईनंतर निव्वळ महसूल मिळतो. प्रभूत्व ही संकल्पना अत्यंत जूनी आहे. सूवर्ण / मानक पद्धतीपासून तीचा अवलंब केला जातो. या पद्धतीचा महत्त्वाचा उद्देश उत्पादन खर्च भरुन निघावा, हा असतो.

१.८ सिनोरेज / प्रभूत्वाची महत्तम पातळी (THE OPTIMUM LEVEL OF SEIGNIORAGE)

प्रभूत्व / सिनोरेजची महत्तम / इष्टतम पातळी नाममात्र पैशाच्या पुरवठ्याच्या वाढीचा विकास दर, भाववाढीचा दर तसेच वास्तव पैशाची मागणी कमी करण्याशी संबंधित आहे.

सिनोरेज / प्रभूत्व खालील पद्धतीने लिहिले जाऊ शकते.

$$S = \frac{\Delta M_0}{P} = \frac{\Delta M_0}{M_0} = \frac{M_0}{P}$$

येथे,

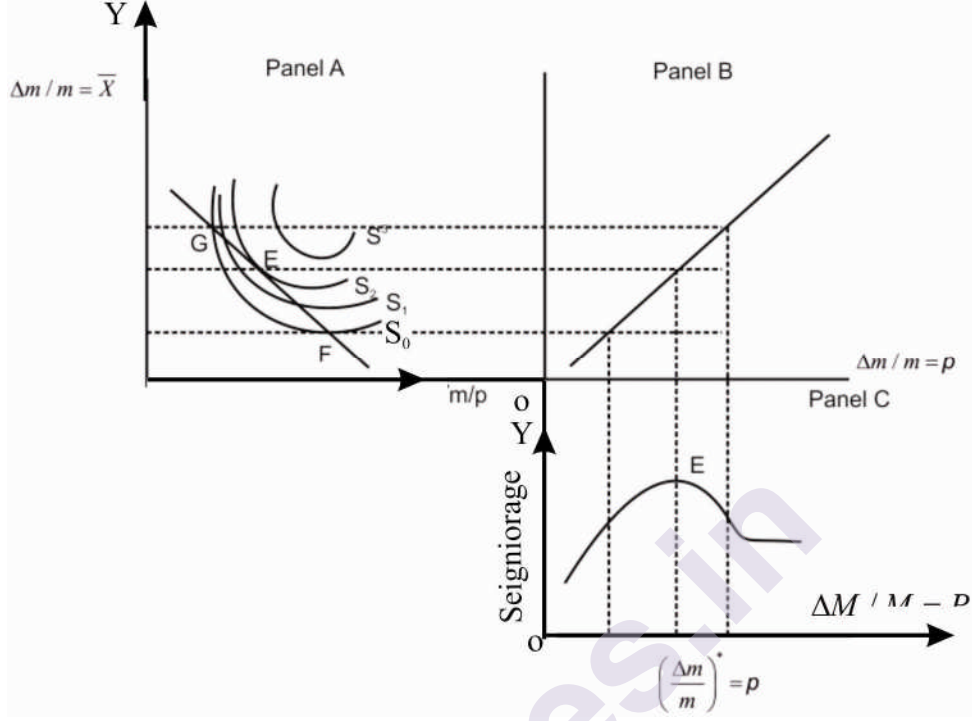
$$\frac{\Delta M_0}{M_0} = \text{मुलभूत / आधार पैशाची वृद्धी (the growth of base money)}$$

$$\frac{M_0}{P} = \text{कर आधार (tax base)}$$

S = सिनोरेज (Seignorage)

सिनोरेजची इष्टतम पातळी खालील आकृतीच्या सहाय्याने अधिक चांगल्या पद्धतीने स्पष्ट करता येईल.

आकृती क्र. ९.४



वरील आकृतीमध्ये S_0, S_1, S_2, S_3 या वक्रांद्वारे सिग्नोरेजच्या विविध पातळ्या दर्शविल्या आहेत. आकृती A मधील DD वक्र वास्तव पैशाच्या मागणीच्या फलन दर्शवितो. आकृती A मधील 'E' बिंदूच्या ठिकाणी सिग्नोरेजची इष्टतम पातळी दर्शविली आहे. आकृती C मध्ये 'E' बिंदूच्या ठिकाणी देखील सिग्नोरेजची इष्टतम पातळी दर्शविली आहे. C आकृतीमध्ये OY अक्षावर सिग्नोरेज व OX अक्षावर $\Delta M / M$ दर्शविला आहे.

९.९ सारांश (SUMMARY)

वरील सर्व विवेचनावरून आपणास असे समजते की, आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैसा ही संकल्पना विविध दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहे. आज पैसा हा अर्थव्यवस्थेतील एक सक्रिय घटक आहे की, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील अनेक वित्तीय व्यवहार सुरळीतपणे पार पडतात. पैशाच्या सहाय्याने लोक अनेक प्रकारच्या संपत्तीचा संग्रह करताना दिसून येतात. संपत्ती कमावण्यासाठी लोक वेगवेगळ्या प्रकारे गुंतवणूक करतानाही आपणास आढळतात. रोखे, शेअर्स, मौल्यवान वस्तू, प्रतिष्ठादर्शक वस्तू यामध्ये पैसा गुंतविण्यावर लोक भर देतात. थोडक्यात मुद्रेच्या मागणीविषयक विवेचन देणाऱ्या या प्रकरणातून मुद्रेच्या संकल्पनेविषयक अनेक महत्त्वपूर्ण घटकांची माहिती मिळते.

९.१० शब्दकोश (SOME CONCEPTS)

- पैसा (Money) : पैशाचे कार्य करणारी वस्तू म्हणजे पैसा
- Bond - रोखे
- खाजगी संपत्ती (Private Wealth) : शासकीय मालमत्ता वगळता इतर संपत्तीचा समावेश खाजगी संपत्तीत येतो.
- वित्तीय देयता (Financial Assets) : अभौतिक मालमत्तेत केलेली गुंतवणूक. जसे, बॉण्ड, शेअर्स, बँक डिपॉझिट इ.
- प्रभूत्व / सिनोरेज (Seigniorage) : सिनोरेज म्हणजे सरकारने चलनाचा उपयोग करुन कमाविलेला नफा होय.

९.११ स्वाध्याय / प्रश्न (QUESTIONS)

१. पैशाची मागणी संकल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.
२. पैशाच्या मागणीविषयक सनातन दृष्टिकोनावर चर्चा करा.
३. पैशाच्या मागणी संदर्भातील चलन संख्यामान सिद्धांत स्पष्ट करा.
४. पैशाच्या मागणीसंबंधीचा रोख शिल्लक दृष्टिकोन / केंब्रिज चलन संख्यामान सिद्धांत स्पष्ट करा.
५. पैसा संकल्पना स्पष्ट करुन पैशांची कार्ये सांगा.
६. टिपा लिहा
 १. पैशाची मागणी
 २. पैशाची कार्ये
 ३. रोखे
 ४. खाजगी संपत्ती
 ५. वित्तीय देयता

९.१२ संदर्भ (REFERENCES)

- Carlin, Wendy and David Soskice (2007), Macroeconomics, Oxford University Press.
- D'Souza, Errol, Macroeconomics (2012), Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd.
- Michl, Thomas (2009), Macroeconomic Theory, PHI Learning.
- Ahuja H. L. (2016), Macroeconomics Theory and Policy, S. Chand & Company Lts.
- Richard T. Froyen (2015), Macroeconomics, Pearson.

